

Рідна

Мова

7

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Рішення Колегії Міністерства освіти і науки України від 12.04.2007 р.,
Протокол № 5/1—19. Лист № 1/11—2171 від 28.04.2007 р.)*

ВІДПОВІДЬ НА ЗАПИТАННЯ ПРОДОВЖЕННЯ ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Автори розділів:

Пентилюк М. І. — «Вступ», «Повторення, узагальнення й поглиблення вивченого в попередніх класах», «Вигук», «Узагальнення та систематизація вивченого з морфології», «Додаток»;

Гайдаєнко І. В. — «Дієслово»;

Ляшківч А. І. — «Дієприкметник», «Дієприслівник», «Частка»;

Омельчук С. А. — «Прислівник», «Прийменник», «Сполучник».

Художник *О. М. Зенич*

Художник обкладинки *Л. А. Кузнецова*

На обкладинці використано фрагменти картини *Тетяни Голембієвської*
«Українські куманці» та декоративно-прикладного розпису

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

— запитання і завдання

— завдання підвищеної складності

— ситуативні завдання

— завдання для самостійної роботи

— ігрові завдання

Діалог

— основні поняття теми

Висловлювання

— слова, правопис яких треба запам'ятати

— поняття, які вивчаються в параграфі

© М. І. Пентилюк, І. В. Гайдаєнко,
А. І. Ляшківч, С. А. Омельчук, 2007

© Видавництво «Освіта», художнє
оформлення, 2007

ISBN 978-966-04-0689-6

У цьому класі ви продовжуватимете вивчати морфологію. Докладно ознайомтесь із однією з основних самостійних частин мови, другою після іменника за вживанням, — дієсловом, а також із його особливими формами — дієприкметником та дієприслівником, поглибите свої знання про прислівник і службові частини мови, більше дізнаєтесь про вигук, його роль у мові й мовленні.

Розміщення теоретичного матеріалу дає змогу свідомо засвоювати знання, є зручним також для повторення й узагальнення. Тож користуйтеся підручником уміло.

- Перш ніж виконувати завдання до вправи, знайдіть наприкінці параграфа відповідне правило, прочитайте і запам'ятайте його.
- Аналізуючи мовний матеріал, спирайтеся на схеми, таблиці, алгоритми.
- Звертайте увагу на незнайомі слова. Деякі з них пояснюються в довідках до вправи і в тлумачному словнику наприкінці підручника.
- Запам'ятовуйте правопис слів у рамках.
- Коли тему буде вивчено, перегляньте всі правила ще раз, подумайте і дайте відповіді на подані запитання.
- Щоб підготуватися до тематичної атестації, попрацюйте з рівневими запитаннями і завданнями наприкінці розділу.

Виконуючи завдання різного рівня складності, працюючи парами і всім класом, вправляючись у лінгвістичних іграх, ви переконаєтесь, що знання мови — запорука творчих здобутків, успішного спілкування та суспільної активності.

Вивчаючи рідну мову, ви опановуєте могутнє знаряддя людської думки, самовдосконалюєтесь як особистості.

Бажаємо вам успіхів!

Автори

I. Мова — старовинний духовний надбання

Мова народу — то генетичний код національної культури.

В. Овсянико-Куликовський

1. I. Прочитайте уривок із твору Катерини Мотрич «Молитва до мови». Які почуття викликає у вас прочитав? Поміркуйте, що спонукало письменницю звернутися до жанру молитви.

Мово! Пресвята Богородице мого народу! З чорнозему, любистку, м'яти, рясту, евшан-зілля, роси, дніпровської води, від зорі й місяця народжена.

Мово! Мудра Берегинє, що не давала погаснути зеленому вогнищу роду нашого і тримала народ на небесному олімпі волелюбності, слави і гордого духу.

Мово! Велична молитва наша у своїй нероздільній Трійці, що єси ти і Бог Любов, і Бог Віра, і Бог Надія! Мово, що стояла на чатах коло вітваря нашого національного Храму й не впускала туди злого Духа виродження, скверності, ганьби...

Мово наша! Твої джерела б'ють десь від магми, тому й вогненна така. А вночі купаються в тобі ясні зорі, тому й ласкава така... (К. Мотрич).

Олімп — т у т: піднесення, вершина.

II. Зверніть увагу на будову тексту. З якою метою автор використовує повтори?

III. Випишіть із тексту слова-символи, що характеризують українську мову.

2. I. Прочитайте вірш Тетяни Лакизи. Визначте його тему й основну думку.

РІДНА МОВА

Почалася з маминого слова,
З буйних трав і синього Дніпра.
Рідна мово, зіронько ранкова!
Кущ калини з рідного двора.
Ти — журлива пісня мого діда,
Коровай весільний на столі,
Вишиванка сонячного літа,
Сад вишневий щедрої землі.

Дівчино з привітної господи!
І пшениці сплетена коса.
Рідна мово, серце мого роду!
Ти мій біль, моя любов, сльоза.

Т. Лакиза

II. Випишіть слова й словосполучення, що характеризують мову як духовне начало українців.

III. З'ясуйте значення слів у рамці, складіть і запишіть із ними речення. Скористайтеся словником.

дух
душа
духовний
духовність

3. I. Прочитайте мовчки уривок із тексту. Доберіть заголовок. Визначте стиль мовлення.

Функціонування національної культури, її розвиток, животворні зв'язки з іншими культурами забезпечуються тільки вільною і живою, динамічною і повнокровною національною мовою.

Створення духовного світу та світу національної культури неможливе без творчої діяльності мовного співтовариства. У цій творчості співдіють: *людство — мовна спільнота — мовна особистість*.

Мова забезпечує вічність культури. Вона пов'язує культуру етносу в один безперервний процес від минулого через сучасне — до майбутнього. Що міцніші позиції мови в суспільстві, то надійніші перспективи розвитку культури (З кн. «Мова і нація»).

Функціонування — виконання своїх завдань, діяння. *Етнос* — спільнота людей, народ. *Перспективи* — плани на майбутнє; простір, який можна охопити оком.

II. Складіть план прочитаного і перекажіть текст, доповнюючи його відомостями про духовну основу рідної мови.

III. Як ви розумієте вислови *духовний світ* і *світ національної культури*?

4. I. Прочитайте висловлювання видатних людей про мову.

1. Існує більш живе свідцтво про народи, ніж кості, зброя і могили: це мова (Я. Грім). 2. Мова — це всі глибинні пласти духовного життя народу, його історична пам'ять, найцінніше надбання століть; мова — це ще й музика, мелодика, барви буття, сучасна художня, інтелектуальна і мисленнева діяльність народу (О. Гончар). 3. За станом мови можна встановити стан культури (В. Гумбольдт). 4. Будь-який народ хоче бути не тільки ситим, але й вічним... Безсмертя народу — в його мові (Ч. Айтматов). 5. Українське слово! Ти частка тих, що вже давно померли, їхня кров живуща, їхня жага нетлінна,

безсмертне і величне, як Говерла, багате і дзвінке, як Україна! Закоханим — ти лагідне, як мати, а недругам — як постріл із гармати. Беру тебе, як скарб, в пісенній вроді з джерел, що не міліють у народі (Д. Луценко).

II. Поясніть значення і написання виділених слів. Доберіть до них синоніми.

III. Скористайтесь одним із висловлювань і побудуйте усне міркування про мову як духовну основу нашого народу.

5. I. Прочитайте виразно уривок із народної пісні. Яка картина вам уявляється?

Максим, козак Залізняк,
Козак з Запорожжя,
Як виїхав на Україну,
Як повная рожка.

Зібрав війська сорок тисяч
В місті Жаботині;
Обступили город Умань
У одній годині.

Обступили город Умань,
Поробили шанці.
Як вдарили з семи гармат
У середу вранці!..

Отак козак Залізняк
За родину бився;
І за тее вічної слави
В внуках заручився!

II. Розкажіть, як народ оспівував у піснях, думах своїх героїв і як це впливало на виховання юних українців.

III. Побудуйте діалог на тему «Де козак, там і слава».

6. За малюнком складіть розповідь про кобзарів. Які традиції кобзарства збереглися до наших днів?

7. І. Прочитайте народні побажання та примовки. З'ясуйте значення кожного вислову. Як у них розкриваються мудрість, доброта, гре́чність та інші якості українців? У яких ситуаціях варто вживати ці вислови? Створіть одну з таких ситуацій та розіграйте діалог.

1. Будь здорова, як вода, весела, як весна, робоча, як бджола, багата, як земля! 2. Будьте здорові, в кого чорні брови! 3. Великий рости, щасливий будь, себе не хвали, другого не гудь! 4. Сійся, родися, жито-пшениця та всяка пашниця! 5. Щоб нам добре жилося-булося, щоб у нашому житті колосся вилося! 6. Що хата має, тим і приймає! 7. Кланяйся своїм, та не забувай напих!

ІІ. Які з народних побажань вам найбільше сподобались і чим саме?

8. Побудуйте розповідь на тему «Мова — духовне надбання народу».

?...ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІД!...

1. Що таке духовність народу?

2. Чому мова є скарбницею народу?

3. Як рідна мова впливає на розум і духовний розвиток людини?

4. Яку роль відіграє усна народна творчість у збереженні й передачі духовного багатства наступним поколінням?

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

Публіцистичний стиль.

Переказ тексту публіцистичного стилю (усно)

9. І. Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Визначте тему й основну думку.

Публіцистичний стиль:
функція впливу,
обставини мовлення,
мовні особливості

Рідна мова — це найособистіша і найглибша сфера обстоювання свого «я», своєї особистої і національної гідності. Та річ не тільки в цьому. Річ і в об'єктивній природності, необхідності, доцільності рідних мов

та мовного розмаїття в багатонаціональному світі, річ в об'єктивній цінності їх для картини світу, річ у тому, що з умиранням усякої, а особливо розвиненої національної мови, людство назавжди втрачає одну зі сторінок своєї духовної історії, стає біднішим і несправедливішим.

Сьогодні на мови та їх майбуття треба дивитися не лише з погляду їх функцій, а й з погляду зафіксованих у них багатств національної духовності та культури (І. Дзюба).

ІІ. Які думки викликав у вас текст? Як ви розумієте зміст останнього речення?

III. Пригадайте вивчене про стилі мовлення (див. перший форзац підручника). Визначте стильову належність тексту.

IV. Як називаються слова в рамці? Усно складіть із ними речення.

річ (справа)
річ (мовлення)
річ (предмет)

10. I. Прочитайте мовчки текст. Доберіть заголовок. Доведіть, що це публіцистичний стиль. Яку основну функцію він виконує?

Є одна Україна, як одна Мати Божа. Цариця неба і землі, покровителька і захисниця України, і перед образом святої Матері, що в мир наш Бога принесла, повторимо заповітне Тарасове слово:

Свою Україну любіть,
Любіть її... Во время люте,
В ostatню тяжкую минуту
За неї Господа моліть.

Прийми, Боже, молитву своїх дітей, бо ми просимо за Україну, за рідну матір, і молитва наша праведна, як і любов.

Материнський образ України встає з полинових степів, глибинної, як брова, чорноземної скиби, зоріє із зажури поліських озер, що чистими очима довірливо дивляться на світ, виростає неосяжно із карпатських верховин... (Я. Гоян).

II. Випишіть із тексту емоційно забарвлені слова і словосполучення та старослов'янізми. Доведіть доречність їх використання.

III. З якою метою автор цитує рядки Тараса Шевченка? Чи можна вважати, що саме в них висловлено основну думку тексту? Чому?

 11. I. Розгляньте таблицю. Запам'ятайте, якими ознаками вирізняється публіцистичний стиль.

Публіцистичний стиль

Основна функція	діяльнісна, вплив на читача або слухача, переконання в правильності висловлених думок
Обставини мовлення	передача інформації з метою поширення певних ідей, впливу на широкі верстви населення
Сфера вживання	публіцистичні статті, виступи в газетах, журналах, на радіо, телебаченні, зборах, мітингах
Загальні ознаки	пропагандистський характер, точність, логічність доказів, урочистість, піднесеність, офіційність, експресивність
Мовні ознаки	писемна та усна форма мовлення; емоційно забарвлені слова й вирази, мовні штампи, речення різної структури; монологічна (рідше діалогічна) форма викладу; усі типи мовлення (розповідь, опис, роздум)

II. Як ви розумієте поняття *обставини мовлення, сфера вживання, мовні ознаки*?

III. Користуючись текстом попередньої вправи, з'ясуйте основну функцію публіцистичного стилю, його загальні ознаки.

12. I. Прочитайте текст. Якого він стилю? Доведіть це, аргументуючи прикладами.

Публіцистичний стиль — один із найбільш дійових, широко-вживаних з-поміж інших стилів. Основна функція публіцистичного стилю — діяння, вплив.

Від слова *публіцистичний* (лат. *publicus* — суспільний, народний) утворилося слово *публіцистика* — особливий жанр літературних творів, у яких висвітлюються актуальні питання суспільного життя людей.

Публіцистичний стиль забезпечує різні потреби суспільства, пов'язані з політикою, адміністративною та господарською діяльністю. На відміну від наукового й офіційно-ділового, публіцистичний стиль відзначається пропагандистським характером. Його завдання — агітація, активний вплив на читача і слухача. Цей стиль поєднує в собі точність висловлювання, логічність доказів із відкритим вираженням експресії та емоційного забарвлення окремих фраз. Мета публіцистичних творів полягає в з'ясуванні певних суспільно-політичних питань, переконанні читачів та слухачів у правильності висунутих думок, а також в активності впливу цих думок на них.

У публіцистичному стилі широко використовуються суспільна лексика, політичні гасла й заклики, урочисті фрази, риторичні запитання та засоби сатири й гумору. Основна форма викладу — монолог.

Тексти публіцистичного стилю бувають різних жанрів: інформаційна стаття (замітка), стаття дискусійного характеру, нарис, репортаж, інтерв'ю тощо.

Сучасний публіцистичний стиль — це мова газет, журналів, радіо-, телепередач, кінопубліцистика, ораторське мовлення (3 кн. «*Культура мови і стилістика*»).

Агітація — діяльність із метою переконання, впливу на людей.

II. Випишіть слова іншомовного походження. Поясніть їх написання.

III. Складіть план прочитаного (письмово).

13. I. Прочитайте виразно вірш Дмитра Білоуса. Яка основна думка тексту? На яку тему виголосили б промову ви?

Якби потрапив я на форум природничий,
сказав би кожному: часу не трать,
а з юних літ бери собі за звичай
птахам, звірятам, квітам помагати.

Сказав би я... ба ні, кричав би криком,
бо гине білка, хиріє кулик.
Допоможіть птахам і звірам диким,
рогатки викидаймо на смітник.
Сказав би я від імені лелеки,
що мирно походить по луці,
які його чекають небезпеки,
як ловить жаб в забрудненій ріці...
До миру кличуть радіо й газети,
до злагоди у світовій сім'ї,
бо вже в Червоній книзі і планета,
і треба, друже, берегти її.
Ніщо готове не впаде нам з неба,
працуйте, не шкодуючи зусиль.
А ще умійте, друзі, там, де треба,
застосувати публіцистичний стиль.

Д. Білоус

- II. Складіть діалог на тему «Від імені лелеки». Дотримуйтеся публіцистичного стилю.

Збережімо цю красу!

14. I. Прочитайте текст, розкриваючи дужки. Доберіть заголовок. Яку думку виражено в тексті?

Чи доводилося вам бачити, як зимовим безкраїм (степ) мчить перекотиполе? Це такий круглий колючий кущик (бур'ян), який, куди повіє вітер, туди й летить. Перекотиполе сліпма мчить у (безвість), підстрибуючи й перекидаючись, мов м'яч. А все тому, що в нього слабкий корінь, який погано вживляється в ґрунт, і достатньо легкого подиху (вітер), як кущик зривається з того місця, де виріс, і летить у чужі холодні (край), де на нього чекає неминуча загибель.

Що робити, аби не уподібнитися цій «легковажній» (рослина), не зрости (безбатченко)? (З газети).

II. Доведіть, що текст публіцистичного стилю.

III. Які думки викликав у вас зміст тексту? Висловіть їх у формі роздуму — відповіді на запитання в останньому реченні.

15. І. Прочитайте. Визначте тему й основну думку тексту. Доберіть заголовок.

Пісню «Ой у лузі червона калина» складено в період зародження січового стрілецького руху, вона одразу набула широкого розголосу, увійшла до численних збірників, стала народною. Для Січових Стрільців вона була своєрідним національним гімном.

Воскресаючи сьогодні із забуття, пісня заповнює серця людей щемливою любов'ю до рідної Вітчизни, її синів, намагаючи незламною вірою в те, що, спільно працюючи, відродимо славу Україну.

Своїм корінням пісня сягає далекого минулого нашої країни. Серед українського історичного епосу є прекрасна пісня-дума «Розлилися круті бережечки, гей, гей, по роздоллі», пройнята духом нескореності нашого народу. «Пожурились славні козаченьки у неволі», пісня закликає їх сідлати вороних коней, здобувати волю: «Гей, щоб тая червона китайка не злиняла та щоб наша козацька слава не пропала».

Остання строфа цієї історичної пісні й стала початком нового патріотично-визвольного хоралу:

Ой у лузі червона калина похилилася,
Чогось наша слава Україна зажурилася,
А ми тую червону калину підіймемо,
А ми нашу славу Україну, гей, гей, розвеселимо.

Пісня ніби сполучає дві різні історичні епохи, ушлявлює Січових Стрільців — славних нащадків запорозьких козаків.

І слова, й мелодія пісні у своїй основі наскрізь народні (Ф. Погребенник).

Хорал — одна з форм релігійного співу; музичний твір такої форми.

II. Складіть план і перекажіть текст (усно).

16. І. Продовжіть подану розповідь у публіцистичному стилі. Використайте сполучення слів із довідки.

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

Учені вважають, що перші зразки фольклору (усної народної творчості) з'явилися задовго до виникнення писемної літератури — в основному під час трудової діяльності людей, виконання календарних обрядів, ритуальних дійств, а також у різних забавах...

Д о в і д к а: жанри фольклору; від покоління до покоління; голос душі; образне народне слово; слава і пам'ять народу.

 II. Напишіть замітку до журналу «Однокласник» на тему «Пісня в житті українців».

ПОВТОРЕННЯ, УЗАГАЛЬНЕННЯ І ПОГАНБАКНИЙ ВИНЧЕНОГО В ПОПЕРЕДНІХ КЛАСАХ

— Повторення, узагальнення та речення

Ти наше диво калинове,
Кохана материнська мова!

Д. Білоус

17. І. Прочитайте виразно. Які почуття викликає у вас вірш Едуарда Драча? Аргументуйте свої думки.

ПІСНЯ ПРО РІДНЕ СЛОВО

Пунктуація
Пунктограма
Розділові знаки:
крапка,
знак питання,
знак оклику,
кома,
тире,
двокрапка

Ріднеє слово, назавжди нам надане,
В спадщину йде від батьків і дідів.
В нім всім народом, як золото, надбана
Вічна любов до майбутніх синів.
І Батьківщина з нього ж починається,—
З рідного слова джерельце бринить!
І слова рідного хто відцурається,
Той Батьківщину не зможе любити.
Ріднеє слово, в сторіччях не зменшене,
Сил і натхнення в тобі джерело!
Все ми ще зробимо, все ми ще звершимо,
Щоб ти над нами, як сонце, зійшло!

Е. Драч

II. З'ясуйте роль окличних речень у тексті.

III. Назвіть правила вживання в реченнях коми, спираючись на вивчені пунктограми.

IV. Випишіть останнє речення, визначте в ньому граматичні основи.

18. І. Прочитайте народний прогностик.

1. Перед грозою ліс затихає. 2. Задуха без грози не обійдеться. 3. Без роси й трава не росте. 4. Роса й туман розкошують до сходу сонця. 5. Що більша роса, то жаркіший день. 6. Якщо ранком трава суха, на ніч чекайте дощу. 7. Гарно чути далекі звуки — повітря вологе, переддощове. 8. Зашуміла, зашелестіла листям діброва — на негоду.

II. Зробіть синтаксичний розбір четвертого речення, поясніть пунктограму.

III. Випишіть складні речення, визначте в них граматичні основи, поясніть розділові знаки.

19. I. Прочитайте виразно. Доведіть, що це текст. Визначте тему, основну думку та стиль мовлення.

ПОХВАЛА КНИГАМ

Любив Ярослав книги, читав їх часто і вдень, і вночі. І зібрав скорописців багато, і перекладали вони книг велику силу, ними повчаються люди і тішаться плодами глибокої мудрості.

Велика-бо користь від навчання книжного. Книги — мов ріки, які напоюють собою весь світ, це джерело мудрості. І якщо старанно пошукати в книгах мудрості, то знайдеш велику втіху і користь для своєї душі. Бо той, хто часто читає книги, той веде бесіду з Богом і наймудрішими мужами.

Ярослав же, як ми вже сказали, любив книги, багато їх написав і поклав їх у церкві Святої Софії, яку сам збудував. Оздобив її золотом, сріблом і посудинами церковними, і возносять у ній урочисті співи в призначену годину.

І в інших містах і селах він ставив церкви, призначаючи туди попів і даючи їм від багатств своїх плату, наказуючи їм учить людей (*Із кн. «Повість минулих літ»*).

II. Пригадайте вивчені правила розстановки розділових знаків і поясніть пунктограми в тексті.

III. Чому українці впродовж століть так цінували книги? Доберіть прислів'я, що ілюструють основну думку тексту.

IV. Випишіть із тексту 3—4 речення з однорідними членами.

20. I. Прочитайте прислів'я та приказки. Як ви розумієте їх зміст?

1. Око бачить далеко, а розум — ще далі. 2. Мудрий не все каже, що знає, а дурень не все знає, що каже. 3. Чого змолodu навчився, те на старість як знайдеш. 4. Книга вчить, як на світі жити. 5. Не вчи вченого, а слухай.

II. Поясніть правила вживання коми в наведених реченнях.

[□] III. Складіть діалог за темою одного з прислів'їв.

21. I. Спишіть речення, ставлячи та обґрунтовуючи розділові знаки.

1. Без мови нашої юначе й народу нашого нема (*В. Сосюра*). 2. Мова є найважливіший найдорожчий і найміцніший зв'язок що з'єднує віджилі живі й майбутні покоління народу в одне історичне ціле (*К. Ушинський*). 3. Мово рідна слово рідне Хто вас забуває той у грудях не серденько тільки камінь має (*С. Воробкевич*). 4. У теперішній час годі доводити що українська мова одна з найбагатших слов'янських мов (*І. Срезневський*). 5. Запашна співуча гнучка милозвучна сповнена музики і квіткових пахоців стількома епітетами супроводяться визначення української мови. І всі ці епітети слухні (*О. Гончар*).

II. Поясніть значення виділених слів. Доберіть до них синоніми.

III. Визначте складні речення. Підкресліть у них граматичні основи.

22. 1. Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Визначте тему й основну думку. Якого стилю текст?

Слово *Україна* має широкий і багатогранний зміст. Воно торкається географії й історії, етнографії, мови й культури, економіки й політики. Але в основі назви *Україна* — кореневе поняття «край», «рідна земля». Термін цей майже тисячолітньої давності (уперше згадується в 1187 р.) і в кінці ХХ ст. набув свого справжнього змісту як країни — суверенної держави.

Україна, що міститься, як співають кобзарі, «проти сонця, головою до Вожа, ногами до синього моря», — одна з найбільших держав Європи. За розмірами вона перевищує Францію, Іспанію, Швецію, Німеччину.

Природа наділила нашу Батьківщину сприятливим кліматом, родючими землями з різноманітними надровими багатствами, великими річками, незорими степами, зеленими лісами, барвистими луками (За О. Маринич).

II. Поясніть написання виділених слів і розстановку розділових знаків, правила вживання яких ви вивчали.

III. Перекажіть текст, доповнивши його відомою вам інформацією про походження назви *Україна*.

 23. 1. Спишіть і відгадайте загадки. Поставте, де треба, розділові знаки й поясніть пунктограми.

1. На базарі не знайдеш, нічим не виміриш. 2. Входять в неї сліпими, а виходять зрячими. 3. Білеє поле, чорне насіння-хто його сіє, той розуміє. 4. Вік пише, а само неписьменне. 5. Не дерево, а з листками. 6. Загадаю загадку, перекину через хатку; пішла загадка в похід, а вернулася через рік. 7. Не на міру, не на вагу — завжди його маю. 8. Чи гарне життя, чи погане, — завжди я супутниця вам. Зі мною так весело, гарно! Хто я? Згадайся ти сам.

 II. Побудуйте діалог на тему «Навчання й розваги в моєму житті».

 III. Спробуйте скласти свою загадку про школу, навчання, книгу.

 24. 1. Спишіть усмішку, ставлячи розділові знаки. Назвіть правила їх уживання.

МУДРА ВІДПОВІДЬ

На світанку під'їздили до незнайомого придніпровського озера. Якийсь ранній дідок уже пасе на березі корову.

— Дідусю, в цьому озері є риба?

— А де б вона мала дітися?

Просиділи над вудками до обіду але ні кльову, ні півкльову. Знову питаємо.

— Дідусю чому ж воно не клює Може, тут риби немає?

— А де б вона взялася! (Ф. Маківчук).

II. Поміркуйте, як жартівливе слово впливає на людину, її настрій.

III. Які гумористичні твори вам подобаються? Назвіть відомих українських письменників-гумористів.

25. I. Прочитайте. Доберіть заголовок до тексту. Який це стиль мовлення? Що нового ви дізналися про назву нашої держави?

Довгий час слово *Русь* уживалось особібно, зокрема ним іменувалася територія навколо Києва, а землі, що входять до складу нинішньої Росії, називали з додаванням означень — Північна Русь, Московська Русь, Велика Русь.

Вважають, що назва *Україна* прийняла до нас із праслов'янської мови. Це сполучення слова *країна* з прийменником *у* або ж *в*. Через те помилковими є твердження окремих дослідників, які тлумачать термін *Україна* як «погранична», «межівна» земля щодо території Польщі та Росії. Адже тоді всі інші землі були окраїнами Києва! Мабуть, найбільш вірогідними є такі значення слова: «округ», «князівство», «область», «край», «країна», «державна» (Р. Радишевський).

II. Зробіть синтаксичний розбір останнього речення, поясніть розділові знаки.

 III. Уявіть ситуацію. Ваш одноліток із Росії цікавиться походженням назви *Україна*. Побудуйте діалог, використовуючи зміст тексту вправи.

26. I. Спишіть речення з прямою мовою, ставлячи розділові знаки.

1. «Не журіться!» Дір промовив. За мечі! Аскольд гукнув. 2. Чи з добром, чи з злом приходиш ти у наш гостинний двір так, вітаючи Олега, запитав Аскольд і Дір. 3. Ольга низько уклонила і промовила послам: «Йдіть сьогодні в човен спати завтра ж честь я вам віддам». 4. За хозарами не встигнеш бо пройдиш світи опі все забрали в свої руки наші гнівалися купці. 5. І із уст у Святослава вириваються слова Вояки ім'я свого ми на наругу не дамо: як судилося нам вмерти то, як лицарі, вмеремо. 6. І послам своїм щасливий Володимир відповів: «Я давно уже бояри охреститися хотів». 7. Вісім змислів князь наш має говорили вояки і прозвали Ярослава Осмомислом на віки. 8. Печеніг угледів хлопця і сміється: «От дурне подолати нобороти воно думає мене» (Олександр Олесь).

II. Назвіть у кожному реченні пряму мову й слова автора.

III. З якого твору взято уривки? Про які події в історії України йдеться в реченнях?

27. Пригадайте, як виникла назва міста *Переяслав*. Розгляньте малюнок і складіть розповідь про поєдинок Кожум'яки з печенігом, використовуючи подані слова та словосполучення. У розповідь уведіть речення з прямою мовою.

Печеніги; сірі шатра; печенізький хан; виклик на двобій; герць двох борців; мужній хлопець; наче кожу м'яв; обхопив і кинув; мертвий печеніг-борець; славний Кожум'яка; місто Переяслав.

..... ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Яку роль у побудові тексту відіграють розділові знаки?
2. Назвіть вивчені пунктограми. Наведіть приклади.
3. Коли ставимо кому в реченнях з однорідними членами?
4. Наведіть приклади речень із тире і двокрапкою при однорідних членах. У яких випадках ставимо тире, а в яких — двокрапку?
5. Як відділяються на письмі частини складного речення? Наведіть приклади.
6. Розкажіть про розділові знаки в реченнях із прямою мовою. Наведіть приклади.
7. Як відділяються репліки в діалозі? З'ясуйте це на прикладах.
8. Розкажіть про розділові знаки при звертанні. Ілюструйте розповідь прикладами.

Дано нам слово для ясної мови.
Дано нам слово для високих дум.

В. Бичко

Частини мови:
самостійні,
службові,
вигук

28. І. Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку. Якого він стилю? Як відбито в тексті особливості характеру українців?

УКРАЇНСЬКА МОВА

Вона з голосу тура, мисливських сурем, скрипу дерев'яного рала, крику погонича, стогону вола в борозні, рокоту комбайна — вся з колосся, осмаленого війнами і торкнутого «мирною» радіацією. Вона з блиску козацької шаблі й весла невільницького човна, що чалить у бурях на тихі води — вся зі шляхетного лицарства, що йому ніщо найстрашніші муки й тортури. Вона — як напруті паруси волі, зіткані з останнього поклику воїнів і борців повстань, битв за волю, честь і незалежність — уся змочена удовиною сльозою, повита дівочою тугою на ясирних та окупантських торгах. Вона з полум'я очей, відчайдушної усмішки, рішучого вихору з-під каблука — вся спрямована в стрімкий лет, щоб наша доля нас не цуралась. Вона з першого радісного щебету немовлят і тяжких похоронних плачів — уся з весен і морозу, так часто палена спекою, бита градом і дощем, але завжди повна осіннього досягання (Б. Харчук).

Рало — старовинне примітивне зваряддя для оранки землі. *Ясир* — полонені, бранці, яких захоплювали турки й татари під час нападів на українські землі.

ІІ. З'ясуйте значення виділених слів, усно розберіть їх як частину мови.

29. І. Назвіть відомі вам частини мови. На які групи вони поділяються? За якими ознаками розрізняємо самостійні та службові частини мови? Чому слова *зелений*, *зелень* і *зеленіти* належать до різних частин мови?

ІІ. Видішіть із тексту приклади різних частин мови (до 5 слів кожної) і заповніть таблицю. Розкажіть про особливості вивчених частин мови.

Частини мови	Значення	Морфологічні ознаки	Синтаксична роль
1. Іменник			

30. I. Прочитайте текст. Доберіть заголовок.

Понад п'ять століть у хроніках, літописах, державних документах, у піснях і думках закарбовується й розвивається історична панорама однієї з найгероїчніших і найдемократичніших сторінок світової історії — Запорозької Січі.

Українська і світова література створили Запорозькій Січі, козацькому війську, національним героям неповторний духовний пам'ятник, бо в усі часи слово *козак* означало вільну людину, було протилежним до поняття «кріпак», «раб», «невільник».

Молоде покоління українців має знати, що саме запорожці, українські гетьмани, народні месники першими прокладали трагічний для українських мільйонів шлях до Сибіру, на Соловки, в Петропавлівську в'язницю (За Я. Дзирою).

II. Доведіть, що текст публіцистичного стилю. Яка його основна думка?

III. Випишіть із тексту іменники II відміни чоловічого роду і поставте їх у родовому відмінку однини. Пригадайте особливості вживання закінчень -а (-я), -у (-ю).

IV. Доберіть синоніми до слів *месники*, *трагічний*, *в'язниця* (усно). Які це частини мови?

31. I. Прочитайте прислів'я, добираючи продовження з другого стовпчика. Запишіть їх, ставлячи розділові знаки. Визначте відміну кожного іменника.

1. Матері ні купити...
2. Рідна мати високо замахує...
3. Мати одною рукою б'є...
4. На сонці тепло...
5. Дитина плаче...
6. У дитини заболить пальчик...
7. Кожній матері...

- а другою — гладить.
- а матері боляче.
- своя дитина найкраща.
- а помалу б'є.
- а в мамі — серце.
- а біля мамі — добре.
- ні заслужити.

II. Як народ звеличує материнську любов? Яку роль відіграє народна творчість у вихованні шанобливого ставлення до матері?

III. Складіть діалог із сусідом по партії, використовуючи наведені прислів'я.

32. I. До поданих іменників доберіть прикметники. Запишіть словосполучення.

Осінь, листя, далечінь, листопад, курликання, відліт, шепіт, дуби, ліс, хмари, кольори, тріпотіння, уявлення, краєнь, височінь.

II. Усно провідмініняйте 3—4 словосполучення.

III. Використовуючи утворені словосполучення, складіть невеликий усний опис на тему «Осіnnий пейзаж».

33. І. Прочитайте вірш Ліни Костенко. Які почуття він викликає? У якому значенні поетеса використовує виділені слова?

Цей ліс живий. У нього добрі очі.
Шумлять вітри у нього в голові,
Старезні пні, кошлаті поторочі,
Літопис тиші пишуть у траві.
Дубовий Нестор дивиться крізь пальці
На білі вальси радісних беріз.
І сонний гриб в смарагдовій куфайці
Дощу напився і за день підріс.
Багряне сонце сутінню лісною
У просвіт хмар показує кіно,
Ідесь на пні під сивою сосною
Ведмеді забивають доміно.
Малі озерця блискають не злісно,
Колише хмара втомлені громи.
Поїдемо поговорити з лісом,
А вже тоді я зможу і з людьми.

літопис
потороча
кошлатий
куфайка

Л. Костенко

II. Яке речення тексту може бути його темою, а яке — основною думкою? Яку роль у вірші відіграють прикметники? Випишіть словосполучення з епітетами.

III. Розберіть як частину мови слова *старезні, радісних, сонний, сутінню*. Поясніть їх написання.

IV. З'ясуйте за словником значення слів у рамці, складіть із ними речення (усно).

34. І. Прочитайте текст. Чи відповідає темі заголовок? Доведіть своє твердження. Визначте основну думку тексту. Що нового ви дізналися про нашу минувшину?

КОБЗАРСТВО

Кобзарське мистецтво, що сягає сивої давнини українського фольклору, є невід'ємною складовою сучасної музичної культури нашого народу.

Розвиток та популяризація кобзарського мистецтва в Україні на початку ХХ ст. пов'язані з іменем Гната Хоткевича. В його особі поєднувалися різні таланти та зацікавлення. Він — неперевершений бандурист. Автор першого підручника гри на бандурі, вчитель гри на бандурі в інституті, диригент капели бандуристів. У 1905 році Гнат Хоткевич організовує серед гуцулів театральний гурток і мандрує з ним по всій Галичині й Буковині. У перші місяці гурток Хоткевича провів понад 80 концертів, пропагуючи традиції кобзарського мистецтва (*За В. Губ'яком*).

II. Випишіть із тексту сполучення числівників з іменниками, замінюючи числа словами. Зробіть розбір числівників як частини мови. З'ясуйте їх роль у тексті.

III. Пригадайте, які діячі культури України впливали на розвиток музичного та пісенного мистецтва нашого народу.

35. I. Прочитайте слова й запишіть їх у три стовпчики: а) іменники; б) прикметники; в) числівники. Аргументуйте правильність виконання.

Шістдесят, обидва, вісімдесятирічний, сотня, трьохсотий, трильйон, сімсот де-сять, триповерховий, кільканадцять, п'ятірка, пара, половина, семеро, одна сімдесята, дюжина, дводенний, стоокий, трибальний, двісті двадцять дев'ять, п'ятдесятимільйонний.

*двохтісячний
двоповерховий
пів на третю
дві треті
два грами
півтора грама*

II. Розкажіть про числівник як частину мови. Поясніть правопис виділених слів. Запам'ятайте написання слів у рамці.

 36. I. Уявіть подані ситуації. Складіть діалог за кожною з них.

1. Ви завітали на книжкову виставку-ярмарок і хочете вибрати книжку одного з сучасних письменників. Книгорозповсюджувач рекомендує вам твори.

2. Ваш однокласник (ваша однокласниця) прочитав(ла) статтю про історію України і ділиться з вами своїми враженнями. Це вас зацікавило.

II. Запишіть один із діалогів, дотримуючися правил уживання розділових знаків, написання власних назв. Пригадайте і розкажіть ці правила.

37. I. Поставте іменники в родовому відмінку однини й запишіть.

Чебрець, край, секретар, загін, поет, мороз, Мороз, спортсмен, лист, камінь, водій, гай, звук, зошит, сніг, літак, Львів, маляр, дуб, простір, Швець.

II. Розкажіть правила вживання закінчень -а (-я), -у (-ю) на прикладах поданих іменників.

III. З'ясуйте значення виділених слів. Слова в рамці поставте в родовому відмінку однини, складіть і запишіть із ними речення.

*Нечуйвітер
вітер
Буряк
буряк
«Водограй»
водограй*

38. I. Відгадайте загадки. Загадайте їх своїм родичам, знайомим.

1. Який займенник складається з однієї букви? 2. Який займенник жіночого роду став спортивним терміном? 3. До якого займенника слід додати одну букву, щоб він перетворився на провалля? 4. Додавши до займенника одну букву, перетворіть

його на частину суші, що видається в море. 5. Які два займенники заважають їздити по дорозі?

II. Визначте, до яких розрядів належать займенники-відгадки.

III. Пригадайте відомості про займенник як частину мови, складіть план розповіді. Розкажіть про займенник, дотримуючися плану.

 39. Уявіть ситуацію. Ваш братик (ваша сестричка) навчається в третьому класі. Він (вона) вважає, що назва *займенник* походить від слова *заець*. Поясніть значення слова *займенник*, спираючись на знання лексичних і морфологічних ознак цієї частини мови.

 40. I. Запишіть числа словами, розкриваючи дужки і ставлячи іменники в потрібній формі. Використовуйте різні розряди числівників. Поміркуйте, чи скрізь можна вживати числівники. Яка частина мови може поєднуватися з окремими іменниками?

3(відро), 5(ясла), 4(товариш), 3(дівчата), 6(сани), 150(гривня), 12(кури), 1/3(група), 1/2(книга), 1/8(шлях), 100(спортсмен), 2 1/3(склянка), 1 1/2(гектар), 64(делегат), 2(день), 7000(дерево), 125(відсоток).

II. Наведіть приклади синонімічних словосполучень «числівник + іменник», «іменник + іменник».

 41. I. Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Визначте тему, основну думку, стильову належність тексту.

Українці здавна любили філологію й кохалися в мовознавстві. Перші граматики нашою мовою з'явилися дуже давно. У 1591 р. у Львові видано книгу, що мала назву «Адельфотес. Граматика». У 1596 р. вийшли українською мовою граматика, словник і перший наш буквар Лаврентія Зизанія.

1619 року надруковано «Граматику словенську» Мелетія Смотрицького, яка здобула славу своєму авторові, була перекладена майже на всі слов'янські мови й витримала багато видань. На Москві вона була основою філологічного знання аж до 1757 року, коли її замінили граматикою Ломоносова. Ломоносов назвав граматику Смотрицького «вратами ученості», і вона помітно вплинула на становлення російської літературної мови (За І. Огієнком).

II. Перекажіть текст, правильно вживаючи форми числівників.

III. Доберіть, запишіть і провідмінійте 2—3 словосполучення «числівник + іменник».

42. I. Спишіть слова, розкриваючи дужки. До яких розрядів належать ці займенники? Пригадайте правила їх написання.

II. Складіть і запишіть 3—4 речення з поданими займенниками.

(Аби)що, (казна)хто, чий(небудь), хтозна(в)чому, де(з)ким, чий(сь), яка(небудь), що(сь), (ні)який, (ні)скільки, (аби)кого, (казна)чим, ні(про)кого, (будь)чому, будь(у)чому, (де)хто.

43. Розгляньте схему. Пригадайте вивчене про частини мови і дайте відповіді на подані нижче запитання. Наводьте приклади.

- 1. Які лексичні значення мають іменник, прикметник, числівник?**
- 2. Чим займенник відрізняється за лексичним значенням від інших частин мови?**
- 3. Для якої частини мови рід є постійною ознакою, а для яких — змінною?**
- 4. Які числівники відмінюються як іменники, а які — як прикметники?**
- 5. Яка частина мови належить до самостійних, але є незмінною?**

44. І. Утворіть із поданими іменниками словосполучення, додавши до них прикметники або числівники. Запишіть їх у родовому, орудному, місцевому та кличному відмінках. Визначте відміну і групу іменників.

Журналіст, замітка, стаття, інформація, газета, явище, нарис, редактор, оголошення, реклама, матеріал, рубрика, заголовок, допис, розділ.

II. Складіть розповідь про вашу улюблену газету, використавши подані слова.

45. Проведіть лінгвістичну вікторину за поданими завданнями та запитаннями.

1. Якого роду іменники *замазура, соня, кривляка*?
2. Назвіть іменники жіночого роду від слів *індієць, кореець, грек*.
3. Замініть синонімами прикметник у словосполученнях *високий будинок, високий урожай, висока людина, висока успішність, висока посада*.
4. Доберіть 6 прикметників — епітетів до слова *небо*.
5. Назвіть 6 відносних прикметників, утворених від іменників на означення металу, в словосполученнях, де вони переходять у якісні прикметники для характеристики рис людини.
6. Які ви знаєте прикметники на означення різних відтінків червоного кольору?
7. Як записати числівники 5555 і 7777 в орудному відмінку?
8. Що таке *-дцять* у словах *одинадцять, дванадцять* і т.д.?
9. Як виникло слово *молоток*? Які ви знаєте споріднені з ним слова?
10. Назвіть географічні назви, до складу яких входить якісний прикметник, що означає колір.

..... **ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ!** .....

1. Що вивчає морфологія?
2. На які групи поділяються частини мови?
3. Які частини мови називають самостійними? Які з них належать до змінних? Доведіть це на прикладах.
4. Якими морфологічними ознаками характеризуються іменник і прикметник?
5. Чим вирізняється числівник як частина мови?
6. Чому займенник має таку назву? Що означає займенник?
7. Доведіть, що рід як постійну ознаку мають іменники, а інші частини мови змінюються за родами.
8. Доведіть, що іменник може виконувати роль будь-якого члена речення.
9. Якими членами речення можуть бути прикметники? числівники? займенники? Наведіть приклади.
10. Які ще частини мови відомі вам із початкових класів? Наведіть приклади.

Докладний переказ розповідного тексту
художнього стилю з елементами опису зовнішності (усно)

46. I. Пригадайте вивчене про опис як тип мовлення, його ознаки та особливості побудови.

II. Прочитайте текст. Поміркуйте, що нового ви дізналися про опис. Використайте ці знання в підготовці до переказу тексту з елементами опису зовнішності людини.

О п и с — висловлювання про певні ознаки, властивості предмета, особи чи явища шляхом перелічення його істотних ознак. Завдання опису — дати точне, яскраве уявлення про предмет.

Описи поділяються на пейзажні, портретні, описи інтер'єру, рис характеру людини тощо. В описі предмета йдеться про предмет («відоме») та його ознаки («нове»), в описі місця — про предмети («відоме») та їх місцезнаходження («нове»), в описі стану людини — про людину («відоме») та її стан («нове»).

III. Як ви розумієте поняття *портретна характеристика людини; опис зовнішності людини*? Наведіть приклади таких описів із художніх творів.

47. I. Прочитайте текст. Дайте йому інший заголовок. Якого стилю текст?

ЛЕОПОЛЬД ЯЩЕНКО

Підтягнутий, по-парубочькому жвавий навіть у похилому віці, із тою ж таки сонілкою замість диригентської палички в лівій руці (він лівша), Леопольд Іванович почувається по-справжньому господарем, щасливцем долі, коли починає керувати хором «Гомін». Залунає злагоджена пісня за помахом сопілки — і він на межі блаженства: розпогоджується, ясніє його привітне обличчя, а теплі волошкові очі, які лагідно обіймають слухачів зухвало-молодечим і водночас відкритим, радісно-дитинним поглядом, доброзичливо спрямованим на присутніх, піби благують: ну ж бо, люди, заспіваймо разом! Стоячи перед хором, він не диригує, а немов із піснею літає у високості і, як жайвір, трепетно зависнувши в повітрі, дослухається, як вона звучить на землі (*За М. Кагарлицьким*).

II. Випишіть із тексту слова і словосполучення, що характеризують зовнішність диригента. Як автор поєднав опис зовнішності з розповіддю про духовний світ героя? Які почуття викликав у вас прочитаний текст?

III. Перекажіть стисло текст.

48. I. Прочитайте текст. Зверніть увагу на окремі елементи в описі зовнішності. Доповніть портрет героїні твору Євгена Гуцала. Скористайтеся уявним портретом своєї мами чи жінки, яку добре знаєте.

А ще її очі... У материнському погляді не було ні фальші, ні лукавості, ні хитрування. Очі її, постійно освітлені зсередини м'яким живим сяйвом, були наче видимим, предметним вираженням її душі. Це погляд самої щирості, самого добра, самої зичливості. І навіть тоді, коли мати гнівалася чи просто боліло їй, — однаково ні щирість, ні доброта не пропадали остаточно з її погляду. Материнський погляд був начебто сповнений якоїсь цілющості. Він проникався тим здоров'ям, яке передавалось на відстань. Передавалось тобі — і ти відчував, як, дякуючи матері, дужчаєш, стаєш певний себе. І завжди ти відчував оту чарівливу цільність її материнського погляду (Є. Гуцало).

II. Використовуючи текст, складіть узагальнений портретний опис матері за поданим планом.

П л а н

1. Привітне обличчя матері.
2. Лагідне світло материнських очей.
3. Сучасний (скромний) одяг.
4. Умілі руки.
5. Найрідніша матуся.

49. I. Прочитайте текст. Пригадавши оповідання, яке ви читали в початковій школі, спробуйте відновити пропущені частини в тексті. Доберіть заголовок. Назвіть ознаки типів мовлення, представлених в уривку.

Стежкою йшла дівчинка років тринадцяти. Вона поверталася додому зі школи...

На ній була картата новенька кофтина, синя спідниця й біла хустина, як терен-цвіт. І ця хустина різко відтіняла чорні брови дівчинки, її засмагле обличчя й світлі очі...

Дівчинка сіла над струмком, поклала біля себе книжки й почала задумливо бовтатись руками у воді. Руки дівчинки були шершаві, як дубова кора, засмаглі й подряпані. Хустина в неї зсунулася набік, і з-під неї вибилась хмарка лляного волосся, білого й легкого, як пух, — дмухне вітерець, так воно й розлетиться навколо. І тепер дівчинка стала дивно схожою на кульбабу. В школі її подружки так і кликали завжди: Улянка-кульбабка... (За О. Донченком).

II. Складіть план і перекажіть текст із власними доповненнями, дотримуючися стилю. Використайте подані слова і словосполучення.

Ніс кирпатенький; ніжне підборіддя; легкий безшумний крок; тонкі гілочки; черевики; маленька нога; прозорий струмок; хистка кладка; весело.

50. I. Розгляньте портрет. Кого на ньому зображено? Дайте відповіді на запитання.

- ❓ 1. Що ви знаєте про письменницю?
2. Як склалося її життя?
3. З якими її творами ви ознайомилися на уроках української літератури?

II. Складіть опис зовнішності письменниці, виділяючи основні риси її портрета.

51. I. Прочитайте уривок. З якого твору його взято? Визначте стильову належність. Які типи мовлення поєднано в тексті? Доберіть заголовок, що відображав би тему або основну думку.

Захар Беркут — се був сивий, як голуб, звиш 90-літній старець, найстаріший віком у цілій тухольській громаді... Високий ростом, поважний поставою, строгий лицем, багатий досвідом життя й знанням людей та обставин, Захар Беркут був правдивим образом тих давніх патріархів, батьків і провідників цілого народу, про яких говорять нам тисячолітні пісні та перекази. Незважаючи на глибоку старість, Захар Беркут був іще сильний і кремезний. Правда, він не робив уже коло поля, не гонив овець у полонину, ані не ловив звірів у лісових нетрях, — та проте працювати він не переставав. Сад, пасіка й луки — се була його робота. А вже найбільшим добродієм уважали тухольці Захара Беркута за його ліки...

«Життя лиш доти має вартість, — говорив він частенько, — доки чоловік може помагати іншим...» Ті слова — то була провідна, золота нитка в житті Захара Беркута. Все, що він робив, що говорив, що думав, те робив, говорив і думав він з поглядом на добро... (За І. Франком).

Се — це. Звиш — понад. Полонина — гірське пасовисько.

II. Дайте відповіді на запитання за текстом.

- ❓ 1. Яким постає перед читачами Захар Беркут?
2. Які риси характеру тухольського старійшини виділяє автор?
3. Чим займається Захар Беркут на схилі віку?
4. Що найважливіше в житті провідника тухольської громади?
5. У чому причина довголіття Захара Беркута?
6. Як ставиться автор до свого героя? З чого це видно?
7. Наскільки сучасним є цей образ?

III. Доберіть синоніми до слів *провідники*, *кремезний*, *нетрі* та використайте в переказі.

IV. Прочитайте ще раз текст і складіть план. Докладно перекажіть текст за планом, використавши елементи опису зовнішності героя.

► AIECAO ◀

§ 4. Дієслово як частина мови. Форми дієслова

Материнський образ України світить через вічність із ясних зір...

Я. Говяк

Морфологія
Частини мови
Дієслово
Неозначена форма
Особові форми
Дієприкметник
Дієприслівник
Безособові форми
на -ю, -то

52. І. Прочитайте текст. Визначте його тему, з'ясуйте стильову належність, тип мовлення. Доберіть заголовки до тексту й перекажіть.

У візантійських джерелах згадується ім'я руського князя Бравлина, який здійснив успішний похід на місто Сурож (нині Судак), що належало Візантії. Потім виринають імена київських князів Аскольда й Діра, які вели війни з Візантійською державою.

Важко сьогодні точно визначити, коли в тій же Візантії або котрійсь з інших країн уперше дізналися про наших пращурів, про Київську Русь, але достеменно відомо, що вже в п'ятому і восьмому століттях Русь стала добре знавою і серед ближчих до неї, і серед дальніх держав. І не тільки через походи та війни руських князів, а й завдяки своїм широким торговельним зв'язкам. Її купці постійно бували і в Хозарії, і в Болгарії, і в Ірані, й на Кавказі, й навіть поміж народів Середньої Азії.

*Русь
Болгарія
Хозарія
Сирія
Кавказ*

Русь
Болгарія
Хозарія
Сирія
Кавказ
Іран

А ще раніше тісними зв'язками поєдналася Русь із далекими північними народами, яких слов'яни називали варягами. Багато варягів служило в княжих дружинах чи й просто жило на Русі. Їх добре знали на Чорному морі, яке, до речі, в давні часи наші пращури називали Руським. Їхні судна запливали й до берегів Сирії, часто бачили кораблі русичів і на Каспії. Ще з давніх-давен показали вони себе хоробрими й умілими мореплавцями.

У візантійських містах і в столиці Царгороді не раз звучав тривожний голос дозорців із фортечних стін: «Руси йдуть!». І вкривалася морська широчінь легкими кораблями...

Русь, висловлюючись сучасною термінологією, впевнено виходила на міжнародну арену (За М. Слабошпицьким).

II. Назвіть у тексті дієслова та дієслівні форми (див. с. 30—31). З'ясуйте їх значення та морфологічні ознаки. Дієслова якого часу є найбільш уживаними в тексті? Чому?

III. Визначте синтаксичну роль дієслів у тексті.

53. I. Прочитайте вірш Ліни Костенко. Про що в ньому розповідається? Які виражальні засоби використала поетеса?

Погасли кострища стоянок.
У землю пішли племена.
Забрали в холодні кургани
сокири, мечі й письмена.
І келихи срібні, і чаші,
що йшли по колу колись,
покрилися порохом часу
і холодом тліну взялись...

Та, може, мені здалося —
а час не все переміг.
На чашах тепло збереглося
тих вуст, що торкалися їх.
І в пута тяжкі клинописні
закована з давніх-давен,
в степу оживає пісня
давно замілих племен...

Л. Костенко

II. Випишіть із вірша дієслова, з'ясуйте їх значення, назвіть час. Замініть дієслова минулого часу на дієслова теперішнього часу (усно). Чи доцільною буде така заміна? Свою думку аргументуйте.

III. Доберіть антоніми до дієслів *збереглося, погасли*, складіть і запишіть із ними речення.

IV. Визначте синтаксичну роль виділених слів.

54. I. Розгляньте таблицю. З'ясуйте загальне значення, морфологічні ознаки та синтаксичну роль дієслова.

Дієслово як частина мови

Значення	Відповідає на питання	Морфологічні ознаки	Синтаксична роль
Дія, стан як процес	що роби т и? що зробити?	час (минулий, теперішній, майбутній); доконаний, недоконаний вид; перехідність/неперехідність; у теперішньому і майбутньому часі змінюється за особами й числами, а в минулому — за родами (в однині) і числами	присудок

II. Скориставшись таблицею та відомостями, поданими на с. 30—31, складіть усну розповідь про дієслово як частину мови.

55. I. Прочитайте текст мовчки. З'ясуйте стиль мовлення. Визначте тему та основну думку тексту. Доберіть заголовок, складіть план і перекажіть.

Чи помічали ви в собі бажання і здатність відтворювати в уяві минуле? Чи бувало з вами таке: йдете знайомою вулицею,

і вас непокоїть питання, якою була ця вулиця 100 чи 200 років тому? І починаєте уявляти людей, що ходили колись по цих хідниках. У що вони були вдягнені, про що розмовляли?..

Хай вам допоможе краще уявити їх свідчення одного з візантійських істориків, який так описав наших далеких предків, що прибули на човнах під стіни Константинополя: «На човнах були варвари, що тримали у руках мечі, грозилися на город і кричали. Ці варвари-роси були хорошого зросту, русяві, з сірими очима. Значніші між ними голили бороди і носили довгі вуса; на головах, із довгими оселедцями (чубами) і підголоною чуприною, носили гостроверхі шапки; поверх кольчуги були одягнені білі киреї, що защібалися прищипкою на правому боці. Озброєні вони були сокирами, сагайдаками, списами та з обох боків гострими мечами, а щити в них були довгі та внизу вузьенькі».

Події, описані візантійським літописцем, відбувалися у 860-му році. Звернімо увагу на довгі чуприни-оселедці. Чи не нагадує ця деталь зовнішній вигляд українських козаків, які на своїх чайках з'являтимуться під стінами Стамбула через сім чи вісім століть після описаних подій? Така ось спадковість у часі...(За Г. Ключеком).

II. Випишіть із тексту дієслова та дієслівні форми (див. с. 30—31).

III. Скориставшись словником, з'ясуйте значення виділених слів. До якої групи лексики вони належать?

IV. Складіть діалог на тему «Спадковість у часі», використовуючи текст і малюнок на с. 29.

56. I. До дієслів *кричати, говорити, працювати, вигадати* доберіть і запишіть синоніми, однакові за кількістю букв.

З р а з о к. *Бігти — мчати.*

II. З'ясуйте, на яке питання відповідають дієслова та дібрані вами синоніми. Якою формою вони виражені?

57. I. Серед поданих дієслів виділіть синоніми й запишіть їх синонімічними рядами.

Забруд¹нити. Мель²кати. Закупор³ювати. Примус⁴ити. Заяло⁵зити. Зрозум⁶іти. Закорк⁷овувати. Засмал⁸ьцювати. Гуркот⁹іти. Намов¹⁰ляти. Мигт¹¹іти. Мерехт¹²іти. Підбив¹³ати. Затя¹⁴мити. Присилу¹⁵вати. Блим¹⁶ати. Грим¹⁷іти. Гря¹⁸нути. Пролун¹⁹ати. Зб²⁰агнути.

II. Утворіть від поданих слів дієприкметники, дієприслівники та, де це можливо, безособові дієслівні форми на *-но, -то* (див. с. 31).

58. I. Відгадайте загадки.

1. Маленьке, біленьке, по полю гуляє, сліди залишає.
2. Доки батько народився, син по світу находився. 3. Хто завжди правду каже? 4. Що без леза і без зуба розітне міцного дуба? 5. Що сирим не їдять, а вареним викидають?

II. Випишіть дієслова, з'ясуйте їх значення та морфологічні ознаки.

!..... ПРО ТА ТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

Дієслово — самостійна частина мови, що означає дію або стан і відповідає на питання *щ о р о б и т и? щ о з р о б и т и?*
Наприклад: *жити, ходити, дивитися.*

Дієслова можуть означати і фізичну дію особи (*малювати, копати*), і рух у просторі (*їхати, летіти, повзти*), і стан (*сміятися, хвилюватися*), і мислення (*думати, розуміти*), і зміни, яких зазнає предмет (*молодіти, розквітати*).

Дію або стан позначають деякі віддієслівні іменники (*спання, ходіння*), але вони не виражають її в часі.

Дієслова мають форми минулого, теперішнього, майбутнього часів. Наприклад: *чекав, чекаю, чекатиму (буду чекати).*

У теперішньому і майбутньому часах дієслова змінюються за особами й числами, а в минулому — за родами (в однині) і числами.

Дієслова мають неозначену (початкову) форму, що відповідає на питання *щ о р о б и т и? щ о з р о б и т и?* і закінчується на *-ти*. Наприклад: *малювати, читати, співати.*

Особливими формами дієслова є дієприкметник (прочитаний, намальований) та дієприслівник (прочитавши, намалювавши).

Особливі форми дієслова

Назва форми	Загальне значення	Відповідає на питання	Морфологічні ознаки	Синтаксична роль
Дієприкметник	ознака предмета за дією	я к и й? я к а? я к е? я к і?	активний/пасивний, вид, час; число, рід, відмінок	означення, частина складеного присудка
Дієприслівник	додаткова дія, обставина	щ о р о б л я ч и? щ о з р о - б и в ш и?	вид	обставина

Безособові дієслівні форми на *-мо*, *-то* виконують функцію присудка в односкладних реченнях. Наприклад: *Тему розкрито. Аргументи вичерпано.*

У словосполученні дієслово є головним словом, у реченні — присудком. Наприклад: *Горицвітом горіли наші гори. високим небом дихали степи* (Б. Мозолевський).

59. I. Доберіть до поданих прикметників спільнокореневі дієслова. Зелений, жовтий, блискучий, радісний, веселий, малий, розумний, непритомний, невільний.

II. Розгляньте фотоілюстрацію. Уявіть, що ви потрапили на знімальний майданчик. Опишіть ваші враження від побаченого, використовуючи дібрані дієслова.

Знімається кіно...

1. Яка частина мови називається дієсловом?
2. Яке загальне значення дієслова?
3. Назвіть морфологічні ознаки дієслова.
4. Яку синтаксичну роль виконує дієслово?
5. Розкажіть про неозначену форму дієслова.
6. Назвіть особливі форми дієслова.
7. Як пишеться *не* з дієсловами?

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

Докладний переказ художнього тексту з описом зовнішності людини (письмово)

60. І. Прочитайте текст. З'ясуйте стильову належність, тип мовлення. Визначте тему тексту. Доберіть заголовок.

Іван, не кажучи ні слова, подався до повітки. Вона до половини була закладена галуззям, до половини — сіном. Тхнуло сухою прілістю, й було вже тут темно хоч в око стрель. Його відвага трохи підупала, але почувши ззаду притаєне дихання товариша, запитав грубуватого:

— Хто тут є, обізвіться?

Але ніхто не відповів.

— В отому кутку... щось було, — прошепотів Гридюньо (хлопці його прозвали Коник-стрибунець).

Іван рішуче поліз у куток, на який показував товариш.

Йому здавалося, що під ногами ще ніколи отак різко та шумливо не шаруділо сіно, як оце зараз. І не встиг іще видряпатися нагору, як, похолонувши, зупинився і втупився перед собою. Холодок, дрижаки, слабість залляли його тіло — з темряви на Івана дивились людські очі. Вони наче аж світилися, схожі на дві живі погрозові цівки. І в ту ж мить він та Коник-стрибунець почули чоловічий голос:

— Хлопці?!

Іван уже намірився шугнути назад, але рідна мова його заспокоїла.

— Хлопці?! — знову пролунав той самий голос, і зразу ж спалахнув ліхтарик, націлений уперед.

Іван побачив людину із забинтованою головою. Людина була в червоноармійській сорочці, без погонів. З очей стріляв хворобливо-сухий блиск, лице пашило. Дві кострубачки брів — дві чорні гілочки, якісь притоптані, засмічені сіном, здивовано полетіли догори, і там, на зморшкуватому лобі, так і завмерли.

— Ви самі? — знову запитав червоноармієць. Світло ліхтарика на мить погасло, навколо Івана все почорніло, він лише почув, як переступав з ноги на ногу Коник-стрибунець. І раптом знову вдарив тугий пучок світла, знову з'явилися очі, з яких стріляв хворобливо-сухий блиск, і знову червоноармієць запитав:

— Що ви тут робите?

— А ми йдемо, — відповів Іван і навіть зрадів, почувши свій голос. Червоноармієць наче аж задумався, куди це вони можуть іти.

— Вас двоє? — поспитав.

— Ага, ми з Грицюном, — відповів Іван уже трохи сміливіше, відповів так, ніби трапилася знайома людина, котра знає Грицюня.

— Фашистів поблизу нема?

— Ми йшли через ліс, то не бачили.

— Тут дорога близько...

— Ми обминали дорогу.

Червоноармієць спрямував світло ліхтарика трохи вбік і намагався подивитися за Іванову спину.

— Ану ти, Грицюню, йди сюди!

Йому відповіло мовчання. Але згодом затріщало, зашеберхало сіно, і Коник-стрибунець почав видрягуватися вгору. Мабуть, у нього був такий здивований, такий безпорадний вигляд, що червоноармієць одразу ж усміхнувся, і гілочки брів у нього весело затремтіли, наче од вітру. Іван відчув себе певніше, а Грицюню й не змигнув, дуже пильно дивився перед собою.

— Сідайте біля мене, хлопці, — сказав червоноармієць, — поговоримо... (За Є. Гуцалом).

Повітка — літня кухня. *Галуззя* — гілки. *Залляти* — залити. *Цівка* — тоненький струмінь. *Зашеберхати* — зашарудіти.

II. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.

1. Про кого розповідається в тексті?
2. У якій послідовності автор описує червоноармійця? З чого видно, що героя поранено?
3. На які елементи зовнішності червоноармійця автор звертає особливу увагу? Як ви гадаєте, чому?
4. Що змінилося в зовнішності військового, коли він переконався, що небезпеки немає, і познайомився з хлопцями?
5. Про що, на вашу думку, червоноармієць буде говорити з ними?
6. Як ставиться автор до героя? Наведіть приклади з тексту.

61. 1. Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання за текстом вправи 60.

- ❓ 1. Знайдіть у тексті речення з однорідними членами. Яку стилістичну роль вони відіграють в описі зовнішності героя? Поясніть розділові знаки при однорідних членах речення.
2. Назвіть у тексті метафори. Яку роль вони відіграють у художньому творі? Які ще виражальні засоби можна використати, описуючи зовнішність? Наведіть приклади з тексту.
- 📖 3. Доберіть синоніми до слів *видряпатися, дрижаки, хворобливо-сухий, здивований*.
4. Яку стилістичну роль виконує в тексті повтор слова *червоноармієць*? Чому автор не називає імені героя?
5. З'ясуйте значення та стилістичну роль фразеологізму *темно хоч в око стрель*. Чому не ставиться кома перед *хоч*?
6. З'ясуйте значення дієслів у тексті та їх значення. Чому в тексті багато дієслів? На що хотів звернути увагу автор?

II. Ознайомтеся з пам'яткою. Скориставшись нею, складіть план і напишіть докладний переказ тексту вправи 60.

ПАМ'ЯТКА

Як працювати над докладним переказом тексту художнього стилю з описом зовнішності людини

1. Прочитайте текст.
2. Визначте стиль, тип мовлення, тему та основну думку тексту.
3. З'ясуйте значення незрозумілих слів. Доберіть до них синоніми.
4. Визначте, які елементи зовнішності людини описано.
5. Назвіть художні засоби, які додають виразності опису. Запам'ятайте їх.
6. Визначте, які елементи опису надають тексту емоційності.
7. Поділіть текст на смислові частини, складіть план і докладно перекажіть, дотримуючися вимог щодо мовлення.

§ 5. Неозначена форма та особові форми дієслова

Юначе, гордий красним родоводом,
Віків прадавніх розганяй туман
І слався кров'ю уличів-поляні!

Яр Славутич

62. 1. Прочитайте текст. З'ясуйте, до якого стилю він належить. Доберіть заголовок до тексту і перекажіть.

Неозначена форма
(інфінітив)
Особові форми
Перехідні/
неперехідні дієслова

У літописі розповідається, що Аскольд і Дір прийшли з варязьких земель до Києва і стали тут правити. До них кияни платили данину хозарам, а прийшли зуміли якимось чином вивільнити їх од тієї данини. Зі слів літописця можна зрозуміти, що варягів зустрі-

ли в Києві гостинно, місцеві знатні люди розповіли їм історію заснування міста на Дніпрі, а також поневолення його хозарами. Отже, не було ніякої війни й насильницького захоплення княжого престолу. Все вирішилося мирно, за люб'язною згодою обох сторін. Рідкісний в історії випадок.

понево́лення
заснува́ння
захо́плення

Усі епізоди, пов'язані з іменами Аскольда й Діра, — загадка, про яку не перестають і сьогодні сперечатися історики. Одні з них вважають, що Аскольд і Дір — справді варяги, бо про це ж, мовляв, сказано в літописі. Інші їм заперечують: Аскольд і Дір — русичі.

Як схильні вважати українські історики, Аскольд і Дір правили в Києві не разом, а по чергово. Спершу старший — Дір, а після нього — Аскольд... (За М. Слабошпицьким).

II. Випишіть із тексту слова, що відповідають на питання **щ о р о б и т и ?** **щ о з р о б и т и ?** Позначте в них суфікси, з'ясуйте, як вони називаються, які їх морфологічні ознаки. Чи можна в цих словах визначити час, число, особу? (Див. с. 36).

III. З'ясуйте, від яких слів і яким способом утворилися слова, подані в рамці. Назвіть орфограми в них.

IV. Складіть невелику усну розповідь на тему «Мандрівка в минуле нашої держави», використовуючи *неозначену форму дієслова*.

63. Розгляньте таблицю. Розкажіть про неозначену форму дієслова.

Неозначена форма дієслова

Загальне значення	Відповідає на питання	Морфологічні ознаки	Синтаксична роль
Дія, стан як процес	що р о б и т и ? що з р о б и т и ?	вид, перехідність/неперехідність	підмет, частина складеного присудка, означення

64. I. Пригадайте й запишіть прислів'я та приказки, до складу яких входять інфінітиви.

З р а з о к. Життя прожити — не поле перейти.

II. Напишіть невеликий твір, заголовком якого стане один із дібраних вами народних висловів.

65. І. Прочитайте текст. З'ясуйте його стильову належність. Визначте тему, основну думку тексту. Доберіть заголовок і стисло перекажіть.

Село Вілогір'я здавна притулилось до скіфського городища, як ластів'яче гніздо під стріхою, але з часом воно розрослося, подалося від городища на захід, вийшло хатами в степ. Городище залишилося незайманим, диким місцем, де знайшли собі прихисток степові орли, дрохви, ховрахи й лисиці.

На високих валах і могилах темніють бозна-ким встановлені кам'яні баби і незрячими очима вдивляються в степ.

Де-не-де на валах і курганах поросли дикі терни та глоди. Той, хто потрапляв сюди вперше, почував себе так, ніби зробив мандрівку на дві тисячі років назад,— таким пустельним і диким було це місце. Здавалось, от-от застугонять копита гарячих степових коней — і з туманної далечі примчатъ орди розкосих вершників, і озоветься степ брязкотом та стогоном битви, засвистять стріли, задзвенять мечі, глухо загудуть ковані щити й мідні шоломи... (І. Цюпа).

вдивляється
озоветься
збільшується
спинається

II. Випишіть із тексту дієслова, визначте їх особу. Чи всі дієслова мають *особові форми*? (Див. с. 37).

III. Від виписаних дієслів утворіть початкову форму. Які її граматичні ознаки?

IV. Пригадайте правила вимови *дієслів на -ться, -шся*, прочитайте слова в рамці та запишіть їх фонетичною транскрипцією.

П 66. Складіть діалог із сусідом по парті про одну з історичних місцевостей України.

Б 67. І. Усно замініть подані фразеологізми синонімічними дієсловами в неозначеній формі.

Повісити носа; топтати ряст; перевертати душу; перегинати палку; піднести гарбуза; водити за ніс; нагріти руки; стати під вінець; губу копилити.

II. У фразеологізмах назвіть *перехідні й неперехідні* дієслова (див. с. 38).

III. Складіть і запишіть речення з 2—3 дібраними дієсловами; зробіть синтаксичний розбір.

!..... **ПРОЧТАТЕ І ЗАПАМ'ЯТАТЕ**.....

Неозначена форма (інфінітив) є початковою формою дієслова, означає дію, але не вказує на час, особу, спосіб, число та рід. Наприклад: *А злива так само швидко почала відходити, як надійшла (М. Стельмах).*

Дієслова у формі інфінітива бувають доконаного або недоконаного виду, а також означають перехідність або неперехідність дії. Наприклад, у реченні *Як тебе та не любити, краю, мій ти краю* (В. Сосюра) інфінітив *любити* недоконаного виду, відповідає на питання *щ о р о б и т и?*, означає перехідну дію, бо від нього залежить додаток *тебе* в знахідному відмінку.

Неозначена форма має суфікс *-ти*: *зрадіти, вірити*. Між коренем і суфіксом інфінітива *-ти* можуть бути суфікси *-а-, -и-, -і-, -ну-, -ува-(-юва-)* та ін.: *співати, ходити, старіти, крикнути, засвічувати, розмалювати*.

Після *-ти* може стояти *-ся* або *-сь*: *вчитися, вчитись*.

Увага! Зрідка в розмовному та художньому стилях трапляється суфікс *-ть* в інфінітиві: *співать, ходить*.

Синтаксичні функції інфінітива різні: він може виступати в ролі підмета, присудка та другорядних членів речення. Наприклад: 1. *Лиш боротись — значить жити* (І. Франко). 2. *Не треба правду говорить цвітасто* (Л. Костенко). 3. *Жити чесно, трудитися для людей учили його і вдома, і в школі* (Д. Бедзик).

Дієслова, що виражають відношення дії до дійової особи з погляду мовця, називаються особовими: *малюю, малюєш, малює, малюємо, малюєте, малюють; малював, малювала, малювало, малювали; малюватиму, малюватимеш, малюватиме, малюватимемо, малюватимете, малюватимуть*.

Граматичне значення особи в українській мові виражається за допомогою закінчень, або особових форм.

Особа властива майже всім дієсловам, крім інфінітива, дієприслівника, дієприкметника, безособових форм на *-но, -то*, а також форм минулого часу та умовного способу.

Наприклад, для теперішнього часу дієслів характерні такі закінчення:

Однина		
Особа	Закінчення	Приклади
1-а	-у(-ю)	пишу, читаю, роблю, стою пишеш, читаєш, робиш, стоїш пише, читає, робить, стоїть
2-а	-еш(-єш), -иш(-їш), -и	
3-я	-е(-є), -ить(-іть)	
Множина		
1-а	-ємо(-ємо), -имо(-їмо)	пишемо, читаємо, робимо, стоїмо пишете, читаєте, робите, стоїте пишуть, читають, роблять, стоять
2-а	-ете(-єте), -ите(-іте)	
3-я	-уть(-ють), -ать(-ять)	

Залежно від того, яке питання ставиться від дієслова, розрізняють дієслова **п е р е х і д н і** та **н е п е р е х і д н і**. Порівняйте: *перехідні дієслова — знайти (кого? що?) товариша; опрацюємо (кого? що?) літературу; неперехідні — думати (про кого? про що?) про країну; надійся (на кого? на що?) на себе; дякуємо (кому? чому?) матері; нехтувати (ким? чим?) небезпекою; з'явався (кого? що?) грому.*

Перехідні дієслова означають дію, спрямовану на певний предмет, названий іменником (займенником) у знахідному відмінку без прийменника: *малювати картину, виховувати їх*. **Перехідні дієслова** можуть вимагати форми родового відмінка зі значенням частини від цілого або при запереченні: *принести води; не чути співу.*

Неперехідні дієслова означають стан або дію, яка безпосередньо не переходить на будь-який предмет: *іти вулицею; плавати в морі*. **Неперехідні дієслова** не вимагають форми знахідного відмінка без прийменника.

Увага! Дієслова на *-ся (-сь)* належать до неперехідних. Частина їх утворюється від перехідних: *купатцся ← купати*.

68. I. Прочитайте уривок із вірша Юрія Шкрумеляка. Про яку історичну добу в ньому розповідається? Коли правив князь Володимир Мономах? Які його чесноти описуються в уривку?

КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР

По незгодах між братами
Ти заблис, як зірка ясна:
Бо за тебе Україна
Провітала горда, щасна.

Добрий, чесний ти й розумний,
Справедливо став судити —
Ти сильнішим не дозволив
Слабших кривдити й гнобити.

Ю. Шкрумеляк

II. Випишіть дієслова в початковій та особових формах.

III. Гра «Хто більше?». Пригадайте уривки з відомих поезій, у яких використано неозначену форму дієслова.

?.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ!.....

1. Яка форма дієслова є початковою?
2. На які питання відповідає неозначена форма дієслова?
3. Які суфікси можуть бути в дієсловах у неозначеній формі?
4. Наведіть приклади вживання інфінітива із *-ся(-сь)*. Чи належать ці дієслова до перехідних?
5. Які морфологічні ознаки має початкова форма дієслова?
6. Які дієслова називаються особовими?
7. Як виражається значення особи в українській мові? Наведіть приклади.

8. Які дієслова називаються перехідними, а які — неперехідними?

9. Назвіть орфоепічні норми вимови дієслів на *-ться*, *-шся*.

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

Аудіювання художнього тексту

69. I. Прослухайте текст. Доберіть заголовок. Визначте тему, основну думку тексту. З'ясуйте, якого він стилю і типу мовлення.

До самого вечора оглядав Мономах укріплення нового поселення. До всього було йому діло: і до глибини рову, і до висоти валу, і до зрубів при його основі, і до стрільниць. Бачив скрізь дбайливе око соцького, одначе помічав і недогляди — то паколи у рову не дуже гострі, то стрільниці вузькуваті, то каміння малувато, то вода далеко стоїть. І він застерігав десятників, підказував їм, учив.

Ярополк тінню снував за ним, мовчки слухав повчання, дивувався і зірковості очей, і світлості розуму. Літа дедалі більше лишали сліди на батькових скронях, на поставі, на ході, проте тримався він бадьоро, мислив ясно, і це радувало сина. Він навіть трохи заздрих батькові, бо ж хоч і був багато молодший, але не міг так швидко помітити ту чи іншу ваду, догадатись, які згубні наслідки матиме вона під час нападу ворога. Дивувався, що батько знає найдрібніші таємниці будівельної справи, ніби він усе життя будував, а не князував. Водночас радів, що так часто навідується до нього, дбає про рубежі його уділу, допомагає надійніше захиститися від нападів степових здобичників.

На заході сонця повернулися до хати соцького. Тут смачно пахло кулішем, варениками з сиром, млинцями. Поруч з Олянкою стояла смаглява чорнява молодиця з темними косуватими очима під дугастими бровами. З-за спини виглядав синьоокий хлопчина з облупленим носом і потрісканими губами.

— Синочок наш Данько, — сказала Олянка. — А це, — кивнула на молодицю, — Улу.

— А Овсень же де? — запитав князь.

— Із Славком. Він же найкращий дозорець у нас. Дома рідко коли буває — все в степу і в степу. Каже: «Сирчан дуже підступний, за ним стежити треба неусипно».

Посадовивши гостей за стіл, Олянка стала пригощати їх. Мономаху сподобався куліш, Ярополкові — вареники.

— А мені, — похвалився й собі Данько, — млинці! Ніхто таких не вміє пекти, як моя мама.

— Атож, — згодився Володимир Всеволодович, садовлячи хлопця собі на коліна. — Твоя мама все гарно робить.

Довго щебетав того вечора Данько, довго тішились його дитячою безпосередністю Володимир Всеволодович і Ярополк Володимирович.

Спати лягли пізно, зате вставати довелося рано — ще й сонце не зазірало у віконця: повернувся з виправи у степ Славко з дозорцями.

— Ти чекав мене, князю? — сполошився він. — Я ж не знав... Я мусив.

— Нічого, нічого, — заспокоїв його Мономах. — Розповідай, що виїздили, що чули й бачили.

— Трьох половецьких дозорців піймали.

— Славно, славно! — зрадів Володимир Всеволодович. — І що ж дізналися від них?

— Половці збираються наступного року йти на Русь. Так ото дозорці й шастають повсюди.

— Що мислиш? — повернувся Мономах до Ярополка.

— Думаю випередити їх, — спокійно мовив син. — У чернігівців допомоги попрошу. Може, й ти чимось зарадиш?

Мономах задумався.

— Гліб Всеславич, — обізвався по хвилі, — таки затіяв ворохобню. Спустошив немало сіл... спалив Луцьк. Отож... Треба йти на Мінськ... Треба провчити норовистого хвалька... Мабуть, підеш і ти... А там... під осінь... рушимо в половецьке поле. Половці й не сподіватимуться.

— Що ж, тату. Гукнеш — гаяться не буду. А поки що... городок закладатиму, фортецю зводитиму.

Розпрощавшись з гостинними господарями й сином, Мономах помандрував далі, поспішав: треба закінчувати виправу, слати гінців до удільних князів і кликати їх у похід проти Гліба.

Навідався до Лубна й Ромна, оглянув їх, погомонів із воями й попрямував до Києва (За В. Кулаковським).

Соцький — у Київській Русі — начальник сотні військового ополчення. *Стрільнийця* — елемент архітектури фортеці. *Пáколи* — загострені стовби. *Десятник* — той, хто командує десятьма воїнами. *Куліш* — страва з ячмінної крупи. *Виправа* — дозор. *Ворохобня* — неприязнь, сварка; т у т: війна.

II. Поділіть текст на частини, аргументуйте свою думку. Складіть план.

III. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання за текстом.

1. Визначте, про кого розповідається в тексті:

а) про селян; б) про ремісників; в) про князів; г) про будівельників.

2. Зазначте, хто був головним на будівництві:

а) соцький; б) десятник; в) князь; г) селянин.

3. З'ясуйте, яке будівництво оглядали князі:

а) нового міста; б) укріплення нового поселення; в) фортеці; г) палацу.

4. З якою метою Володимир Мономах відвідав будівництво:
  - а) щоб допомогти помітити недоліки, порадити; б) щоб покарати десятників; в) щоб замінити соцького; г) щоб перевірити ставлення сина до будівельників?
5. Як сприймав Ярополк повчання батька:
  - а) з роздратуванням; б) з байдужістю; в) із вдячністю; г) з почуттям власної переваги?
6. Назвіть ім'я сина соцького:
  - а) Михайлик; б) Іванко; в) Данько; г) Святослав.
7. Чим пригощала гостей господиня:
  - а) борщем; б) кулішем; в) курятиною; г) пирогами?
8. Пригадайте, яка страва найбільше сподобалася Мономахові:
  - а) вареники; б) пироги; в) куліш; г) млинці.
9. Яка риса характеру Данька найбільше тішила гостей:
  - а) непосидючість; б) допитливість; в) безпосередність; г) серйозність?
10. Яку новину приніс Славко з дозорцями:
  - а) половці напали на місто; б) половці взяли в полон трьох русинів; в) дозорці розпочали бій із половецьким загоном; г) половці готують напад?
11. Що вирішив Мономах робити далі:
  - а) жити спокійно в князівських хоробах; б) провчити князя Гліба і восени рушити на половців; в) будувати нове місто; г) негайно рушити на половців?
12. З'ясуйте, чому київський князь поспішав додому:
  - а) мав слати гінців до удільних князів; б) хотів відпочити; в) мав намір виїхати за межі держави; г) їхав на весілля сина.

IV. Стисло перекажіть текст за складеним планом.

§ 6. Види дієслова

Суворі й добрі боги дивляться на нас
мудрими очима наших предків.

Ю. Ляхоцький

70. I. Прослухайте текст і визначте його стиль, тип мовлення. Доберіть до нього заголовок. Яким ви уявляєте хлопчика — вашого однолітка з часів Київської Русі?

Види дієслова:
доконаний,
недоконаний
Видові пари

Дід Родим пересувався по хижі з не влас-
тивою для його великого тіла обережністю,
його рухи набували урочистої скованості.
Він мовби творив мовчазну молитву давнім
богам, успадкованим від діда-прадіда, і таки

справді з полум'я Родимового горна виходили на світ давні слов'янські боги, несли в притемненість старої хижі співучу багатоманітність барв. І кожна барва мала свій голос і свою мову, так що зайвими стали б тут звичайні слова...

Родим не казав Сивоокові ніколи нічого. Не пояснював, що діється в полум'ї і на глині, на яку крізь соломинки, вставлені в турячі роги з краскою, накраплювалися співучі барви. Не почув з його уст малий назви жодного бога, але незабаром знав уже всіх. Запамятав, що отой чотирилиций, скупчений у мудрості своїх чотирьох ликів, повернутих на всі чотири сторони світу, — Світовид, а той гнівливий, іскряно-жовтий — то бог блискавиць Перун, а зелений, мов причаєність лісових гущавин, — пастуший покровитель Велес, а той надутий, мов купка, широконіздрий, із жадібними очима — то Сварог, верховний бог неба і землі. Найліпшим же для хлопця видавався Ярило, господар усього плодючого й родючого, щедрий, всемогутній бог, завітаний таким веселим зіллям, яке нікому й не снилося. Сивоок довго не міг збагнути, чому найближче до серця йому саме цей бог. І тільки згодом, якось випадком, підгледівши, як Родим з особливою старанністю чаклує над новим Ярилом, побачив: дід дає богові своє поличчя! (За П. Загребельним).

II. Назвіть у тексті дієслова, з'ясуйте їх значення, морфологічні ознаки, синтаксичну роль.

III. Знайдіть і випишіть дієслова *доконаного* і *недоконаного видів*. Доберіть до кожного з них *видову пару* (див. с. 45—46).

IV. Зробіть фонетичний розбір виділеного слова. Доведіть, що воно багатозначне. Доберіть прислів'я і приказки з цим словом (усно).

71. I. Прочитайте текст. З'ясуйте, якого він стилю. Доведіть, що заголовок розкриває тему розповіді.

ЯКИМ БОГАМ МОЛИЛИСЯ НАШІ ПРЕДКИ?

За підрахунками вчених, у «Велесовій книзі» 49 разів згадано Перуна, 34 рази — Дажбога, 31 — Сварога, 12 — Велеса. Це головні слов'янські боги.

Не випадково так часто згадується бог воїнства Перун. Нашим предкам доводилося часто воювати. Зрештою, питання бути чи не бути, вижити чи не вижити в тих складних умовах залежало від уміння себе захищати. До Перуна зверталися з проханням сприяти у битвах. Володар грому і блискавок, він був могутньою силою. Перуна вважали грізним і водночас мудрим богом.

Чи не найулюбленішим богом слов'ян був Дажбог. Це ім'я уособлювало Сонце, яке, згідно з віруваннями наших предків, дало всьому початок. Наші предки молилися, звертаючись

Перун
Дажбог
Сварог
Велес

обличчям до сонця. Себе ж вважали «онуками Дажбожими», тобто вірили у своє божественне походження, і це викликало у них самоповагу, почуття відповідальності за свої вчинки.

Дуже шанували слов'яни бога Сварога. Це бог-отець, творець світу і людини.

Одним із найбільш наближених до людей богом був Велес — покровитель хліборобства, скотарства. Предки вважали, що він навчив їх «землю орати і зерно сіяти».

Вірування наших предків зближувало їх із природою, пояснювало світ, виховувало в душі поваги до пращурів, до свого роду-племени (За Г. Ключеком).

II. Випишіть із тексту дієслова, з'ясуйте їх значення, вид (див. с. 45).

III. Зробіть синтаксичний розбір останнього речення (усно).

IV. Поясніть написання слів у рамці на с. 42.

 V. Складіть діалог про давніх слов'янських богів.

 72. Розгляньте таблицю. З'ясуйте відмінності доконаного та недоконаного видів дієслова. Наведіть свої приклади.

Види дієслова

Вид	Яку дію означає	На які питання відповідає	Які форми часу має
Доконаний	завершену, обмежену в часі	що зробити? що зробив? що зроблю?	минулий: <i>зрадів, побудував</i> майбутній: <i>зрадію, збудую</i>
Недоконаний	незавершену, необмежену в часі	що робити? що робив? що роблю? що буду робити? що робитиму?	минулий: <i>радів, будував</i> теперішній: <i>радію, будую</i> майбутній — складена форма: <i>буду радіти, буду будувати</i> проста форма: <i>радітиму, будуватиму</i>

73. I. Скориставшись відомостями з таблиці, доберіть, де можливо, видові пари до поданих слів. З'ясуйте, якими граматичними засобами ви скористалися, щоб змінити вид дієслова (див. с. 46).

Летіти, малювати, оформити, прибігти, сидіти, зламати, створити, складати, схитрити, створити, сформувавши, писати, сказати, сховати, скиглити, бігти, образити, мирити, плавати, відпочити, виносити, косити, кликати, постріляти, бродити, ходити.

*сказати
списати
створити
сформувавши
сховати*

II. Пригадайте правило написання слів у рамці. Назвіть орфограму.

 III. Зробіть словотвірний розбір виділених слів. Доберіть до них антоніми й уведіть їх у речення (усно).

74. I. Від форм дієслів недоконаного виду за допомогою префіксів та суфіксів утворіть форми доконаного та недоконаного видів (див. с. 46).

З р а з о к. *Жити* — *вижити*, *пережити*, *переживати*.

*С*Формувати, *п*сувати, *х*илити, *х*овати, *г*нутити, *п*ідити, *ц*ементувати, *т*иснути, *ш*ити, *д*ружити, *с*адити, *с*упшити, *п*ускати, *т*ворити, *б*удувати, *ч*истити, *т*ерти, *п*рибувати, *ч*итати, *в*ітати, *г*оріти, *р*озповідати, *з*абувати, *м*'яти.

II. Якими способами творяться дієслова доконаного виду? Доберіть власні приклади.

 III. Складіть речення з виділеними словами, тематично об'єднавши їх (усно).

 75. I. Випишіть дієслова, що вживаються тільки у формі одного виду (доконаного або недоконаного). Скористайтесь відомостями на с. 46.

Переслідувати, робити, попрацювати, воліти, співати, насидітися, писати, агітувати, розв'язати, сивіти, налітатися, повідходити, адресувати, зберігати, водити, нарощувати, інформувати, завідувати, атакувати, насміятися, аплодувати, підписати, натерпітися.

II. З виділеними словами складіть і запишіть речення, попередньо з'ясувавши їх значення.

76. I. Випишіть дієслова, що поєднують у собі значення обох видів (див. с. 46). До яких лексичних груп за походженням і за вживанням належать ці слова?

Наслідувати, женити, тріумфувати, веліти, напружувати, заробити, гарантувати, скакати, імпонувати, виростити, підписати, організувати, наговоритися, фарбувати, телефонувати, фотографувати, стилізувати, обстежувати.

 II. З'ясуйте значення виділених слів. Складіть із ними діалог.

 77. I. Замініть рисочки буквами так, щоб утворилися дієслова недоконаного виду — синоніми до поданих слів, і запишіть. Які з утворених вами дієслів можуть уживатися також у значенні доконаного виду?

1. Ждати — ч _ _ _ ти.
2. Вбирати — о _ _ _ _ ти.
3. Ігнорувати — н _ _ _ _ _ ти.
4. Наголошувати — а _ _ _ _ _ _ _ ти.
5. Автоматизувати — м _ _ _ _ _ _ _ ти.
6. Повідомляти — с _ _ _ _ _ _ _ ти.

II. Складіть речення з утвореними дієсловами (усно).

78. I. Спийшіть прислів'я та приказки, з'ясуйте їх значення.

1. Краще загинути, ніж у ганьбі жити. 2. Земля тебе годує, а ти землю годуй. 3. Крути часом, доки він не почав крутити тобою. 4. Хто рідного краю цурається, той і рідної матері відцурається. 5. Роби не як можеш, а як треба. 6. Хто себе не шанує, інших шанувати не вміє. 7. Птах спирається на крила, а людина — на рідню.

II. Виписіть дієслова, визначте вид, доберіть до них видові пари.

□ III. Посперечайтесь на тему останнього прислів'я. Яку роль відіграє родина в житті кожної людини?

79. Напишіть розповідь за малюнком, використовуючи дієслово *телеграфувати* у формах доконаного та недоконаного видів.

!..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

Залежно від дії, яку виражає дієслово (незавершену чи завершену), дієслова поділяються на два види — **н е д о к о н а н и й** і **д о к о н а н и й**. Наприклад, слова *малює, вирішує* виражають дію ще не завершену, тому є дієсловами недоконаного виду; слова *намалював, вирішив* указують на завершеність дії, тому належать до дієслів доконаного виду.

Дієслова **недоконаного виду** відповідають на питання **що робити? що робив? що роблю? що буду робити? (що робити м у?)**. Наприклад: *писати, писав, пишу, буду писати (писатиму)*.

Дієслова доконаного виду відповідають на питання **що зробити? що зробити? що зробити?** Наприклад: *написати, написав, напишу*.

Дієслову одного виду здебільшого відповідає дієслово іншого виду з тим самим лексичним значенням. Такі дієслова утворюють **видові пари**: *радіти — зрадіти; бігти — добігти*.

Видові пари дієслів творяться за допомогою:

1) префіксів *в-, з-(с-, зі-), за-, на-, по-, при-, про-*: *іхати — приїхати, нехтувати — знехтувати*;

2) суфіксів *-а- — -и-; -ува-(-юва-) — -а-(-я-), -и-; -а-(-я-) — -ну-; -ва-, -та- — -ну-; -а- — без суфікса*: *лишати — лишити, запитувати — запитати, повторювати — повторити, розвивати — розвинути, сидати — сісти*;

3) чергування голосних і приголосних: *витирати — витерти, перевозити — перевезти, сидіти — сісти, скакати — скочити, зарядити — заряджати, рухати — рушити, простити — прощати*.

Увага! Деякі дієслова у видових парах різняться **наголосом**: *вино́сити* (недок.) — *ви́носити* (док.), *вихо́дити* (недок.) — *ви́ходити* (док.).

У невеликій групі дієслів української мови доконаний і недоконаний види розрізняють за лексичним значенням: *брати — взяти, ловити — піймати*.

В українській мові окремі дієслова вживаються лише у формі одного виду: або доконаного, або недоконаного, тобто є **одновидовими**. Лише доконаний вид мають дієслова *розговоритися, напрацюватися, налітатися, закивати, постріляти, насидітися* та ін. Тільки недоконаний — дієслова *сподіватися, температурити, поважати, покрикувати* та ін.

Деякі дієслова, переважно іноземного походження, із суфіксом *-ува-*, що мають однакову будову та звуковий склад, поєднують у собі значення обох видів, є **двовидовими**. Наприклад: *Я вже телеграфував* (док.) *своєму керівництву про стан справ на виробництві. Телеграфувати* (недок.) *щодня з місця подій виявилось неможливим*. Визначити вид таких дієслів можливо лише в **реченні**, поставивши до них запитання і з'ясувавши значення.

80. І. Накресліть і заповніть таблицю, добираючи по 2—3 приклади дієслів різного виду.

Дієслова, що утворюють видові пари	Одновидові дієслова		Двовидові дієслова (за контекстом)
	доконаного виду	недоконаного виду	

ІІ. Складіть і запишіть речення з дієсловами останньої граfi.

?.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Як розрізнати дієслова доконаного і недоконаного виду? Наведіть приклади.

2. Як утворюються видові пари дієслів? Аргументуйте прикладами.

3. Назвіть дієслова, що не мають видових пар.

4. Доведіть, що дієслова *розкритися, потребувати, натерпітися, схаменутися* мають один вид. Складіть із ними речення.

5. До якого виду належать дієслова іншомовного походження із суфіксом *-ува-*?

§ 7. Часи дієслова

І на древнім, на скитським, на кров'ю залитім просторі
Говорили могили, співали козацькі вітри...

Є. Маланюк

81. І. Прочитайте текст. Поміркуйте про сферу його використання. Які почуття він викликає? Доберіть заголовок.

Часи дієслова:
теперішній,
минулий,
майбутній
Дві основи дієслова

Життя наших предків відзначалося такою рисою, яка повинна викликати у нас, теперішніх, особливу повагу до них. Маю на увазі демократизм їхнього суспільно-політичного життя. У пам'ятках чітко засвідчується, що багато століть життям давніх українців управляли народні збори — так зване віче. На ньому, як говориться в одній із пам'яток, «усяк міг слово сказати — і те було благом». Як бачимо, у часи сивої давнини люди розуміли величезну перевагу суспільства, в якому була свобода слова. Віче обирало князя, який був підзвітний народним зборам. Якщо діяльність князя не влаштовувала громадськість — його переобирали. Таким чином дотримувалися одного з головних принципів демократії, який полягає в тому, що обрана народом влада є контрольованою, а тому й відповідальною за свої дії (За Г. Клочком).

II. Випишіть із тексту дієслова й з'ясуйте їх значення та часові форми, що їм властиві. Дієслів якого часу в тексті найбільше? Чим це можна пояснити? (Див. с. 53).

III. Скориставшись словником, з'ясуйте значення виділених слів.

IV. До якого шару лексики належать слова *відповідальний, контрольований, переобирати, діяльність, підзвітний, перевага, суспільство, засвідчується, суспільно-політичний*? У текстах якого стилю вони вживаються? З якою стилістичною метою їх використовує автор поданого тексту?

82. 1. Прочитайте текст. З'ясуйте, до якого типу мовлення він належить. Визначте його тему. Доведіть, що заголовок розкриває тему тексту. Складіть план і стисло перекажіть.

ДУМУ ДУМАЄ ЧЕРНІГІВ

Давньослов'янське місто Чернігів розташоване на правому березі Десни. Час його заснування губиться в далині віків. Відомо, що в IX столітті Чернігів був центром східнослов'янського племені сіверян, а в кінці IX століття увійшов до складу Київської Русі. У літописі вперше згадується під 907 роком, коли князь Олег уклав договір з Візантією. У Чернігові збереглися чудові старовинні архітектурні пам'ятки XI—XIII століть. Застиглі на сторожі вічності Спаський собор, Іллінська і П'ятницька церкви. Вони — свідки мистецьких звершень зодчих-русичів...

давньослов'янський
східнослов'янський

Чернігів давній над Десною сиву думу думає свою... Спробуємо з'ясувати походження назви *Чернігів*. Вона оповита легендами.

Гадають, що найменування міста входить до численних топонімів із суфіксом *-ів*. Вихідна форма невідома. Або ж нею могло бути особове ім'я Черні (Черниг). Це ім'я, очевидно, витворилося від слова *черний* (чорний).

Пов'язують, наприклад, цю назву з іменем хороброго сіверського князя, що прославився в борні проти хозар. До нашого часу збереглася в Чернігові Чорна могила — слов'янський курган X століття. За переказами, в цій могилі мовбито поховано князя Чорного (Чорного), засновника Чернігова. Існує також оповідь про мужню княгиню Чорну (Цорну), яка викинулася з вікна терема, щоб не потрапити до рук ворогів (За *І. Вихованцем*).

Ю. Химич. Іллінська церква в Чернігові

Збдчий — художник-архітектор (будівельник). **Топонім** — назва населеного пункту.

II. Про які дії говориться в тексті (теперішні, минулі чи майбутні)? Випишіть із тексту дієслова і визначте їх часові форми.

III. З'ясуйте написання слів у рамці й назвіть орфограму.

IV. Зберіть історичні довідки й напишіть твір про походження назви вашого міста (села).

83. I. Розгляньте таблицю. Пригадавши вивчене в початкових класах, розкажіть про часи дієслова.

Часи дієслова

Час	Коли відбувається дія	На які питання відповідає	Якого виду і які форми має	Як змінюється	Приклади
Минулий	до моменту розповіді про неї	що зробив? що робив?	доконаний недоконаний	число, рід (в однині)	<i>збудував</i> <i>будував</i>
Теперішній	у момент розповіді, постійно	що робить?	недоконаний	число, особа	<i>будує</i>
Майбутній	після розповіді про неї	що зробить? що робитимуть? що будуть робити?	доконаний (проста) недоконаний (складна, складена)	число, особа	<i>збудую</i> <i>будуватимуть</i> <i>будуватимуть</i>

II. Доберіть власні приклади до таблиці й запишіть. Складіть 3—4 речення з ними (усно).

84. I. Прочитайте текст мовчки. Доведіть, що він наукового стилю. Доберіть заголовок.

Під час розкопок археологи на території України часто знаходять тризуб, який, на думку вчених, мав важливе значення для когось із давніх слов'янських племен. Це міг бути або його символ, або знак влади вождя племені. Згодом, у часи Володимира Святославича (його ще називали Володимиром Великим), тризуб карбується на монетах Русі й стає князівським знаком, добре знайомим і за її межами. Ного разом із родючою успадковують Володимирові наступники на престолі. Тризуб часто трапляється на варязьких мечях тих воїнів, які були на службі в київських князів, знаходимо його і в гербі Анни Ярославни, доньки Ярослава Мудрого, королеви Франції. Цим знаком володарі руських земель скріплювали договори з іншими країнами, він стояв на поясах княжих дружинників.

Яке значення вкладалося в тризуб? Єдиної відповіді на це запитання серед істориків немає. Одні вважають, що він уособлював три стихії природи: повітря, воду й землю. Інші наполягають: це стилізоване зображення сокола. Свій вересня про те, що він — відтворення предмета, схожого на булавку, отже, символ влади. Тож загальноприйнятої точки зору в поясненні тризуба

немає. Але вчені сходяться в одному: він найбезпосереднішим чином пов'язаний із княжою особою і символізує її владу (За М. Слабошпицьким).

Археблог — дослідник пам'яток минувшини. *Вєрсія* — припущення. *Стилізований* — зображений у певному стилі.

II. З'ясуйте, які форми дієслова наявні в тексті. Усно замініть виділені дієслова теперішнього часу минулим (див. с. 53). Чи доречною буде така заміна, чи зміниться зміст тексту?

85. Уявіть себе журналістом. Складіть і запишіть інтерв'ю з однокласниками про символи Української держави. Використовуйте дієслова різних часових форм.

86. I. Прослухайте текст, розглядаючи репродукцію картини Миколи Самокиша «Похід запорожців на Крим». З'ясуйте стиль мовлення. Визначте основну думку тексту. Доберіть заголовок.

З-за горба виступають козацькі полки... Попереду йдуть музики. Одні грають на трубах і сурмах: труби були то великі, то маленькі, довгі й короткі, деякі кручені, дивної форми, і всі світяться, як золото. Інші козаки б'ють в бубни, а бубни також були різної величини: деякі дуже великі й голосні, а деякі маленькі, що дрібонько торохкотять. Ще інші музики мають в одній руці ніби решето, а другою рукою б'ють в нього так, як, буває, грають на весіллі. Йдуть на конях і бандуристи з великими бандурами перед собою, а пальцями водять по струнах то

М. Самокиш. Похід запорожців на Крим

швиденько, то сквіла. І всі заграли в один раз, і хоч їх було багато, двадцять—тридцять, з інструментів вийшла одна пісня. Се була дивна музика. Часом грають так сумно, так ніжно, що аж біль стискає серце і хочеться плакати, то знов починають веселої, голосної, що аж поля гомонять, а відголос іде світами. І тужно стає від тої музики, й радісно.

За музиками іде козацьке військо... Оружжя має всіляке: стрільби і рушниці, шаблі, пістолі; деякі відділи мають в руках довгі списи, дерев'яні із залізними кінцями, інші — луки через плечі. Козацька кіннота іде та іде без кінця (В. Гжицький).

II. Випишіть дієслова, визначте їх час. Поміркуйте, які форми часу вжито в їх основному значенні, а які — в значенні іншої часової форми. З'ясуйте, яким способом вони утворилися. Як утворюються дієслова теперішнього і минулого часів? (Див. с. 53—54).

87. I. Прочитайте уривок. Доведіть, що це легенда. Які думки вона у вас викликала?

У селі Суботові люди розповідають, що там колись жили одинокі дід і баба. Дітей у них не було. Одного разу чують вони, що в них коло ґанку плаче дитина. Вони вибігли швиденько і побачили немовля, загорнене в ряднину. Лежить під хмелем, що оповив ґанок.

Дід і каже: «Візьмемо собі цю дитину». А баба й собі: «Візьмемо, це нам її Бог дав». Пораділи дід та баба і забрали дитину в хату. «Як же ми його назвемо?» — питається дід. А баба й каже: «Він нам Богом даний, то й назвимо його Богданом; а що знайшли його під хмелем, то хай ще зветься і Хмелем або Хмельниченком».

Так і виріс у них Богдан Хмельницький і став бравим козаком, а згодом і гетьманом України (Нар. творчість).

II. Визначте, дієслова якого часу вжито в тексті. З'ясуйте їх морфологічні ознаки. Випишіть дієслова та з'ясуйте, від якої основи вони утворені (див. с. 54).

III. Прочитайте слова в рамці, дотримуючись орфоепічних норм. Запишіть їх фонетичною транскрипцією. Назвіть орфограму. Яка з форм уживається тільки у фольклорних творах?

88. I. Спишіть і відгадайте загадки. Якою темою вони об'єднані? Пригадайте подібні загадки.

1. Сонце пече, липа цвіте, жито доспіває, — коли це буває?
2. Голі поля, мокне земля, дощ поливає, — коли це буває?
3. Огляда суворо скоса степ, ліс, села і міста; розпустила сиві коси, а їх буря запліта. 4. Лід на річках, сніг на полях, віхола гуляє, — коли це буває?

II. З'ясуйте вид і час дієслів. Замініть дієслова теперішнього часу минулим (усно). Чи змінився зміст загадок?

звѣтъся
озовѣшся
питаѣтъся
спитаѣшся

89. I. Уявіть ситуацію. Ви відвідали краєзнавчий музей і вдома ділитеся враженнями від екскурсії. Складіть і запишіть діалог між вами та рідними, увівши подані дієслова. Скористайтесь поданим малюнком.

Указувати, відзначати, датувати, працювати, обороняти, захищати, відвідувати, населяти, пам'ятати, експонувати, вивчати.

II. З'ясуйте синтаксичну роль дієслів у діалозі.

90. I. Прочитайте співомовку Степана Руданського. Які риси характеру козаків змальовує автор?

ЗАПОРОЖЦІ У КОРОЛЯ

Приїхали запорожці,
Короля вітають,
Король просить їх сідати,
Козаки сідають.

Сидять собі. В них жупани
Все кармазинові,
І самі такі храбрі,
Вуса прездорові...

Поставили їм сметани,
Їсти припрошають,
Але наші запорожці
Разом відмовляють:

«Славная у вас сметана...
Тільки вибачайте,
А перше нам, запорожцям,
Щільник меду дайте!»

Дали меду запорожцям...
Вони як поїли,
Так ті вуса прездорові
Вгору й завертіли.

Тоді й кажуть королеві:
«А що ж, ясний пане!
Нехай тепер запорожцям
Подають сметани!»

С. Руданський

II. Визначте вид, час та основу, від якої утворилися виділені форми дієслів (див. с. 54). Чи вживається у вірші одна часова форма замість іншої? Свою думку аргументуйте.

III. З'ясуйте, до якої групи лексики належать слова *тільки, храбренькі*. Чому автор ужив їх у поезії?

!..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

Дієслова дійсного способу можуть уживатися в теперішньому, майбутньому та минулому часах, тобто мати часові форми. Час дієслова визначається за моментом повідомлення про дію.

Дієслова теперішнього часу вказують на дію, що відбувається постійно або в момент мовлення: *В лугах пишається калина, біжить по каменю вода...* (М. Луків).

Дієслова теперішнього часу завжди є недоконаного виду: *відчиняється, світиться, гримить*.

Дієслова майбутнього часу означають дію, яка відбуватиметься або відбудеться після моменту мовлення: *О Україно! О рідна ненько! Тобі вірненько присягнемо* (М. Вороний).

Ці дієслова можуть бути недоконаного й доконаного видів. Розрізняють три форми майбутнього часу:

1) *просту* (доконанний вид): *викопати — викопаю, прослухати — прослухаю*;

2) *складну* (недоконанний вид): *копати — копатиму, слухати — слухатиму*;

3) *складену* (недоконанний вид): *копати — буду копати, слухати — буду слухати*.

Дієслова минулого часу називають дію, що відбувалася до моменту розповіді про неї, і відповідають на питання *що робив? що зробив?* Вони бувають недоконаного і доконаного видів: *Під твоїм високочолим небом гартував я душу молоду* (В. Симоненко).

Увага! Теперішній час може вживатися замість минулого часу, коли треба показати, що дії ніби відбуваються перед очима слухача або читача. Наприклад: *Як прийдуть з Чигирини гості, то й шлють за мною* (Т. Шевченко).

Дієслова майбутнього часу доконаного виду можуть уживатися у значенні дієслів минулого часу. Таке використання доцільне тоді, коли треба показати минулу дію, що виникла несподівано, або тоді, коли треба наблизити події минулого

93. Складіть діалог «Наше місто (село)». Скористайтесь поданими словами.

Засновано, простяглося (розкинулося, лежить, розташоване), потонуло, зеленіє, шумить, навіює, викликає, радіє, молодіє, квітне, реставруються, будуються.

94. I. Прочитайте текст, правильно утворюючи дієслівні форми. Визначте тему й основну думку. Які риси характеру князя названо в тексті? Чим він уславив себе?

КНЯЗЬ-ЛИЦАР

Святослав змалку (любити) військо, (любити) слухати оповідання про славних лицарів. Святослав усе своє життя провів не в Києві у палатах, а в походах, у полі зі своїми воїнами. (Спати) на землі, поклавши під голову сідло.

Як військо було доволі вправлене, (вирушати) у похід. Насамперед ішов на кочові племена, що раз у раз непокоїли східні межі Русі, а потім вирушав на болгар. На ворогів своїх ніколи не (нападати) хитро, несподівано. «Готуйтеся, іду на вас!» — попереджав князь. Таке гасло він завжди (вживати), і за це всі його (поважати) й (боятися).

Як сини попідростали, то князь (посадити) Володимира в Новгороді, Ярополка — у Києві, Олега — в Іскоростені, сам же (стати) готуватися до нового походу на болгар і греків.

Одного разу, коли Святослав (вертатися) до Києва, дорогу йому (заступити) печеніги, їх була сила-силенна. «Що ж, все одно добровільно не здамося, — сказав Святослав. — Краще згинуть героїською смертю, як піддатися й осоромити рідну землю. Усі за мною!» — (закликати) Святослав.

У цьому бою (загинуть) славний князь, що відомий в історії великими перемогами (За А. Лотоцьким).

II. Чому в тексті переважають дієслова минулого часу?

III. Випишіть *дієслова минулого часу*. Визначте їх вид, число, рід. З'ясуйте, як вони утворилися (див. с. 62—63). До якої форми належать виділені дієслова? Визначте їх морфологічні ознаки.

IV. Розберіть за будовою виділені слова.

95. I. Прочитайте текст уголос. Доберіть заголовок. Поділіть текст на частини й перекажіть.

Дивіться, куди пливе найбільша українська ріка Дніпро. А над Дніпром, на правім його березі, лежить місто Київ. Звідси започаткувалася Українська держава.

Місто Київ — це найстаріше і найкраще українське місто. Воно завжди було головним або столицею України. Коли саме його засновано і побудовано, того напевно не знаємо, але знаємо, що побудовано його українцями ще перед тим, як

українці прийняли християнську віру. А не знаємо, коли саме це було, бо перед прийняттям християнської віри в нас мало хто вмів читати й писати, і тому ніхто не записав, коли засновано місто Київ. Знаємо лише, що про місто Київ і Українську державу згадують у своїх книжках давні греки, бо грецькі купці заїздили за товарами аж до Києва. А що греки були письменні, то все докладно записували: де були і що бачили.

Отже, вони й записали у записках із VIII століття по Христі, що тоді були в Києві, в Україні. Отже, більш ніж тисячу років тому стояло вже місто Київ, а коли було місто, то мусила бути й держава, бо місто без держави, а держава без міста тоді не могли бути.

З того часу ми маємо лише гарні перекази про те, як поставало місто Київ, і про перших князів України (За А. Лотоцьким).

II. Випишіть із тексту дієслова. Визначте їх час. З'ясуйте, яка різниця у зміюванні дієслів *теперішнього і минулого часів* (див. с. 60, 62).

III. Визначте форму виділених дієслів. Складіть із ними речення (усно).

96. I. Прослухайте текст. З'ясуйте його стиль і тип мовлення. Яке враження справив на вас текст?

Кий не раз бував і на Стугні, й на Ірпені, й на Почайні, але і його, не кажучи вже про молодих супутників, знову вразила дика величавість тутешньої природи. Все йому здавалося цікавим, незвичайним, не таким, як дома, на Росі. Які могутні дуби! Які стрункі красуні сосни! При корені в три обхвати, вони здіймаються вгору так високо, що, здається, підпирають верхів'ям небо! А який густий-прегустий під ними підлісок!

Його молодші супутники теж завмерли від зачудування й довго стояли мовчки, вражені незвичайністю, могутністю і красою краєвиду, що відкрився перед ними.

— Ось ми й приїхали, — тихо сказав Кий і показав на широкий поділ.

Хлопці глянули вниз. Там, на рівному березі невеликої повноводної річки Почайни, видніється чимале селище. Над очеретяними дахами дерев'яних хиж звиваються сизі дими. За річкою, на обolonі, пасеться худоба. Біля дощаної пристані, де погойдуються на воді темні човни, юрмляться люди. А ще далі, за зеленими луками і жовтими пісками, виблискує проти сонця широкими плесами Дніпро... (За В. Маликом).

II. Визначте в тексті дієслова, з'ясуйте їх значення, час. Проаналізуйте, які особові закінчення характерні для дієслів *теперішнього та минулого часів*. Яких висновків ви дійшли?

III. Складіть і запишіть 2—3 речення з дієсловами *теперішнього часу*, вжитими у значенні минулого.

97. I. Прочитайте виразно уривок із вірша Івана Гнатюка. Простежте, як поет показує зв'язок минулого з сьогоденням. Яка роль дієслів у створенні настрою поезії?

У Києві — осінь. Так буйно, барвисто
Горить, що аж дух забиває мені.
Каштани в огні п'ятипалого листу,
В огні і Софія, й Богдан на коні.

Весь зібраний, владний, у рідній столиці
Підвісся в стременах, і вічність — як мить.
Горить булава у високій десниці,
І кінь, присідаючи, люто горить...

І тут, на Богдановій площі, де небо
Важка булава перетнула навкіс,
Враз тишу вечірню торкає тролейбус,
І душу зворушує шурхіт коліс.

I. Гнатюк

II. Випишіть із тексту дієслова. Змініть дієслівні форми минулого часу на дієслівні форми теперішнього часу (усно). Чим вони різняться? Визначте, як утворюються дієслова теперішнього і минулого часів. До якої *дієвідміни* належать записані дієслова? (Див. с. 61).

 III. Як діяльність Богдана Хмельницького пов'язана з Києвом? Дайте відповідь 3—4 реченнями. Використайте дієслова різних часових форм.

 98. I. Відгадайте загадки. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

1. На вітрі коливається, головою величається, а торкнеш — кусається. 2. Що то воно: у воді водиться, з хвостом родиться, а як виростає, хвіст відпадає. 3. Влітку наїдається, взимку висипається. 4. У воді росте, а кинь у воду — злякається. 5. Що то: як голодне, то кричить, а як наїється, то мовчить. 6. Купили кругленьке, думали — новеньке, а воно все в дірках, труситься в руках.

II. Запишіть дієслова *кусатися, водитися, труститися* в усіх особах і числах *теперішнього часу*, позначте закінчення, поясніть написання, назвіть орфограму (див. с. 60—61).

99. I. З'ясуйте значення поданих слів та утворіть від них усі можливі форми *майбутнього часу* (див. с. 61—62). Чи від усіх поданих дієслів можна утворити складену і просту форми майбутнього часу *недокона-*ного виду?

Запам'ятати, омріяти, збагнути, засвоїти.

II. Складіть речення з виділеними словами (усно).

100. I. До поданих дієслів доберіть і запишіть антоніми іншої форми того ж часу, виду, особи, числа.

З р а з о к. Будеш стояти — сидіти му.

Будеш веселитися, будуть відлітати, будуть виходити, будемо розмовляти, будеш плакати.

II. Усно складіть речення з 2—8 словами на вибір та з'ясуйте їх морфологічні ознаки.

101. I. Змініть подані дієслова за особами й запишіть.

Берегти, хотіти, колихати, спати, трусити, нагородити.

II. Визначте дієвідміну. Що відбувається при дієвідмінюванні дієслів? (Див. с. 62—63).

III. Складіть і запишіть речення з виділеними словами.

102. I. Прочитайте виразно текст. Яке враження він на вас справляє?

Сонячний Київ і бульвар Шевченка... Буйні каштани стоять безкінечною шпалерою й тримають на сонці чудесні свічі — свічі своїх квіток. Каштани, наче великі панікадила, парадно розставлені на вулицях, встромлені в чорну, зволожену майським дощем землю. Вони стоять і триумфально кадять у небо золотим пилом, пахощами, буйним пафосом цвітіння, а на листках і на свічах квіток мерехкотять дощинки, діаманти краплин, випромінюючи веселки... А по вулиці йде, при-танцьовує, сміхом заливається молодість. Їхня молодість, його (Андрієва) молодість, — по Києву, по столиці його землі, по бульвару Шевченка, безжурна, відважна, горда, закохана молодість! Їй присвічує сяйво фантастичних зелено-рожевих панікадил... Каштани... (За І. Багряним).

 II. Розгляньте таблицю. Випишіть із тексту дієслова теперішнього часу й визначте їх дієвідміну за основою інфінітива (див. с. 61).

Дієвідміни дієслів

Дієслова I дієвідміни	Дієслова II дієвідміни
1. З односкладовою основою (<i>питу</i>)	1. Із суфіксами <i>-и-, -і-, -ї-</i> , що випадають в особових формах (<i>клеїти, сидіти</i>)
2. Із суфіксами <i>-ува-, -ну-, -і-, -а-</i> , що не випадають в особових формах (<i>гнати</i>)	2. Із суфіксом <i>-а-</i> після шиплячих та [й], що випадає в особових формах (<i>стояти, мовчати</i>)
3. З основою на приголосний (<i>мести, нести</i>)	3. Слова <i>спати, бігти</i>
4. З основою на <i>-оро-, -оло-</i> (<i>молоти, побороти</i>)	
5. Із суфіксом <i>-а-</i> після шиплячих та [й], що не випадає в особових формах (<i>лежати, поважати</i>)	
6. Слова <i>хотіти, іржавіти, ревіти, сопіти, гудіти</i>	

103. Уявіть ситуацію. До вас на вулиці звернулися із запитанням, як пройти до історичного (краєзнавчого) музею. Запишіть ваш діалог. Які речення ви використаєте — односкладні чи двоскладні? Яким стилем мовлення скористаєтеся?

104. I. Від поданих дієслів утворіть майбутній час. З'ясуйте, яка різниця у творенні майбутнього часу дієслів першого і другого рядків.

1. Працювати, рубати, малювати, розуміти.

2. Кивнути, сказати, приховати, полюбити.

II. Складіть речення з дієсловами, утвореними від виділених слів.

105. I. Напишіть невеликий твір на тему «Цікава гра». У разі потреби використовуйте подані дієслова.

Стати, брати, тримати, не поспішати, створювати, зосередитися, дивитися, говорити, мовчати.

II. Визначте дієвідміну дієслів.

106. I. Визначте дієвідміну поданих дієслів за основою інфінітива (див. с. 61).

Знати, казати, товкти, ловити, садити, мастити, бігти, мити, сохнути, клеїти, читати, сидіти, гоїти, пекти, нести, хотіти, лежати, іржати, спати, бігти.

II. Поставте дієслова у формі 3-ї особи множини. Які зміни відбуваються при дієвідмінюванні? Чи для всіх дієслів ці зміни характерні?

III. Доберіть і запишіть фразеологізми з виділеними словами.

!..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

Зміна дієслів за особами, часами і числами називається дієвідмінюванням.

Дієслова теперішнього часу

Дієслова теперішнього часу змінюються за числами та особами, творяться за допомогою особових закінчень від основи теперішнього часу:

Однина			Множина	
Особа	I дієвідміна	II дієвідміна	I дієвідміна	II дієвідміна
1-а	-у (-ю): пишу, читаю	-у (-ю): роблю, клею	-емо (-ємо): пишемо, читаємо	-имо (-їмо): робимо, клеїмо
2-а	-еш (-єш): пишеш, читаєш	-иш (-їш): робиш, клеїш	-ете (-єте): пишете, читаєте	-ите (-їте): робите, клеїте
3-я	-є (-є): пише, читає	-ить (-їть): робить, клеїть	-уть (-ють): пишуть, читають	-ать (-ять): роблять, клеять

Коли виникають труднощі в написанні особових закінчень дієслів, треба з'ясувати, до якої дієвідміни належить дієслово.

За голосним звуком в особових закінченнях дієслова теперішнього і майбутнього часів поділяються на дві дієвідміни (див. таблицю на с. 59).

До I дієвідміни належать дієслова, які в 3-й особі множини мають закінчення *-уть (-ють)*: *пишуть, повзуть, співають, малюють*. До II дієвідміни — із закінченням *-ать (-ять)*: *лежать, стоять*. Розрізняємо дієвідміни за голосним звуком, що виступає в особових закінченнях: у I дієвідміні — *-е (-є)*, у II — *-и (-ї)*.

Дієвідміну можна також визначити за основою інфінітива. До I дієвідміни належать дієслова із суфіксами *-а-, -і-* (які не випадають в особових формах), *-ува-, -ну-*: *писати, біліти, сумувати, глянути*; із звукосполученням *-оро-, -оло-*: *боротися, колоти*; з односкладовою основою на голосний: *бити, мати*, а також на приголосний: *везти, нести, могли*. До I дієвідміни належать також слова *хотіти, іржати, ревіти*.

До II дієвідміни належать дієслова із суфіксами *-и-, -і- (-ї-)*, які випадають в особових формах: *любити, горіти, доїти*; слова із суфіксом *-а-* (після шиплячих та [й]), що в особових формах випадає: *мовчати, кричати, стояти*; та слова *бігти, боятися, спати*.

Увага! В дієсловах I дієвідміни в усіх особах відбувається чергування приголосних: *берегти — бережу, бережеш, бережуть; хотіти — хочу, хочеш, хочуть*.

У дієсловах II дієвідміни чергування приголосних відбувається лише у формі 1-ї особи однини: *возити — вожу, їздити — їжджу, сидіти — сиджу*.

У дієсловах II дієвідміни після кореневих звуків [б], [п], [в], [м], [ф] у формах дієслів теперішнього часу в 1-й особі однини та 3-й особі множини з'являється звук [л]: *графити — графлю, ловити — ловлю*.

Дієслова майбутнього часу

Проста форма майбутнього часу дієслів доконаного виду твориться за допомогою тих самих закінчень, що й дієслова теперішнього часу:

Особа	Однина	Множина
1-а	<i>крикну, вистою</i>	<i>крикнемо, вистоймо</i>
2-а	<i>крикнеш, вистойш</i>	<i>крикнете, вистойте</i>
3-я	<i>крикне, вистойть</i>	<i>крикнуть, вистоятъ</i>

Дієслова недоконаного виду мають дві форми майбутнього часу.

Складна форма майбутнього часу дієслів недоконаного виду твориться поєднанням інфінітива, суфікса -*м*- та особових закінчень:

Особа	Однина	Множина
1-а	<i>працюватиму, казатиму</i>	<i>працюватимемо, казатимемо</i>
2-а	<i>працюватимеш, казатимеш</i>	<i>працюватимете, казатимете</i>
3-я	<i>працюватиме, казатиме</i>	<i>працюватимуть, казатимуть</i>

Складена форма майбутнього часу дієслів недоконаного виду утворюється з особових форм допоміжного дієслова *бути* та інфінітива змінюваного дієслова:

Особа	Однина	Множина
1-а	<i>буду радіти</i>	<i>будемо радіти</i>
2-а	<i>будеш радіти</i>	<i>будете радіти</i>
3-я	<i>буде радіти</i>	<i>будуть радіти</i>

Дієслова минулого часу

У минулому часі дієслова змінюються за числами, а в однині — за родами:

Однина		Множина
Чоловічий рід	<i>малював</i> □	<i>малювали</i>
Жіночий рід	<i>малювала</i>	
Середній рід	<i>малювало</i>	

Дієсловам минулого часу чоловічого роду властиве нульове закінчення, жіночого роду — закінчення -*а*, середнього роду — -*о*. У множині дієслово має закінчення -*и*.

Число та рід дієслів у минулому часі розрізняються не лише закінченням, а й суфіксами. Дієслова минулого часу утворюються додаванням до основи інфінітива суфіксів -*в* у чоловічому та -*л*- у жіночому, середньому родах і в множині: *писав, писала, писало, писали*.

Коли основа інфінітива закінчується на голосний звук, то в чоловічому роді вживається суфікс -*в*: *би-ти* — *бив, ходи-ти* — *ходив*. Якщо основа закінчується на приголосний, то

дієслова чоловічого роду минулого часу утворюються без суфікса: *стерез-ти* — *стеріг* (але: *стерез-л-а, стерез-л-о, стерез-л-и*); *пек-ти* — *пік* (але: *пек-л-а, пек-л-о, пек-л-и*); *вез-ти* — *віз* (але: *вез-л-а, вез-л-о, вез-л-и*). Відбувається чергування голосних [о], [е] з [і].

Увага! При творенні дієслів минулого часу ненаголошений суфікс *-ну-* основи дієслова може випадати: *мерзнути* — *мерз, мерзла, мерзло, мерзли*, але: *рипнути* — *рипнув, рипнула, рипнуло, рипнули*. Паралельно з формою *мерз* може вживатися форма *мерзнув*.

Дієслова *бути, їсти* та похідні від них мають своєрідну систему змінювання за особами.

Теперішній час

Особа	Однина	Множина
1-а	є, їм	є, їмо
2-а	є, їси	є, їсте
3-я	є, їсть	є, їдять

Дієслова *дати, відповісти* та похідні від них — доконаного виду, тому форми теперішнього часу від них утворити неможливо, утворюються лише прості форми майбутнього часу.

Майбутній час

Особа	Однина	Множина
1-а	дам, відповім	дамо, відповімо
2-а	даси, відповіси	дасте, відповісте
3-я	дасть, відповість	дадуть, відповідять

Увага! Форма 3-ї особи множини майбутнього часу від дієслів із коренем *-віс-* не вживається. Слід казати: *дадуть відповідь, підготують розповідь, зроблять доповідь* тощо.

?..... ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ!.....

1. Що таке дієвідмінювання?
2. Як змінюються дієслова теперішнього та минулого часів?
3. Які дієслова мають рід? Наведіть приклади.
4. Якого часу і способу дієслова із суфіксами *-л-, -в-*? Наведіть приклади, коли при дієвідмінюванні випадає суфікс *-в-*.
5. Як утворюються форми майбутнього часу: проста, складна і складена? Наведіть приклади.

6. Як перевірити правильність написання закінчень в особових формах теперішнього та майбутнього часів?

7. Назвіть особові закінчення дієслів I та II дієвідмін. Наведіть приклади.

8. Якими способами можна визначити дієвідміну? Проілюструйте прикладами.

9. Наведіть приклади чергування звуків при дієвідмінюванні дієслів.

ЗВ'ЯЗАНЕ МОВЛЕННЯ

Твір-опис зовнішності людини в художньому стилі (усно)

107. I. Прочитайте виразно текст. З'ясуйте, якого він стилю, типу мовлення. Визначте тему, основну думку. Доберіть заголовок.

Старий Любеч... «Не той Любеч, що був!» — подумав Микула.

Тут йому пощастило — одразу ж за валом він побачив жінку; високо закидаючи над собою важкий рискаль, вона розбивала суху землю.

— Вісто! — закричав Микула. — Гей, Вісто, це я! Чи чуєш?!

Рискаль випав із рук жінки. Немов не вірячи очам, піднесла вона руки догори, нішла, побігла, кинулася вперед — на схил, на вал городища.

— Ми-ку-ло-о! Боги! Ми-и-ку-ло!

Він стояв перед нею з непокритою головою, у сірій від пороку сорочці і таких самих ногавицях, з мечем біля пояса, зі щитом і торбинкою на плечах, темний від вітрів і сонця.

Але Віста жажнулася, бо Микула був зовсім сивий, чоло його перетинав товстий шрам, крізь розстебнутий комір видно було рубці й на грудях.

Вона ступила вперед, кинулася йому на ший, обняла, поцілувала, зрошуючи сльозами чоло, щоки...

— Цілий! Цілий! От і прийшов додому, — промовив Микула, поглянувши на хижку, яка ще глибше вросла в землю.

І чомусь, невідомо саме й чому, трапилось із ним те, чого він зовсім не ждав. З очей зірвалася, поповзла по щоках, покотилася посивілою бородою й упала на траву велика зерняста сльозина (За С. Скляренком).

Рискаль — лопата. *Ногавиці* — сукняні штани. *Хижка* — невелика убога хата.

II. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

 1. Яке враження справив на вас опис зовнішності Микули? З якою метою письменник його подав?

2. За допомогою яких мовних засобів автор буде опис?
3. Чи допомагає опис зовнішності розкрити внутрішній світ героя твору?
4. Яку лексику використовує автор для опису Микули? Назвіть ці слова в тексті. Складіть із ними речення.
5. З'ясуйте за словником значення слова *портрет*.

108. I. Прочитайте текст своєму однокласникові. З'ясуйте стильову належність і тип мовлення. Визначте тему. Доберіть заголовок до тексту.

Мотря махнула на себе хусткою, сіла на призьбі й задумалась. Лько, пильно слідкуючи за нею, проти волі задивився на красу її, що тепер іще якось виразніше виявлялася на сірому тлі стіни, — на ту красу, що не б'є у вічі, що на перший погляд ледве примітна, а тільки в неї вдивився — можна впиться й очима, й серцем, усією істотою. То була краса, що виховується тільки в Україні, але не така, як малюють деякі з наших письменників. Не було в неї ні «губок, як пуп'янок, червоних, як добре намисто», ні «підборіддя, як горішок», ні «щін, як повная рож», і сама вона не «виліскувалась, як маківка на городі». Чорна, без лиску, товста коса; невисокий, трохи випнутий лоб; ніс тонкий, рівний, із живими ніздрями; свіжі, наче дитячі, губи, що якось мило загинались на кінцях; легка смага на матових, наче мармурових щоках і великі, надзвичайно великі, з довгими віями, темно-сірі очі, з яких, здавалося, лилося тихе, м'яке, ласкаве світло, — то була й уся краса цієї дівчини (За В. Винниченком).

II. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. Які мовні засоби використав автор для опису зовнішності Мотрі?
2. Чи виражає опис ставлення автора до героїні? Обґрунтуйте свою думку.
3. Лексикою яких груп послуговується автор? Наведіть приклади.
4. З якою метою автор увів опис у творі?
5. З'ясуйте, які словосполучення в тексті стосуються портретних рис. Складіть із ними речення.

109. I. Прочитайте уривки з учнівських творів. Який з описів вам більше сподобався? Чому?

1. Тетяна — моя найближча подруга. Це дуже гарна дівчина. Вона невисока, струнка. На її біленькому личку виразні сині очі, обрамлені густими віями та рівненькими дугами брів. У неї завжди доброзичливий, уважний погляд. Саме за чуйність і доброзичливість Тетяну люблять і поважають друзі.

Вона дуже охайна. Її пряме, світле волосся завжди чисте, блискуче й ретельно зачесане.

Тетяна любить читати й тому багато знає. Своїми знаннями охоче ділиться з друзями. Окрім того, вона цікавиться музикою, театром, мріє стати дизайнером (Ольга М.).

2. Наталка — моя сусідка по парті й найкраща подруга. У нас багато спільного: ми добре вчимося, обидві любимо танцювати, дивитися відеофільми, мріємо стати тележурналістами.

Наталка — гарна дівчина. У неї пряме волосся, прямий ніс, коричневі очі. Вона має біле обличчя, кругле як сонце. Моя подруга любить носити джинси. У неї тонкі чорні брови. Вона любить розглядати модні журнали. І я теж (Христина К.).

II. Який із текстів стилістично невправний? Відредагуйте його.

110. I. Опишіть когось зі своїх друзів (подруг). Скористайтесь словами з таблиці.

Деталі портрета	Слова
Обличчя	<i>кругле, продовгувате, овальне, повне, худорляве, ніжне, грубе, смагляве, бліде, біле, зморшкувате, розумне, життєрадісне, сумне</i>
Очі	<i>сірі, чорні, карі, зелені, темні, світлі, злі, добрі, хитрі, лукаві, спокійні, лагідні, привітні, стомлені</i>
Погляд	<i>уважний, гострий, проникливий, спокійний, байдужий, зацікавлений, підозріливий</i>
Вії	<i>довгі, чорні, темні, світлі, густі, непомітні</i>
Лоб	<i>високий, низький, широкий, вузький, великий, маленький</i>
Ніс	<i>прямий, горбатий, з горбинкою, кирпатий, гострий, широкий, довгий, маленький, орлиний</i>
Рот	<i>великий, широкий, маленький, красивий, чітко окреслений</i>
Губи	<i>повні, тонкі, вузькі, бліді, яскраві, рожеві, стиснуті</i>
Волосся	<i>світле, темне, русе, каштанове, біляве, довге, коротке, блискуче, пряме, кучеряве, хвилясте, сиве, із сивиною, густе, рідке</i>
Постава	<i>високий, стрункий, тендітний, невисокий, середнього зросту, кремезний, огрядний, широкоплечий, худорлявий, спортивний, неповороткий, вайлуватий</i>

□ II. Які елементи треба додати до портретної характеристики, щоб створити цілісне уявлення про описувану вами людину як особистість? Подискутуйте.

111. Складіть усний опис зовнішності однокласника (однокласниці) в художньому стилі. Скористайтеся пам'яткою.

ПАМ'ЯТКА

Як складати усний текст-опис
зовнішності людини в художньому стилі

1. Поспостерігайте за особою, яку будете описувати.
2. Якщо спостереження неможливе, то спробуйте відтворити її образ у пам'яті.
3. Продумайте послідовність опису і структуру твору.
4. Доберіть необхідний лексичний матеріал.
5. Відтворіть опис подумки, а потім озвучте його.

§ 9. Способи дієслів. Загальне ознайомлення

Способи дієслів:
дійсний,
умовний,
наказовий

В океані рідного народу
Відкривай духовні острови.

В. Симоненко

112. І. Прочитайте текст. З'ясуйте сферу його використання. Доведіть, що відповідь на запитання, поставлене в заголовку, є темою тексту. Яка його основна думка? Які мовні засоби використовує автор для впливу на читача?

ЩО НАМ ПОТРІБНО ВІДРОДЖУВАТИ?

Людина нашого часу стоїть на межі не тільки екологічної катастрофи, але й духовної. Чому моральні та духовні цінності відійшли нині на другий план? Щодня вирішуємо купу дрібних справ, а забуваємо про інше життя — про життя душі. Про мораль. Людина ХХІ століття «загубилася» серед різних матеріальних благ, які сама витворила, забула про те, що вона — жива істота і не може жити бездумно, не пов'язуючи себе зі своїм народом. Недаремно кажуть: «Перед минулим здіймімо капелюха, перед майбутнім засукаймо рукави». На жаль, багато традицій минулого відійшло в забуття.

Упродовж багатьох століть українці віддавали життя, щоб стати вільними: співати українську пісню, увечері тихо проказати рідною мовою молитву, а в неділю з високо піднятою головою йти до храму Божого... А нині? Як часто ми з вами чуємо українську пісню? Чи відгукується душа наша, чи прагне рідного слова?

Ліна Костенко писала: «Ми — поранені люди, нас лікувати треба словом!» Отож лікуймося, відроджуймося, вивищуймося над буденністю! (За Л. Буди́й).

Вона дуже охайна. Її пряме, світле волосся завжди чисте, блискуче й ретельно зачесане.

Тетяна любить читати й тому багато знає. Своїми знаннями охоче ділиться з друзями. Окрім того, вона цікавиться музикою, театром, мріє стати дизайнером (Ольга М.).

2. Наталка — моя сусідка по парті й найкраща подруга. У нас багато спільного: ми добре вчимося, обидві любимо танцювати, дивитися відеофільми, мріємо стати тележурналістами.

Наталка — гарна дівчина. У неї пряме волосся, прямий ніс, коричневі очі. Вона має біле обличчя, кругле як сонце. Моя подруга любить носити джинси. У неї тонкі чорні брови. Вона любить розглядати модні журнали. І я теж (Христина К.).

II. Який із текстів стилістично невправний? Відредагуйте його.

110. I. Опишіть когось зі своїх друзів (подруг). Скористайтесь словами з таблиці.

Деталі портрета	Слова
Обличчя	<i>кругле, продовгувате, овальне, повне, худорляве, ніжне, грубе, смагляве, бліде, біле, зморшкувате, розумне, життєрадісне, сумне</i>
Очі	<i>сірі, чорні, карі, зелені, темні, світлі, злі, добрі, хитрі, лукаві, спокійні, лагідні, привітні, стомлені</i>
Погляд	<i>уважний, гострий, проникливий, спокійний, байдужий, зацікавлений, підозріливий</i>
Вії	<i>довгі, чорні, темні, світлі, густі, непомітні</i>
Лоб	<i>високий, низький, широкий, вузький, великий, маленький</i>
Ніс	<i>прямий, горбатий, з горбинкою, кирпатий, гострий, широкий, довгий, маленький, орлиний</i>
Рот	<i>великий, широкий, маленький, красивий, чітко окреслений</i>
Губи	<i>повні, тонкі, вузькі, бліді, яскраві, рожеві, стиснуті</i>
Волосся	<i>світле, темне, руське, каштанове, біляве, довге, коротке, блискуче, пряме, кучеряве, хвилясте, сиве, із сивиною, густе, рідке</i>
Постава	<i>високий, стрункий, тендітний, невисокий, середнього зросту, кремезний, огрядний, широкоплечий, худорлявий, спортивний, неповороткий, вайлуватий</i>

□ II. Які елементи треба додати до портретної характеристики, щоб створити цілісне уявлення про описувану вами людину як особистість? Подискутуйте.

111. Складіть усний опис зовнішності однокласника (однокласниці) в художньому стилі. Скористайтеся пам'яткою.

ПАМ'ЯТКА

Як складати усний текст-опис
зовнішності людини в художньому стилі

1. Поспостерігайте за особою, яку будете описувати.
2. Якщо спостереження неможливе, то спробуйте відтворити її образ у пам'яті.
3. Продумайте послідовність опису і структуру твору.
4. Доберіть необхідний лексичний матеріал.
5. Відтворіть опис подумки, а потім озвучте його.

§ 9. Способи дієслів. Загальне ознайомлення

Способи дієслів:
дійсний,
умовний,
наказовий

В океані рідного народу
Відкривай духовні острови.

В. Симоненко

112. І. Прочитайте текст. З'ясуйте сферу його використання. Доведіть, що відповідь на запитання, поставлене в заголовку, є темою тексту. Яка його основна думка? Які мовні засоби використовує автор для впливу на читача?

ЩО НАМ ПОТРІБНО ВІДРОДЖУВАТИ?

Людина нашого часу стоїть на межі не тільки екологічної катастрофи, але й духовної. Чому моральні та духовні цінності відійшли нині на другий план? Щодня вирішуємо купу дрібних справ, а забуваємо про інше життя — про життя душі. Про мораль. Людина ХХІ століття «загубилася» серед різних матеріальних благ, які сама витворила, забула про те, що вона — жива істота і не може жити бездумно, не пов'язуючи себе зі своїм народом. Недаремно кажуть: «Перед минулим здіймімо капелюха, перед майбутнім засукаймо рукави». На жаль, багато традицій минулого відійшло в забуття.

Упродовж багатьох століть українці віддавали життя, щоб стати вільними: співати українську пісню, увечері тихо проказати рідною мовою молитву, а в неділю з високо піднятою головою йти до храму Божого... А нині? Як часто ми з вами чуємо українську пісню? Чи відгукується душа наша, чи прагне рідного слова?

Ліна Костенко писала: «Ми — поранені люди, нас лікувати треба словом!» Отож лікуймося, відроджуймося, вивищуймося над буденністю! (За Л. Буди́).

II. Випишіть у три стовпчики дієслова, що означають: а) реальну дію; б) дію, можливу за певних умов; в) бажану дію. Уважно прочитайте матеріал на с. 74—75 і з'ясуйте, що таке *спосіб дієслова*.

III. Визначте вид, час, дієвідміну виділених дієслів. Назвіть у них орфограми.

113. I. Розгляньте таблицю і складіть розповідь про способи дієслова.

Способи дієслова

Назва способу	Яку дію виражає	На які питання відповідає	Як змінюється	Приклади
Дійсний	дійсню, реальну	що р о б и т ь? що з р о б и т ь? що р о б и в ?	за часами, числами та особами або родами	<i>говорить</i> <i>прослухає</i> <i>ходив</i>
Умовний	можливу за певної умови, бажану	що р о б и в б и ? що з р о б и в б и ?	за числами і родами (в одиниці)	<i>говорив би</i> <i>прослухав би</i> <i>ходив би</i>
Наказовий	передає наказ, прохання, побажання, пораду	що р о б и ? що з р о б и ?	за числами й особами	<i>говори</i> <i>прослухай</i> <i>ходи (йди)</i>

II. Доберіть власні приклади за зразком тих, що в таблиці, введіть їх у речення.

114. I. Прочитайте мовчки текст. Про що в ньому розповідається? Чи розкриває тему тексту заголовок? Докладно перекажіть текст, доповнивши розповідь описом храму. Скористайтесь фотоілюстрацією.

СВЯТОГІРСЬКА МИКОЛАЇВСЬКА ЦЕРКВА

Над швидкоплинним Дінцем, на стрімкій скелі височить Святогірська Миколаївська церква — визначна пам'ятка української архітектури кінця XVII століття. Незвичайна краса храму на тлі мальовничої місцевості здавна викликає захоплення. Цю землю називають українською Швейцарією. Саме тут, за народними переказами, відомий поет-романтик Михайло Петренко написав вірш, який став народною піснею «Дивлюсь я на небо та й думку гадаю». Під впливом дивовижної природи поетова уява рвалася до неба — омріяного образу свободи.

зміцнюється
розвивається

Миколаївська церква Свято-Успенської Святогірської лаври,
що на Харківщині

Харківський та Охтирський архієпископ Філарет про цю красу над Дінцем висловився так: «Де ж іще молитись, як не тут. Тут так близько до неба, тут так далеко від землі».

Старі географічні зображення території монастиря свідчать, що до 1679 року на вершині крейдяної гори над Дінцем не було церкви. Службу тоді відправляли в дерев'яній храмовій будівлі біля підніжжя скелі та в печерній церкві святих Антонія та Феодосія. Хто був ініціатором побудови Миколаївської церкви, досі залишається невідомим. Будівництво церкви символізувало зміцнення автономного самоврядування цих земель, розвиток самобутньої народної культури (За Л. Поповою).

II. Випишіть із тексту дієслова, визначте вид, час, дієвідміну, спосіб (див. с. 74—75).

III. З'ясуйте орфограми у словах, що в рамці.

- 115. Уявіть себе журналістом. Складіть невелику замітку — опис церкви або храму вашого міста (села), використовуючи дієслова дійсного, умовного та наказового способів.

116. Розгляньте таблицю. Запам'ятайте, як творяться форми дієслів *умовного способу*.

Умовний спосіб дієслів

Однина			Множина
Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	
<i>жив би</i> <i>прожив би</i>	<i>жила б</i> <i>прожила б</i>	<i>жило б</i> <i>прожило б</i>	<i>жили б</i>

117. I. Прочитайте уривок із роману Ліни Костенко «Берестечко». Які історичні події пов'язані з цією місцевістю? Зачитайте рядки з поезії, в яких розкрито основну думку твору.

Іще димлять над попелом багаття.
 Ще сон торкає вічі мимохить.
 А вже в похід нам витрублено, браття!
 І довбиш б'є у потемнілу мідь.
 І вже ногою бувши в стремені,
 я нахилився до своєї Долі.
 Я їй сказав: — Чекай в Чигирині.
 Ми переможемо. Не такі ми й кволі.
 Не допускай такої мислі,
 що Бог покаже нам неласку.
 Життя людського строки стислі.
 Немає часу на поразку.

Л. Костенко

II. Випишіть виділені дієслова. З'ясуйте їх спосіб (див. с. 74).

118. Розгляньте таблицю. Запам'ятайте, як творяться форми дієслів *наказового способу*.

Наказовий спосіб дієслів

Особа	Однина	Множина
1-а	—	<i>пам'ятаймо</i> <i>запам'ятаймо</i>
2-а	<i>пам'ятай</i> <i>запам'ятай</i>	<i>пам'ятайте</i> <i>запам'ятайте</i>
3-я	—	—

119. Доберіть із художніх творів, які ви читали на уроках української літератури, 5—6 речень із дієсловами наказового способу. З'ясуйте, що вони означають (прохання, наказ, побажання, заклик, пораду, вимогу, застереження тощо).

120. Спишіть речення, вставляючи з довідки потрібні дієслова. Визначте особу і спосіб цих дієслів.

1. Не ... масла у вогонь. 2. Од ледачого поля ... та тікай. 3. Не ... всіх на свій аршин. 4. Не ... коня, й трактора придбавши. 5. ... впору, будеш мати зерна гору. 6. З добрим ... — добре переймеш, а з лихим ... — того й ... . 7. Мусій, гречку..., як хочеш кашу їсти. 8. ... літом сани, а взимку воза. 9. ... освіту — ... більше світу. 10. Не ... рано встати, ... довго спати. 11. Зробив діло — ... сміло. 12. Давши слово — ..., не давши — ... (Нар. творчість).

Д о в і д к а: підливай, мірай, вріж, цурайся, посій, поживеш, зійдешся, наберешся, сій, готуй, здобудеш, побачиш, кайся, гуляй, держись, кріпись.

121. І. Спишіть, уводячи в речення дієслова з довідки. Яку назву можна дати текстові?

Для того щоб виступ був вдалим і привернув увагу слухачів, добре ... . По-перше, ... тему, по-друге — чітко ... її. Треба також враховувати, для кого і з якою метою ти виступатимеш. ... мету виступу не лише для себе, але й для слухачів. Обов'язково ... уявний психологічний портрет аудиторії. Тільки після цього ... до збору матеріалу та його оформлення (З посібника).

Д о в і д к а: підготуйся, сформулуй, берися, визнач, склади.

ІІ. З'ясуйте, дієслова якого способу використовуються для текстів порад.

122. І. Прочитайте. Поясніть, що таке інструкція.

І н с т р у к ц і я — це настанова, що визначає правила певної діяльності окремих громадян чи їхні дії під час користування певними предметами (об'єктами). У ній дії перелічено в суворій послідовності, а їх виконання є необхідним для всіх (Із кн. «Складання ділових паперів»).

ІІ. Прочитайте зразок інструкції. З'ясуйте, в якому стилі її складають. Які форми дієслова найуживаніші в такому документі?

Початок роботи з телефоном

1. Натисніть на кришку телефону і зніміть її.

2. Зсуньте батарею в зазначеному напрямку, підважте її й вийміть.

3. Уставте картку в гніздо, вкладайте її акуратно до фіксації.

4. Уставте батарею в указаному напрямку, притисніть її до клацання.

5. Приєднайте кришку і притисніть її до фіксації.

 ІІІ. Складіть інструкцію для початківців, які вчаться користуватися комп'ютером. Використовуйте форми дієслів наказового способу.

123. I. Спишіть прислів'я. Підкресліть дієслівні форми.

1. На добрий камінь що не дай, то змеле. 2. Підніми всяк колосок — з колосків росте мішок. 3. На дерево дивись, як родить, а на людину, як робить. 4. Ех, якби та якби та вирости на голові гриби, то був би город. 5. Думай головою, а не черевиком. 6. Сідайте — ноги для дороги. 7. Скільки мотузку не плети, а кінець їй буде. 8. Скільки не літай, а все прийдеться на землю падати.

II. Назвіть випадки вживання одного способу в значенні іншого. Дієслова наказового способу поставте в усіх формах (див. с. 74—75).

III. Доберіть 2—3 прислів'я з дієсловами в різних способах.

124. З поданих пар слів складіть прислів'я з дієсловами наказового способу.

Людей — розум; вік — вік; калачі — на печі; коса — роса; броду — у воду; кататися — возити.

125. Складіть речення, використовуючи дієслово *малювати* в дійсному, умовному, наказовому способах. З'ясуйте, що спільного й відмінного у значеннях дієслів різних способів.

126. I. Випишіть у три стовпчики дієслова дійсного, умовного, наказового способів.

Бережіть, радію, пишався б, змужнів, живи, підняв би, забув, ішов, прибіг би, сідай, загуло, люблю, не марнуй, повернув би, забудь.

II. Дієслова дійсного способу поставте у форму 2-ї особи однини теперішнього й майбутнього часу та у форму множини минулого часу.

127. I. Прочитайте текст. Що вам відомо про автора твору? Доберіть заголовки.

...Народженого для добра неважко навчити добра, — навчити, чи приватурити, чи призвичаїти. Навчений, приватурений, призвичаєний — се одне і те саме. Від природи, яко від матері, легесенько сама собою розвивається наука. Вона всерідна, справжня і єдина навчителька. Сокола досить швидко навчиш літати, але не черепаху. Орла за хвилину призвичаїш дивитись на сонце і мати з цього задоволення, але не сову. Оленя легко скеруєш на гори, але не верблюда й не вепра.

Коли все будує премудра природа, чи не єдина вона і вигоює, і навчає? Усяка справа має успіх, коли природа сприяє. Не заважай лише природі і, коли можеш, знищуй перепони, очищаючи їй шлях; воістину все вона чисто і вдало зробить (Г. Сковорода).

II. Випишіть із другого абзацу тексту дієслова, визначте їх час, вид і спосіб.

III. З'ясуйте за словником значення виділених слів. До якої групи лексики вони належать?

128. І. Спишіть дієслова. Визначте спосіб дієслівних форм, назвіть особу, позначте закінчення.

Вибачай, вибач, вибачайте, вибачте, пробачай, пробачайте, пробач, пробачте, не осуди, не осудить, даруй, даруйте, прости, простить, вибачай на слові.

□ ІІ. Пригадайте, у яких життєвих ситуаціях використовуються подані дієслівні форми. Розіграйте кілька таких ситуацій.

129. І. Прочитайте і спишіть текст, дібравши до нього заголовок. З'ясуйте стиль і тип мовлення. Визначте тему.

Українські Січові Стрільці (а це були переважно студенти!) у своїх піснях залишали нащадкам свій бойовий дух, свою славу і жадобу визволення. Їхні вірші увібрали все найкраще з народної пісні. Образи правди і кривди, червоної калини як зажуреної України переходять у стрілецькі пісні і стають символами наших сподівань, нашої любові до рідного краю.

Пісня, як естафета, передає від покоління до покоління історичну правду про свій народ, його прагнення і заповіді (За О. Гончаром).

ІІ. Підкресліть у тексті дієслова, визначте їх морфологічні ознаки.

130. І. Прочитайте поезію Івана Франка. До чого закликає автор? Які слова створюють емоційний настрій?

Гей, брати! В кого серце чистее,
Руки сильнії, думка чесная,—
Прокидайтеся!
Встаньте, слухайте всемогущого
Поклику весні!
Сійте в головах думи вольнії,
В серцях жадобу братолюбія,
В грудях сміливість до великого
Бою за добро, щастя й волю всіх!
Сійте! На пухку, на живу ріллю
Впадуть сімена думки вашої!

І. Франко

ІІ. Випишіть дієслова. Визначте їх спосіб. Замініть дієслова наказового способу іншою формою. Чи вдалою буде така заміна? Чому?

■ 131. І. Серед поданих сполучень слів визначте фразеологізми і поясніть їх значення.

Сядьте зручно; високо злетів, та низько сів; сідай на легший хліб; сядемо на возі; сиджу перед телевізором; сиділи б мовчки; сидить сиднем.

ІІ. Випишіть дієслівні форми й назвіть їх початкову форму. Визначте спосіб дієслів.

132. І. Розгляньте таблицю. З'ясуйте, якими граматичними ознаками дієвідмінювані форми відрізняються від інших дієслівних форм. Назвіть ознаки, за якими їх поділяють.

Дієвідмінювані форми

Особові форми		Форми, які змінюються за родами	
Теперішнього часу	Змінюються за особами, числами	Минулого часу	Змінюються за родами, числами
Майбутнього часу		Умовного способу	
Наказового способу			

ІІ. Доберіть приклади для ілюстрації вашої відповіді.

..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ .....

Дієслова можуть уживатися в ді й с н о м у, у м о в н о м у та н а к а з о в о м у с п о с о б а х. Спосіб дієслова вказує на відношення дії до дійсності.

Дійсний спосіб дієслова вказує на дію, що насправді відбулася, відбувалася (минулий час), відбувається (теперішній час), буде відбуватися, відбудеться (майбутній час): *запам'ятав, запам'ятовував, запам'ятовує, буде запам'ятовувати, запам'ятає*.

Дієслова дійсного способу змінюються за часами, числами й особами (в теперішньому і майбутньому часах) та за родами (в минулому часі).

Умовний спосіб дієслів означає дію, можливу тільки за певних умов або бажану: *пам'ятав би, запам'ятав би*.

Дієслова умовного способу змінюються за числами, а в однині — ще й за родами (див. таблицю на с. 70).

Увага! Дієслова умовного способу мають такі самі закінчення та суфікси, як дієслова минулого часу дійсного способу.

Дієслова в наказовому способі виражають необхідність виконання дії, передають наказ, прохання, заклик, побажання, пораду.

Дієслова наказового способу змінюються за числами та особами, в однині мають форму 2-ї, а в множині — форми 1-ї та 2-ї осіб:

2-а особа однини: *лети, встань, ріж, слухай;*

1-а особа множини: *летімо (летім), встаньмо, ріжмо, слухаймо;*

2-а особа множини: *летіть, відчиніть, встаньте, ріжте, слухайте.*

Увага! Дієслова одних способів можуть уживатися замість інших. Заклик або наказ може виражатися не тільки формою наказового способу, а й формою 1-ї або 2-ї особи множини майбутнього часу, що пом'якшує прохання і називає несподівану дію: *Завтра о 10.00 з'явитесь до школи, а звідти підемо до музею.*

У значенні наказового способу може виступати неозначена форма дієслова (в закликах, газетних заголовках), що підсилює наказ: *Першістю не поступатися! Зібрати весь урожай до зернини!*

 133. Відгадайте загадки. Випишіть дієслова, з'ясуйте їх значення та спосіб.

1. Не людина, а хвилюється. 2. Тобі дано — люди користуються, а ти — не завжди. 3. По соломі ходить, а не шелестить. 4. Чого ти став та дивився? Зірви мене, червоненьку, то тоді поживишся!

?.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ!.....

1. Скільки способів має дієслово? Назвіть їх, наведіть приклади.

2. Як змінюються дієслова дійсного способу?

3. Як змінюються дієслова умовного способу?

4. На яку дію вказують дієслова наказового способу? Наведіть приклади.

5. Дієслова якого способу мають форми часу? Наведіть приклади.

 6. Як один спосіб дієслова може вживатися замість іншого? Наведіть приклади.

§ 10. Творення способових форм дієслова

Моє безсмертя — в імені твоїм,
Моя Вітчизно, мій коханий краю.

О. Довгий

Творення
способових форм
дієслова

134. І. Прочитайте текст. Визначте його стильову належність. Поділіть текст на частини, складіть план і перекажіть.

ВЕЛИКИЙ МАНДРІВНИК ІЗ КИЄВА

Йому було 22 роки, коли вирушив із Києва. Звали мандрівничого Василь Григорівич-Барський. Колишній студент Києво-Могилянської академії вирішив побувати в багатьох країнах світу і скрізь здобувати знання «на користь собі і вітчизні».

Допитливий мандрівник вивчає географію, архітектуру, мистецтво, національні звичаї. Все те згодом стане основою для його надзвичайно цікавих книг.

У країнах, де він опинявся волею долі, не тільки навчається сам, а й учить інших. На Кіпрі вчителює в місцевих школах. Навіть написав там підручник греко-латинської граматики. Григорович-Барський був, безперечно, одним із найосвіченіших людей свого часу. Мав глибокі знання з філософії, історії, риторики, географії, медицини. Сучасники пишуть, що він досконало знав латинську, давньогрецьку, новогрецьку, польську, італійську, арабську і слов'янські мови. Таких людей називають ерудитами й поліглотами.

давньогрецька
новогрецька

Після повернення в Україну він одразу ж засів за свої папери, щоб докладно описати всі багатолітні подорожі. Вчені-літературознавці називають такий вид літератури паломницькою прозою (І. Цюпа).

II. Випишіть із тексту дієслова, визначте їх спосіб. Від дієслів дійсного способу минулого часу утворіть дієслова умовного способу. Зверніть увагу на *вживання частки би (б)* (див. с. 79).

III. Прочитайте слова в рамці, з'ясуйте їх написання.

IV. Складіть діалог за текстом.

135. I. Прочитайте текст. Обґрунтуйте доречність назви тексту або доберіть свій варіант заголовка.

НАШОГО ЦВІТУ — ПО ВСЬОМУ СВІТУ

Перший українець прибув до Америки ще в часи Христофора Колумба. Це був лікар Лаврентій Богун. У списках тамтешніх поселенців XVII століття читаємо прізвища й імена, що не викликають сумніву щодо національності: Микола Оріх, Яків Шийка, Антін Самбір, Андрій Кисіль, Мартин Рудий, Християн Галицький. В історію США ввійшов генерал Василь Турчин, який під час громадянської війни командував там однією з бригад Північної армії. За велику мужність і відвагу його називали «грізний козак».

Українці з'явилися в Америці задовго до початку переселення туди селян-заробітчан із галицьких земель. Загалом же відомо, що наприкінці XIX століття сюди прибуло майже півмільйона наших земляків. Зараз у США понад два мільйони осіб українського походження.

Чимало українців обіймають високі посади в урядових колах і збройних силах країни. У Гарвардському, Нью-Йоркському, Колумбійському, Лассальському університетах вони мають можливість отримати диплом фахівця з української мови. У цих університетах українські студенти об'єдналися у

федерацію, створили десятки клубів. Близько чотирьох тисяч українців працюють викладачами університетів і коледжів.

У США діють відділення Української Вільної академії наук, низка секцій Наукового товариства імені Т. Шевченка. У 1968 році при Гарвардському університеті відкрився Український науковий інститут (За О. Гузар, О. Куцюю).

II. Від виділеного дієслова утворіть форми умовного способу чоловічого, жіночого, середнього родів. З'ясуйте, коли вживається частка *б*, а коли *би*.

136. I. Спишіть, добираючи правильний варіант із дужок. Поясніть правила вживання частки *би* (*б*).

Сидів (*би, б*), сиділа(*би, б*), залишав(*би, б*), залишала(*би, б*), робив(*би, б*), робила(*би, б*), писав(*би, б*), писала(*би, б*), ходив(*би, б*), ходила(*би, б*), малював(*би, б*), малювала(*би, б*), липнув(*би, б*), липнула(*би, б*), кричав(*би, б*), кричала(*би, б*), говорив(*би, б*), говорила(*би, б*), порадив(*би, б*), порадила(*би, б*).

II. Уведіть 2—3 утворених дієслова в речення.

□ 137. Розгляньте малюнок. Складіть діалог між учнем та людиною похилого віку про дотримання правил етикету. Вживайте форми дієслів умовного та наказового способів.

138. I. Прочитайте текст уголос. Яку тему розкриває автор? Доберіть заголовок.

Над річкою Многою на Полтавщині є село Чорнухи, а в ньому — незаселена ділянка, яку зовуть «дворищем Сковороди». Саме тут понад два століття тому стояла хата Сави й Пелагеї Сковородів, малоземельних селян із козаків. У тій хаті 3 грудня 1722 року побачив світ їхній первісток.

Уявімо: під вербою, що тихесенько купала в Мнозі свої зелені віти, на сопілці, подарованій старим кобзарем, виграла кароокий, стрижений під макітерку пастушок Гриць...

Хлопчик пильнує за гусьми, аби не пішли в шкоду, і грає. А в грі забуває про все на світі. У його мелодіях можна впізнати то гелгіт гусей чи плескіт риби, то повів вітру чи шемрання осоки. Які звуки вловить вухо, що зорять очі — те й відтворює Грицько на милій серцю сопілоньці. Міг навіть заграти, як сходить сонце або як зорі сяють. Усю душу в лагідну сумовиту сопілку вкладав.

А заверне лірник чи кобзар до двору, то хлопець «їсть» очима ту кобзу і так прагне хоч доторкнутися рукою до неї... (За В. Степанишином).

II. Чи є в тексті дієслова умовного та наказового способів? Перебудуйте речення третього абзацу так, щоб дієслова дійсного способу набули форм умовного, а потім — наказового способу. З'ясуйте, як творяться форми умовного та наказового способів дієслів. Коли вживаються частки *хай, нехай*? (Див. с. 79).

III. Що нового ви дізналися з тексту про Григорія Сковороду? Складіть стислу усну розповідь про роль музики в нашому житті.

139. I. Прочитайте, розкриваючи дужки, і відтворіть вірш Любові Забашти. Дієслова з дужок поставте у потрібну форму наказового способу.

Сказав мудрець: — Живи, добро (звершати),
Та нагород за це не (вимагати)!
Лише в добро і вищу правду віра
Людину відрізня від мавпи і від звіра.
Хай (оживати) істина стара:
Людина починається з добра!
(Бути) сівачем, і хай життя твоє
Насущний хліб, а не кукіль (давати).
За хліб і сіль, що маєм від народу,
(Віддати) ти кров гарячу, а не воду.

За Л. Забаштою

II. Випишіть дієслова наказового способу. Проаналізуйте виділені форми дієслів. Визначте, як вони утворилися, до якого способу належать (див. с. 79).

140. I. Від поданих дієслів утворіть і запишіть форми наказового способу. З'ясуйте, чи є серед записаних дієслів такі, що утворилися за допомогою частки *-ся (-сь)*. Про що це свідчить? (Див. с. 79).

Різати, пекти, плакати, їсти, злізти, сісти, стати, казати, покласти, підмести, стерегти, доказати, забігати, дозволити, прибігти, вистояти.

II. З'ясуйте, які чергування приголосних відбуваються в поданих словах при творенні різних форм.

III. Запишіть речення з формами, утвореними від виділених дієслів.

141. I. Прочитайте притчу. Перекажіть її зміст.

Прийшов парубок до мудрого діда та й запитав: «Як мені життя прожити, щоб потім не каятися?». Відповів йому дід: «Якщо хочеш довго жити — посади сад; якщо хочеш, щоб тебе люди прославили, — викопай криницю; якщо хочеш безсмертним бути — вчи дітей добра» (О. Дорошенко).

II. Випишіть дієслова, утворіть усі можливі форми наказового способу (див. с. 70, 79).

III. Назвіть орфограми у словах *прийшов, безсмертний, життя*.

!..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

Умовний спосіб дієслів твориться від основи неозначеної форми дієслова за допомогою суфіксів *-в*, *-л-* та додавання частки *би(б)*, яка може стояти після дієслова і перед ним, може бути відділена від дієслова іншими словами. Наприклад: *Ой коли б той вечір та й повечорило, то б моє серденько та й повеселило* (Нар. творчість). Частка *би* вживається після приголосних, а *б* — після голосних.

Для дієслів наказового способу 1-ї особи множини характерні паралельні закінчення *-імо (-ім)*: *ходімо* або *ходім*. Хоча більш уживаною є форма на *-імо*.

Дієслова наказового способу вживаються також і з часткою *-ся (-сь)*: *змагайся, змагайтесь, змагайтеся*.

Увага! Форми 1-ї особи однини та 3-ї особи однини і множини творяться поєднанням дієслів теперішнього або майбутнього часу в цих особових формах із частками *хай, нехай*: *хай (нехай) заспіваю, хай (нехай) грають*.

?..... ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Як творяться дієслова умовного способу? Коли вживається частка *би*, а коли — *б*?

2. Які форми дієслова творяться за допомогою частки *хай (нехай)*?

3. Назвіть паралельні закінчення дієслів наказового способу 1-ї особи множини. Наведіть приклади.

4. Наведіть приклади вживання дієслів наказового способу із часткою *-ся (-сь)*.

ЗВ'ЯЗНЕ МОВАЦЕННЯ

Твір-опис зовнішності людини за картиною
в художньому стилі (письмово)

142. І. Прочитайте текст. Доведіть, що це текст публіцистичного стилю. Доберіть заголовок.

Образ запорожця на всіх відомих картинах «Козак Мамай» — це велична, викристалізована віками думка народу про свою сутність. Народ стомився від повсякчасних воєн, від розорень, що обернули квітучий край на пустку. Миролюбний характер українця й уособлює постать козака-бандуриста.

Але водночас народ завжди був готовий захистити свою рідну землю. На картині навколо козака розкладено зброю. І його кінь не розсідланий.

Майже на всіх картинах «Козак Мамай» зображене дерево, здебільшого дуб. Під його розлогим гіллям козак відпочиває.

Козак Мамай. Невідомий художник ХІХ ст.

Дуб, як і в пісенному фольклорі, символізує стійкість, міцність («міцний, як дуб»). Це символ незнищеності, безсмертя народу (З журналу).

II. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.

- ❓
1. Чи відоме ім'я художника картини «Козак Мамай»? Чим це можна пояснити?
  2. Які традиційні народні елементи відтворювали на картинах про запорожців? Що символізувало козацьку миролюбність і готовність до оборони своєї землі?
  3. Що на картинах про козака Мамаю уособлює стійкість, незнищеність народу?
  4. Чи є в тексті опис зовнішності козака Мамаю? Чому?
  5. Доберіть кілька словосполучень для опису зовнішності козака Мамаю (за поданою репродукцією картини).

143. I. Прочитайте текст. З'ясуйте, до якого стилю й типу мовлення він належить. Свою думку аргументуйте.

На залитому живим золотом подвір'ї стоїть батько. Добрий, ласкавий і завжди трохи засмучений. У глибоких очах його — тиха зажура. Може, від того, що багато горя народного вбирає його чутливе серце? Батько стоїть у білому костюмі, без капелюха, серед червоних маків та півоній, серед жовтогарячих гвоздик і золотистих безсмертників і, здається, про щось говорить із квітами. За плечима в батька палахкотять мальви — червоні, рожеві, темно-брунатні. Батько дуже любить мальви і часто розмовляє з ними. Це він зростив і викохав і мальви ці, і маки, і буйні кострища півоній. І он ті дивні кактуси...

— Ні, ти тільки поглянь, сину, — каже він Юркові, — подивись на цю гостю з півдня. Сіра крона твердого листа, зубчас-

того по краю і гострого на вершечку, як затесаний кіл. Розрослася по терасах і коронує приховану силу землі. Здається, така непривітна й колюча, а як зацвітає... ось так і люди. Часом вони, може, й незугарні з себе, але кожна людина має своє квітування...

Батько говорить про дерева та квіти, як поет, і від того обличчя його світлішає, і тиха зажура зникає з його глибоких очей, а натомість там іскриться веселі скалки сонця (І. Цюпа).

II. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.

- ② 1. Пригадайте, що таке опис зовнішності і чим він відрізняється від портретної характеристики.
2. Виділіть у тексті опис зовнішності героя і з'ясуйте, якими мовними засобами користується автор. Доведіть, що зовнішність батька змальовано в художньому стилі.
3. Як письменник виражає своє ставлення до героя?
4. З якою метою автор описує квіти, що їх виростив батько? Про які риси характеру свідчить уміння бачити красу природи?
5. Випишіть спочатку слова та словосполучення, які можна використати для опису будь-якої людини, а потім — епітети, метафори, порівняння, що характеризують образ героя цього твору.
6. Доберіть синоніми до слів *зажура*, *ласкавий*, *чутливий*, *незугарні*, *іскритися*, *скалки*.
7. Складіть план до тексту і перекажіть.
8. Усно опишіть зовнішність свого батька (діда, дядька).

144. I. Розгляньте репродукцію картини Антона Манастирського «Запорожець» на с. 82. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.

- ② 1. У чому полягає особливість опису зовнішності за картиною?
2. До якого жанру належить картина Антона Манастирського «Запорожець»?
3. Чому автор дав творові таку назву? Про який історичний період із життя України нагадує нам полотно?
4. Які риси характеру героя зумів передати художник? Якими засобами?
5. З чого видно, що доля запорожця була нелегкою?
6. Опишіть одяг козака.
7. Яке враження справила на вас картина?

II. Усно опишіть козака-запорожця за картиною, використовуючи подані на с. 82 слова та словосполучення. З'ясуйте значення образотворчих термінів.

А. Манастирський. Запорожець

Міцна постава; немолода людина; бувалий воїн; смагляве, обвітрене обличчя; сліди часу і переживань; орлиний ніс із горбинкою; пооране зморшками чоло; сумні, зажурені очі; задумливий погляд; зосереджений погляд; густі, довгі вуса; оселедець на голові; густі навислі брови; загартований у боях; захисник народу; кирея; сорочка, жупан; зброя, шабля, піхви.

Гама (кольорів) — послідовний ряд однорідних, але відмінних один від одного кольорів; послідовна зміна кольору. *Ефект* (світловий) — враження, справлене гамою кольорів. *Репродукція* — зображення, одержане за допомогою фотомеханічних друкарських процесів. *Тінь* — найбільш затемнена частина предмета. *Напівтінь* — місце перехо-

ду від світла до тіні. *Світлотінь* — поєднання світлих і темних тонів, світла і тіні. *Відтінок* — додаткове забарвлення, що виступає на тлі основного; різновид певного кольору. *Тло* — те, що оточує предмет зображення. *Теплі кольори* — жовтий, червоний, оранжевий. *Холодні кольори* — синій і його відтінки. *Типаж* — художній образ, тип в образотворчому та сценічному мистецтві; сукупність ознак, властивих людям певного типу.

145. Складіть план і напишіть твір-опис зовнішності козака в художньому стилі за картиною Антона Манастирського «Запорожець». Скористайтесь пам'яткою.

ПАМ'ЯТКА

Як складати текст-опис зовнішності людини
за картиною в художньому стилі

1. Розгляньте уважно картину, подумайте, чи її назва розкриває тему.
2. Доберіть художні засоби, що допоможуть описати зовнішність зображеної людини.
3. Розкажіть про передній план картини.
4. Опишіть головного героя картини: його портретні риси, одяг, взуття, позу, в якій його зображено.
5. Назвіть особливі деталі, використані художником для розкриття образу героя.
6. Складіть опис за планом, напишіть чернетку твору, потім відредагуйте й перепишіть начисто.

§ 11. Безособові дієслова

Рідна земле, вічна радість серця!

Г. Коваль

146. I. Прочитайте уривки з поезій Тараса Шевченка. Яку спільну думку в них висловлено?

Безособові
дієслова

1. I виріс я на чужині, і сивію в чужому краї; то самотньому мені здається — кращого немає нічого в Бога, як Дніпро та наша славіна країна... 2. Мені легше в неволі, як я їх складаю. 3-за Дніпра мов далекого слова прилітають і стеляться на папері, плачучи, сміючись, мов ті діти... 3. Летим. Дивлюся, аж світає... 4. Смеркалося... Огнем крутом запалало.

II. Визначте синтаксичну роль виділених слів. Які ці речення за наявністю головних членів? Спробуйте назвати особу, яка діє.

III. Доберіть *безособові дієслова*, що означають явища природи, фізичний стан людини; і введіть їх у речення (див. с. 85).

147. I. Прочитайте текст. З'ясуйте його стильову належність, тип мовлення, визначте тему. Які виражальні засоби добирає письменник, щоб змалювати красу світанку? Наведіть приклади з тексту.

Навкруги пломеніє. От-от зійде сонце!

Жайворонок бризнув із конюшини, злетів у високість, за-вмер. І ось уже трепетна сіра пташка в променях сонця стала золотою. Ще мить — і сонячні іскри заграли на краплях роси й на квітках конюшини. Над розтуленими чашечками квіток загули бджоли. Здавалося, все поле, весь світ співає, чудесна музика розливається понад землею (За І. Цюпою).

II. Спишіть, підкреслюючи безособові дієслова. З'ясуйте їх значення і синтаксичну роль (див. с. 85).

 148. I. Гра «Хто більше?». Доберіть безособові дієслова на позначення фізичного або психічного стану людини.

 II. Із 3—4 дібраними вами дієсловами складіть речення, об'єднавши їх за темою, запропонованою сусідом по парті.

 149. Розгляньте репродукцію картини Леоніда Шелудька «Сутінки». Використовуючи безособові дієслова, складіть опис природи за картиною.

Л. Шелудько. Сутінки

150. I. Прочитайте мовчки текст. З'ясуйте його стильову належність, тип мовлення. Доберіть заголовок.

Німіє степ. Тьмариться...

Ніч зайшла. Темвіє над глибоким яром. Синіють у промінні хати. У яр потяглися довгі тіні.

Тихо в хуторі, мов у кам'яному царстві з давньої казки. Серпи, коси, вози, збруя — все лежить коло хат, немов ті цяцьки, що перед сном порозкидали малі діти. По дворах манячать стіжки свіжої пашні, мало не поруч із хатами тягнуться ниви із блискучою стернею. На нивах, як те військо побите, темніють незношені снопи, стеляться довгими рядами незагребені покоси і, збившись стеблинами в густу лаву, подекуди стоять самотою клапті недокошеної пшениці.

А над усім густо стелиться дух свіжого степового сіна.

Розкошами, красою віє над степом... (За С. Васильченком).

II. Випишіть у два стовпчики дієслова: а) особові; б) безособові. З'ясуйте їх морфологічні ознаки та синтаксичну роль. Чим безособові дієслова відрізняються від особових?

ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Дієслова, що означають дію без відношення до будь-якої особи, тобто дію без вказівки на того, хто її виконує, називаються безособовими: *світає, смеркає, морозить, пахне*. Такі дієслова можуть означати:

1) явища природи (*хмариться, мрячить, гримить, розвидняється, весніє*);

2) відчуття, переживання, стан людини (*не спиться, здається, нудить, ріже, пече*);

3) уявлення про долю людини (*щастить, фортунить, не судилось*).

Безособові дієслова мають спосіб і час, але не змінюються за родами, числами й особами.

Безособові дієслова звичайно вживаються у формі 3-ї особи однини (*сутеніє*) або у формі середнього роду минулого часу (*сутеніло*). Вони можуть також мати форми умовного способу (*світало б*) та інфінітива (*вечорити, почало світати*).

Безособові дієслова виконують роль присудка в односкладних безособових реченнях. Наприклад: *І смеркає, і світає, день Божий минає* (Т. Шевченко).

Безособові дієслова можуть уживатися в офіційно-діловому та науковому стилях. Проте найчастіше їх використовують у художньому стилі в описах природи, у відтворенні напруженого душевного стану героїв, відчуття невимуженості, співпереживання. Наприклад: *І мені так жалко стає себе, я такий скривджений* (За М. Коцюбинським).

151. З поданими словами складіть речення так, щоб в одному випадку дієслово було безособовим, а в іншому — особовим. Запишіть, підкресліть головні члени речення.

З р а з о к. Надворі темніє. Срібло від часу темніє.

Гримить, віє, мрячить, морозить, зеленіє.

?.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Які дієслова називаються безособовими?
2. На які групи за значенням поділяються безособові дієслова? Наведіть приклади.
3. Як змінюються безособові дієслова?
4. У яких реченнях вони вживаються? Яку синтаксичну роль виконують?
5. Як відрізнити безособове дієслово від особового? Наведіть приклади.
6. У яких стилях мовлення вживаються безособові дієслова?

§ 12. Творення дієслів

Крізь дні буденні — богоданно
Рокоче запорозька кров
Мідних поплічників Богдана.

Є. Маланюк

152. 1. Прочитайте текст «ланцюжком». Доберіть заголовок до тексту, який би виражає його основну думку.

Способи
творення дієслів

У світлиці військової канцелярії Арсена зустрічав сам Сірко. Уперше Арсен бачив кошового таким схвильованим і зворушеним. Старий отаман розкрив обійми і, не дозволяючи юнакові вклонитися по старовинному козацькому звичаю до землі, притис його до грудей.

Арсен затаїв подих: ніколи не доводилося йому так близько і так гостро відчутти душу цієї незвичайної, могутньої людини, як тепер. Ось уже багато років Сірко перебував на Січі й очолював запорожців у їхній смертельній боротьбі з ханами та султанами. Десятки великих боїв і сотні дрібних сутичок, виграних ним, принесли йому славу непереможного воїна. Вороги боялись самого імені Сірка. Часто показували козакам хребет, навіть не вступаючи в бій, а лише дізнавшись, що перед ними Урус-шайтан, як прозвали його бусурмени. Земляки ж називали його Ганнібалом і грозою кримчаків-людоловів. Справді-бо, сотні й тисячі бранців з України, Русі, Польщі визволяв із козаками Сірко, перестріваючи в степу переобтяжені здобиччю хижі татарські чамбули; не один раз на легкокрилих чайках виривався на простори Чорного моря, розбиваючи галери й

визволяючи невільників! Тому його ім'я наводило на ворогів жах, а земляками прославлялось і оспівувалось у думах та піснях. Запорожці безмежно вірили у свого ватажка і щиро любили його — кожен із них, не роздумуючи, міг кинутися за ним хоч у пекло! (За В. Маликом).

Чамбул — загін.

II. Пригадайте, які є способи словотворення. Випишіть виділені дієслова, визначте в них твірну основу, їх рід (якщо можливо), число, вид, спосіб. Поміркуйте, яким способом їх утворено (див. с. 89).

□ 153. Уявіть себе (свого однокласника) молодим козаком, що вперше розмовляє з кошовим Сіркою і повідомляє йому про важливі події. Складіть і розіграйте діалог.

📖 154. Розгляньте таблицю. Наведіть по 2—3 приклади дієслів до кожного способу.

Способи творення дієслів

Префіксальний	Суфіксальний	Префіксально-суфіксальний	Складання
в- (уві-): вписати, увібрати, влити від- (віді-): віднести, відіслати до- (ді-): до- нести, дійти над- (наді-): надписати, надіслати о- (об-, обі-): освітити, обі- грати, обнести під- (піді-): під- бити, підіграти по-, поло-: побігти, попоїсти при-: прихи- лити роз- (розі-): розмалювати, розіграти	-а- (-я-) — від іменників, при- кметників, вигу- ків: вечеряти, міцнішати, мор- гати, хлюпати -ува- (-юва-) — від іменників: вчителювати -и- — від іменни- ків сніжити, солодити -і- (-ї-) — від імен- ників, прикметни- ків, числівників: жаліти, зеленіти, троїти -ну- — від при- кметників, вигу- ків: тверкнути, стукнути, хлюп- нути -ка- — від займен- ників, вигуків, часток: викати, нукати	під-, з- + -ува- (-юва-): зменшувати, підмощувати ви-, по-, з-, не-, недо-, про- + -и-, -ува- (-юва-): висловлювати, знешкоджувати, посилити, недо- люблювати	іменна час- тина + діє- слівна осно- ва: благово- лити, вер- ховодити складний іменник + -ува- (-юва-), -а- (-я-): вільнодум- ствувати, доброчин- ствувати

155. I. Прочитайте уривок із вірша Ліни Костенко. До чого закликає поетеса? У якому значенні вжито слова *коштовне, неповторне*?

Вже почалось, мабуть, майбутнє.
Оце, либонь, вже почалось...
Не забувайте незабутнє,
воно вже інеєм взялось!
І не знецінюйте коштовне,
не загубіться у юрбі.
Не проміняйте неповторне
на сто ерзаців у собі!

Л. Костенко

Ерза́ц — неповноцінний заміник чого-небудь.

II. Випишіть дієслова і зробіть словотвірний розбір. З'ясуйте, яким способом їх утворено. Який можна зробити висновок про цей спосіб творення дієслів?

III. Доберіть синоніми до виділених слів (усно).

 156. I. Прочитайте текст. Якими мовними засобами користується автор для створення колориту часів козащини? Визначте тему тексту і доберіть заголовок.

Собор виник, мов із легенди. Після зруйнування Січі, в потьомкінські часи, повержені запорожці заснували монастир у цих місцях, у плавнях. Чорною жалобою ряс прикривали буйно-червоні шаровари лицарів Запорожжя. І вирішили тоді на раді: збудуємо собор. Воздвигнемо, щоб піднісся в небо над цими плавнями, над степами, де наші коні випасались, і буде незломлений наш дух жити у святій цій споруді, наша воля сятиме в небі блиском недосяжних бань. Шаблю вибито з рук, але з серця не вибито дух волі й жадання краси! Напа вибито в цій витворі стане серед степів на віки, окрасою Великого Лугу вгору сягне... Але хто ж збудує? Хто сотворити зуміє? Підліток місцевий викликався, тямковитий хлоп'як з очима великими, як натхнення. «Благословіть!» І зник у плавнях. Три доби його не було, потім повернувся до товариства й на долоні тримав собор готовісінький із стеблин комишу. Розповідав, нібито зморений, приліг у плавнях, задрімав, і собор сам уві сні йому наснився. Дано знак, ударили в тулумбаси, скликаючи раду козацьку. Рада козацька, оглянувши пробу комишеву, схвалила: воздвигнем!

І засяяли відтоді блакиттю кулясті бані собору над плавнями, над цим білим світом дніпровським (О. Гончар).

II. Випишіть у три стовпчики дієслова, утворені способами: а) префіксальним; б) суфіксальним; в) префіксально-суфіксальним.

III. Яким способом утворене виділене слово?

157. Розгляньте репродукцію картини Михайла Дергуса «Тарас Бульба на чолі війська». Що ви знаєте з уроків зарубіжної літератури про зображеного художником героя? Напишіть невеликий твір за картиною. Вживайте дієслова, утворені різними способами.

М. Дергус. Тарас Бульба на чолі війська

оооооооо ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ оооооооо

Дієслова творяться від інших дієслів, іменників, прикметників, числівників, рідше — від займенників, прислівників, вигуків. Наприклад, дієслово *зіграти* утворилося від дієслова *грати* додаванням префікса *зі-*: *зі-грати*; дієслово *синіти* — від прикметника *синій* додаванням до прикметникової основи дієслівних суфіксів *-і-, -ти*: *син-і-ти*; дієслово *заземлити* походить від іменника *земля* й утворилося додаванням до іменникової основи префікса *за-*, суфіксів *-и-, -ти*: *за-земл-и-ти*.

Найчастіше дієслова творяться префіксальним, суфіксальним, префіксально-суфіксальним способами та складанням основ (див. таблицю на с. 87).

Від дієслів дієслова творяться за допомогою префіксів, а від інших частин мови — за допомогою суфіксів, префіксів і складанням основ.

Дієслівні префікси багатозначні, тому за їх участю творяться дієслова з різним значенням (руху, переміщення тощо): *малювати* — *намалювати*, *замалювати*, *підмалювати* і т. п.

ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ

1. Якими способами і від яких частин мови творяться дієслова?
2. Які префікси та суфікси є найуживанішими при творенні дієслів?
3. Якого значення набувають дієслова, утворені за допомогою різних префіксів? Наведіть приклади.
4. Розгляньте схему і складіть за нею повідомлення про дієслово як частину мови.

158. I. Відгадайте загадки.

1. Тоненький, кругленький, серце чорненьке, хто на його слід погляне, думку його взнає. 2. Утрюх їдуть братці верхи на ломачці. 3. Малий коник із чорного озерця воду бере та біле поле поливає. 4. Біле поле, мудрий на нім оре. 5. Біла рілля, чорне насіння; лиш той посіє, хто розуміє.

II. Виділені дієслова розберіть як частину мови, скориставшись алгоритмом на с. 91.

Зразок усного розбору

Добре робити історію важливіше, ніж гарно її писати
(М. Грушевський).

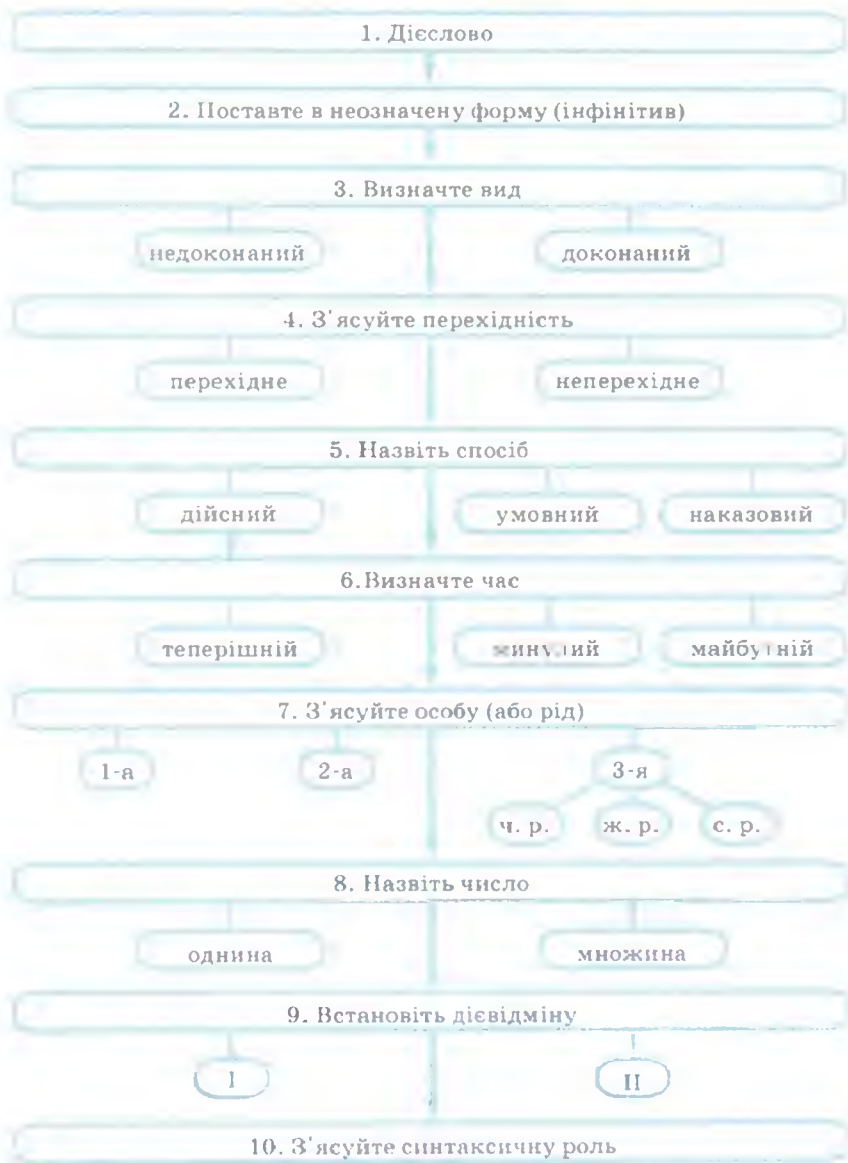
Робити — дієслово; відповідає на питання *що робити?*; означає дію; неозначена форма — *робити*; недоконаного виду, вказує на те, що дія незавершена; перехідне, бо вимагає знахідного відмінка без прийменника; в реченні вживається у неозначеній формі, тому спосіб не визначаємо, часу, особи й числа не має; належить до II дієвідміни; є присудком.

Зразок письмового розбору

Робити — дієсл., *що робити?*, н. ф. — *робити*; недок. в., перех.; II дієв.; присудок.

Писати — дієсл., що робити?, в. ф. — **писати**; недок. в.,
перех.; І дієв.; присудок.

АЛГОРИТМ
розбору дієслова як частини мови

§ 13. Написання не з дієсловами.

Правопис -ться, -шся в кінці дієслів

Звідусіль виходимо на прадавні шляхи,
і немає нам ліку.

В. Голобородько

159. 1. Прочитайте уривок із «Повчання Володимира Мономаха дітям». Визначте його тему. Складіть план тексту і перекажіть.

...Перш за все не забувайте убогих, а яко можете, по силі, годуйте їх і подавайте сиротам. І вдову захистіть, не дайте сильним губити людину.

Поклявшись, не переступайте клятви, бо загубите душу свою.

Ніколи не майте гордошів у своєму серці і в розумі.

Брехні остерігайтесь, і пияцтва, і облуди, від того душа гине і тіло.

Найбільше шануйте гостя, звідки б він до вас не прийшов: простий чи знатний.

Хворого навідайте, покійника проведіть в останню дорогу, бо всі ми смертні. Не проминіть ніколи людину, не привітавши її, і добре слово їй мовте (З кн. «Повість минулих літ»).

П. Пригадайте правила написання не з дієсловами. Поясніть у тексті правопис дієслів із не, скориставшись поданим алгоритмом.

Не з дієсловами пишеться

Окремо

Завжди
не пише
не сумує

Разом

Без не
не вживається
незчутися,
непокоїтися

У префіксі недо
недовантажити,
недослухати

160. Складіть діалог на тему «Повчання Володимира Мономаха і наш час».

161. 1. До дієслів, що пишуться завжди разом з не-, доберіть синоніми.

Неславити, незчутися, ненавидіти, непри-
томніти, неволити, нехтувати, непокоїти.

ненавидіти
нездужати
не здужати
незлюбіти

П. Доведіть правильність написання слів у рамці, скориставшись відомостями на с. 94. Запам'ятайте наголошення слів.

Орфограма
Не з дієсловами
не говорити, не писати,
не здужати (не змогти), нездужати (хворіти)

162. І. Утворіть і запишіть нові слова від поданих за допомогою префікса *недо-*.

Учити, бігти, спати, грати, писати.

ІІ. Скориставшись матеріалом на с. 94, поясніть правопис утворених слів. Складіть із ними речення.

163. І. Прочитайте текст уголос. З'ясуйте, до якого стилю він належить. Назвіть основні ознаки цього стилю. Яку історичну епоху описує автор? Доведіть свою думку. Доберіть заголовок до тексту.

Великий князь Володимир сидів на кормі в останньому човні, а біля нього — полководець Ляйфр. Варяг не завжди розумів поведінку володаря: Володимир, одержавши обіцянку, що його бажання шануватимуться, пірнув у сіру юрбу варягів, і тепер не знати, на що наражає своє життя у не своїй справі. Раз у раз поглядав на поважне задумане обличчя володаря, але не міг вичитати з нього відповідь на жодне запитання. А Володимир переміркоував усі події та слова, які бачив та чув на своєму шляху до Візантії. Зразу дивним йому видалося, що християнський світ, у який ось він увійшов, зовсім не різниться від того давнього, що залишався там далеко, на Київських горах. І тут, і там розуміння, якого домагався від нього старець Олексій, було тільки у вибранців. Прибувши до Царгорода, він потайки від усіх пішов у церкву святого Мами, до славного своєю мудрістю інока Антимія. Він відкрив тому, що він — князь, який бажає охреститися, хоч не відчув іще всієї глибини нової віри. Слова, які почув там, доповнили йому поуки Олексія. Уперше, відколи виринули в нього сумніви щодо майбутнього, він відчувається чимось більшим, як звичайним господарем, який піклується про народ, наказує слугам, відчув себе заступником Бога... (За Ю. Опільським).

Вибранці — обрані. *Інок* — монах. *Поуки* — повчання.

ІІ. Прочитайте виділені слова, дотримуючись орфоепічних норм. Визначте їх морфологічні ознаки та назвіть у них орфограму.

Орфограма
Правопис *-ться, -ся в кінці дієслів*
сміється, смієшся

164. 1. Прочитайте прислів'я за правилами української вимови. З'ясуйте їх значення.

1. Чого в молодості навчишся, те на старість як знайдеш.
2. З добрим поведешся — розуму наберешся, з ледарем поведешся — горя наберешся. 3. Чим розумний стидасться, тим дурний величається. 4. Перед розумом і сила поступається.

II. Поясніть написання виділених слів.

ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Не з дієсловами пишемо завжди **о к р е м о**, якщо не є часткою: *не виконав, не спізнився, не написав*. Не пишемо **р а з о м**, якщо не- є префіксом або частиною кореня: *неприємніти, нехтувати, нездужати* (хворіти).

Увага! Слід відрізнати написання дієслів *нездужати* (хворіти), *неславити* (ганьбити), *непокоїтися* (турбуватися) із префіксом не- від дієслів із часткою не: *не здужати* (не могли), *не славити* (не прославляти), *не покоїтися* (не бути похованим).

Префікс *недо-* з дієсловами пишемо **р а з о м**: *недочути, недобігти*, але: *Він не дописав твір* (бо не встиг дописати).

Складовою частиною багатьох дієслів є **-ся (-сь)** після закінчення (ця частина слова називається **п о с т ф і к с о м**).

У дієсловах на **-ться** вимовляється звук [ц':]: *сміються* [см'ійуц':а], *пишеться* [піше"ц':а].

У дієсловах на **-шся** вимовляється звук [с':]: *милується* [милуєс':а], *граєшся* [граєс':а].

Буквосполучення **-ться** у дієсловах завжди пишеться з **м'яким знаком**: *розважається, повертаються*.

165. За 2 хвилини доберіть якнайбільше фразеологізмів із дієсловами на **-ться, -шся**. Правильно їх запишіть і прочитайте, дотримуючися норм орфоepії.

ЗАДУМАЙТЕ І ДАЛІТЕ РЕАКЦІЯ

1. Розкажіть правила написання *не* з дієсловами. Наведіть приклади.

2. Як пояснити різне написання дієслів *неславити* і *не славити*?

3. Поясніть правила написання дієслів з *недо-*. Наведіть приклади.

4. Які орфоепічні норми вимови дієслів на **-ться, -шся**?

5. Обґрунтуйте написання слів *величається, змагається, квітчається, замислишся, порозумієшся*. Прочитайте їх.

§ 14. Букви *е, и* в особових закінченнях дієслів.

Буква *ь* у дієсловах наказового способу

Не те чеснота, лиш би книги чтить,
А щоб од книг зерно добра й любові
В своїй душі посіяти й зростить.

І. Кочерга

166. І. Прочитайте текст. З'ясуйте, до якого стилю мовлення він належить. Свою думку аргументуйте. Доведіть, що заголовок розкриває тему.

РУСЬКЕ А

Сивоок міг би розповісти про всі літери своєї мови. І першою міг би ставити будь-яку: чи *Дитину*, чи *Жито*, чи *Поле*, чи *Траву*. Він проштовхується в середину натовпу, мовить:

— Послухайте про руське А, про людину, яка стоїть на двох ногах отак, як стою я. Міцно стоїть, розставивши ноги, творячи трикутник між собою і землею так само, як утворюють у землі трикутники корені всіх дерев: наймогутніших дубів руських, що врастають у землю вдсятеро глибше, ніж виступають назовні. «Аз», — сказав чоловік і став на ноги, щоб мати у своїй услужі все плаваюче, повзуче, стрибаюче. Далеко видно з тої башти буття — в майбутнє і минуле, на всі чотири вітри, і в небо, де Сонце, Місяць і Земля теж творять великий трикутник Всесвіту... Ось що таке А (*За П. Загребельним*).

II. Випишіть виділені дієслова, поставте їх у 2-й особі однини та 1-й і 2-й особах множини, визначте дієвідміну. Обґрунтуйте, чим зумовлений вибір букв *е, и* в особових закінченнях (див. с. 97).

III. Назвіть орфограми в дієсловах.

 IV. Пригадайте алфавіт української мови. Про які літери йдеться в тексті?

167. І. Спишіть слова. Позначте закінчення в дієслівних формах 2-ї особи і поясніть написання букв *е (є)* або *и (ї)* (див. с. 97).

Випестити, випещу, випеститиш; випестувати, випестую, випестуєш; очолювати, очолюю, очолюєш; очолити, очолю, очолиш; пожвавлювати, пожвавлюю, пожвавлюєш; пожвавити, пожвавлю, пожвавиш.

II. Складіть речення з виділеними словами.

<p style="text-align: center;">О р ф о г р а м а</p> <p style="text-align: center;">Букви <i>е (є)</i>, <i>и (ї)</i> в особових закінченнях дієслів</p> <p style="text-align: center;"><i>пишеш, малюєш, ходиш, гоїш</i></p>
--

168. І. Пригадайте, у якому стилі пишуться документи. Що таке розписка? Прочитайте визначення на с. 96.

Розписка — це письмовий документ, який підтверджує дію, що вже відбулася, найчастіше одержання грошей або матеріальних цінностей (Із кн. «Складання ділових паперів»).

II. За поданим зразком складіть розписку. Обґрунтуйте правильність написання дієслів.

РОЗПИСКА

Я, Клименко Сергій Леонідович, учень 7-А класу загальноосвітнього навчального закладу № 32, одержав у спортклубі «Динамо» два чотиримісні намети. Зобов'язуюсь повернути їх до 25 травня 200.. року.

7 травня 200.. року

(підпис)

169. I. Прочитайте уривок із повісті Всеволода Нестайка «Пригоди Грицька Половинки». Чому непоказному зовні хлопцеві вдалося стати лідером? Як прізвисько характеризує його суперника? Поміркуйте, чи могли б герої повісті потоваришувати.

До появи Половинки Петякантроп владарював у класі. Його слово було закон. Якщо хтось огинався, насмілювався протестувати, Петякантроп коротко казав: «Вріжуй!» Авторитет його фізичної сили був незаперечний. Навіть деякі восьмикласники його боялись.

А тепер усі ходять за хирлявим Половинкою і чекають, що він скаже. І він щодня говорить про різні загадки й таємниці. Сьогодні — про «летючих голландців», завтра — про скарби інків, післязавтра — про озеро Тітікака... І все це Половинка розказує так цікаво, щоб хотілося будь-що розгадати таємницю.

Спершу, слухаючи Половинчини історії, всі дивувалися і думали, що він прибріхує. Але потім перевірили (за книжками, на які він посилався) і переконалися, що все правда.

Петякантроп мусив якось зарадити своєму авторитетові. Він вибрав момент під час перерви, коли біля Половинки нікого не було, і підійшов до нього... (За В. Нестайком).

II. Випишіть виділені дієслова, визначте їх час, вид, спосіб. Запишіть їх у 2-й особі однини і множини наказового способу. З'ясуйте правопис м'якого знака (див. с. 97).

III. Спробуйте передбачити розвиток описаних подій. Складіть і розіграйте діалог між героями.

Орфограма
М'який знак у дієсловах наказового способу
сядь, станьмо, лізьте

170. I. Від поданих на с. 97 дієслів утворіть форми наказового способу, позначте в них закінчення, назвіть орфограму.

Зразок. *Ходити* — *ходи*, *ходить*; *порадити* — *порадь*□, *порадьмо*, *порадьте*.

Легіти, готуватися, стежити, класти, мріяти, глянути, казати, їсти, запитати.

II. Складіть і запишіть речення з виділеними словами.

!..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ .....

У дієсловах I дієвідміни в закінченнях 2-ї і 3-ї осіб однини та 1-ї і 2-ї осіб множини теперішнього та майбутнього часів пишеться *е* або *є*: *пишеш*, *пише*, *пишемо*, *пишете*; *заспіваєш*, *заспіває*, *заспіваємо*, *заспіваєте*.

У дієсловах II дієвідміни в цих особах і числах пишеться *и* або *ї*: *ходиш*, *ходить*, *ходимо*; *кроїш*, *кроїть*, *кроїмо*, *кроїте*.

М'який знак у дієсловах наказового способу пишеться, коли попередній приголосний у вимові звучить виразно, м'яко: *сядь* — *сядьмо* — *сядьте*; *стань* — *станьмо* — *станьте*; *злязь* — *злязьмо* — *злязьте*; *але: ріж* — *ріжмо* — *ріжте*; *перевір* — *перевірмо* — *перевірте*.

?..... ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ .....

1. Які букви пишуться в закінченнях дієслів I дієвідміни в 2-й і 3-й особах однини та 1-й і 2-й особах множини теперішнього та майбутнього часів? Наведіть приклади.

2. Назвіть закінчення дієслів II дієвідміни в 2-й і 3-й особах однини та 1-й і 2-й особах множини теперішнього та майбутнього часів. Наведіть приклади.

3. Коли пишемо м'який знак у дієсловах наказового способу? Наведіть приклади.

171. Пригадайте вивчене про дієслово. За зразком утворіть і запишіть усі можливі форми поданих дієслів. Поясніть орфограми.

недок.в.

Зразок. *Везти* — *везу*, *везеш*, *везе*, *веземо*, *везете*, *везуть*; *віз*, *везла*, *везло*, *везли*; *везтиму* (*буду везти*), *везтимеш* (*будеш везти*), *везтиме* (*буде везти*), *везтимемо* (*будемо везти*), *везтимете* (*будете везти*), *везтимуть* (*будуть везти*); *віз би*, *везла б*, *везло б*, *везли б*; *вези*, *везімо*, *везіть*.

док.в.

Привезти — *привіз*, *привезла*, *привезло*, *привезли*; *привезу*, *привезеш*, *привезе*, *привеземо*, *привезете*, *привезуть*; *привіз би*, *привезла б*, *привезло б*, *привезли б*; *привези*, *привезімо*, *привезіть*.

Стояти, прибігти, запам'ятовувати.

Читання мовчки публіцистичного тексту про процес праці

172. І. Прочитайте текст. Визначте його стильову належність (див. с. 99). Доведіть, що заголовок розкриває тему тексту.

ШТИХЕЛЬ ІВАНА ПАНТЕЛЮКА

Його ім'я знають сьогодні далеко за межами України. Власне, знають орнаменти Пантелюка, основою яких є незбагненно тонка, хвилююча музика ліній...

До нього прийшов успіх. Не тимчасовий, рекламно-тріскуний, як у черговій кінознаменитості. Успіх глибинний і вагомий, за яким ціле життя невсипущої праці. Довгі роки двобою за самоутвердження, дні чорного відчаю і сонячної радості.

Сивий високочоллий чоловік в окулярах схилився над робочим столом. У правій руці — випробуване жало штихеля. На кавалочку твердого дерева раз по раз лягають дрібні, тоненькі штрихи, настільки мініатюрні, що на них треба дивитися крізь збільшувальне скло. Чоловік різь візерунок, штучно збільшуючи його, — скло передбачливо пристосоване для зручності на держак, що повертається горизонтально...

Гравера важко уявити поза цим столом, присунутим до вікна, поза цією кімнатою з ящиками, причаудаллям, книжковими шафами. Він різь терпляче й наполегливо, бо звук до мікроскопічної, копіткої праці. Саме такої вимагають його улюблені «пантелюківські» гравюри.

У творчій палітрі Івана Григоровича одним із головних є мотив рідних гір. У багатьох його гравюрах бачимо струмки і ріки, плаї й дороги, що так нагадують дорогу в рідне село, хати під схилами, виломи гірських хребтів, з-за яких встає сонце, пастухів з отарами, сміливих плотогонів на бурхливій білопінній ріці... І знову — шляхи, зігнуті вітром дерева над ними — символи життєвих доріг.

Аж на схилі років здійснилася мрія Івана Григоровича — повністю віддати свій хист, свій життєвий досвід дереворитам. Він повернувся в рідні гори і замешкав у Косові, куди колись в юності носив продавати свої вироби, де захопився дереворитами, де його, допитливого й жадібного до знань, жорстоко били жандарми, вибиваючи бунтівливий, неспокійний дух... Позаду ціла епоха...

Гравер невтомно натискує на штихель, надолужуючи втрачене за довгі роки заслання. Якби міг, потрудився б і за тих митців, які загубились у безодні злиднів, утисків, у вирі воєн.

Скільки талантів, молодих і зрілих, знаних і невідомих пропало марно! Те, що ними не допрацьовано, не висловлено, нале-

жити зробити і висловити новим поколінням митців... (За М. Яновським).

Штихель — різець (інструмент для гравірування). *Кавалок* — шматок. *Штрих* — коротка лінія. *Мініатюрний* — дуже маленький. *Гравер* — різьбяр, художник, який робить написи або вирізує зображення на дереві, камені, металі. *Палітра* — т у т: сукупність виражальних засобів у творчості митця. *Вилом* — виламаний у чому-небудь отвір або заглибина. *Дереворіт* — гравюра по дереву.

II. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.

1. Про кого розповідається в тексті?
2. Як називається вид прикладного мистецтва, яким займається Іван Пантелюк?
3. Якими інструментами користується гравер?
4. Які риси характеру виробилися в Івана Григоровича в процесі роботи?
5. Яким ви уявляєте уславленого гравера? Опишіть зовнішність Івана Пантелюка, спираючись на текст.
6. Яку мрію мав митець? Що перешкоджало її здійсненню? Як про це сказано в тексті?
7. Що ви довідалися про процес створення «пантелюківської» гравюри?
8. Які мотиви простежуються у творчості майстра?
9. Яке враження справила на вас розповідь про гравера Івана Пантелюка? Свою думку аргументуйте.

Увага! Публіцистичний стиль передбачає поєднання логічності доказів, точності висловлювання з емоційно-експресивною образністю. Тексти цього стилю вирізняються великою кількістю художніх засобів — епітетів, порівнянь, метафор та багатозначної образної лексики, здатної вплинути на читача. Публіцистичний стиль вимагає точних фактів, висновків із життєвих спостережень, чіткої авторської позиції.

III. Назвіть орфограми у виділених словах. До якої частини мови вони належать?

IV. Поясніть пунктограми в реченні: *У багатьох його гравюрах бачимо струмки і ріки, плаї й дороги, що так нагадують дорогу в рідне село, хати під схилами, вилами гірських хребтів, з-за яких встає сонце, пастухів з отарами, сміливих плотогонів на бурхливій білопінній ріці...*

V. Доберіть синоніми до слів *успіх, штихель, штрих, мініатюрний, причадалля, мікроскопічний, хата, бурхливий, хист*. Чи доречно буде замінити авторські слова дібраними синонімами? Аргументуйте свої висновки.

VI. Прочитайте текст, пригадавши правила виразного читання.

173. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.

- ?
1. Яка частина мови називається дієсловом?
  2. Назвіть морфологічні ознаки дієслова. Яку синтаксичну роль воно виконує в реченні?
  3. Яка форма дієслова є початковою? На які питання вона відповідає? Які морфологічні ознаки має?
  4. Які дієслова називаються особовими? Наведіть приклади.
  5. Схарактеризуйте дієслова доконаного й недоконаного видів. Наведіть приклади.
  6. Які часові форми дієслова ви знаєте? Наведіть приклади дієслів різних часових форм.
  7. Як змінюються дієслова теперішнього часу? минулого часу? Наведіть приклади.
  8. Як твориться проста форма дієслова майбутнього часу доконаного виду? недоконаного виду? Як твориться складена форма дієслова недоконаного виду? складна форма?
  9. Схарактеризуйте особливості поділу дієслів на дієвідмінни. Назвіть особові закінчення дієслів I та II дієвідмін. Наведіть приклади.
  10. Скільки способів має дієслово? Назвіть їх, схарактеризуйте та наведіть приклади.
  11. Які дієслова називаються безособовими? Наведіть приклади речень із безособовими дієсловами.
  12. Які способи словотворення характерні для дієслів? Наведіть приклади.

174. Виконайте рівневі завдання (за варіантами).

В а р і а н т 1

I рівень

Дієслово — це:

а) особлива незмінювана форма; б) самостійна змінна частина мови; в) службова частина мови; г) самостійна незмінна частина мови.

II рівень

Залишіть рядок, у якому всі дієслова доконаного виду. Позначте закінчення.

1. Ходить, цвітуть, пробурмотів, розвіяла, задуматися.
2. Забудуть, злиться, цікавиться, шукає, пробував.
3. Пролетіться, розбив, задзвенить, зашумів, побачила.
4. Діє, скиглить, зметикувала, засмаг, списав.

III рівень

Напишіть твір-роздум «Якби потрапив(ла) я у давній Київ...», використовуючи дієслова різних способів.

В а р і а н т 2

I рівень

Дієслово — це:

- а) самостійна частина мови, називає предмет чи особу;
- б) службова частина мови, слугує для зв'язку слів у реченні;
- в) самостійна частина мови, означає дію або стан предмета;
- г) самостійна частина мови, називає ознаку предмета.

II рівень

Визначте рядок, у якому допущено помилку в особових закінченнях дієслів. Запишіть правильно.

- 1. Жнемо, повернеш, дивишся, борешся, ходимо.
- 2. Втаїш, поважайш, шкодють, перемелять, палють.
- 3. Захистимо, пишеш, переставиш, плачемо, колють.
- 4. Печеш, радієш, спиш, біжиш, іржавіє.

III рівень

Напишіть твір-роздум на тему «Запорозька Січ — колиска волі», використовуючи дієслова різних часових форм.

* ДІЄПРИКМЕТНИК *

§ 15. Дієприкметник як особлива форма дієслова

До щему у серці, до терпкого солодкого щему
Я кохаю Україну, оміту прозорим дощем...

Л. Забашта

175. 1. Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку. Що нового ви дізналися? Доберіть заголовок.

Особлива форма дієслова:
власивості дієслова і прикметника
Постійні ознаки:
вид, час, стан
Непостійні ознаки:
рід, число, відмінок

Археологи на території України виявили залишки чи не найдавніших жител часів раннього палеоліту. Оселями людей цієї епохи були вже досить великі наземні житла (8×5 м) на зразок намету або чуму, з каркасом із жердин, укритим шкурами тварин і притиснутим унизу великими кістками мамонта. Посередині житла розкладали вогнище. Спеціальний аналіз вугілля, зібраного під час розкопок цих жител, показав, що вони були збудовані

44 тисячі років тому! Одне з таких поселень знайдено на березі Дністра в Чернівецькій області.

На стоянках людей пізнього палеоліту археологами виявлено такі самі намети, переkritі шкурами й кістками тварин, здебільшого мамонтів. У верхніх частинах наметів застосовувалися сплетіння з рогів північного оленя. Такими були житла людей на стоянках, знайдених на Чернігівщині та в інших місцях. На кістках мамонта в житлах виявлено цікаві орнаментальні розписи, виконані червоною вохрою (За дит. енциклопедією).

Палеоліт — давній кам'яний вік; перший, найраніший період кам'яної доби, датується часом від 3 млн до 10 тис. років тому. **Вохра** — природна мінеральна фарба червоного або жовтого кольору.

II. Випишіть виділені слова. Визначте, якими членами речення вони виступають. Які морфологічні ознаки мають? Назвіть особливості дієприкметника.

III. З'ясуйте лексичне значення невідомих вам слів. У разі потреби зверніться до тлумачного словника.

176. I. Розгляньте таблицю. Поміркуйте над особливостями дієприкметника як дієслівної форми (див. с. 104).

Дієприкметник як особлива форма дієслова

Значення	Відповідає на питання	Морфологічні ознаки	
		прикметника	дієслова
Ознака предмета за дією	я к и й? я к а? я к е? я к і?	відноситься до і м е н н и к а; змінюється за родами, числами, відмінками; в реченні — означення	доконаний/недоконаний вид, теперішній/минулий час, активний/пасивний стан; може мати залежні слова (іменник, прикметник, прислівник); у реченні — присудок

II. Розкажіть про дієприкметник як особливу форму дієслова. Наведіть приклади.

177. I. Погрупуйте словосполучення у два стовпчики: а) «прикметник + іменник»; б) «дієприкметник + іменник». Доведіть правильність виконання.

Солона капуста, посолена капуста; зелене поле, зеленіюче поле; біла стеля, побілена стеля; міцний хлопець, зміцнілий хлопець; освітлена кімната, світла кімната; стихаючий вітер, тихий вітер.

II. Із 2—3 парами словосполучень складіть речення. Чи змінюється зміст речень у зв'язку з уживанням дієприкметника? Відповідь обґрунтуйте (див. с. 104).

 178. Утворіть дієприкметники за зразком. Поміркуйте, чим дієприкметник відрізняється від дієслова та прикметника.

Зразок. *Фарбувати — фарбований. Пофарбувати — пофарбований.*

Різати, пиляти, розглядати, списати, доглянути, малювати, скласти, рубати, приклеїти, створювати, вибрати, розписувати.

179. I. Прочитайте текст. Визначте тип і стиль мовлення. Аргументуйте свою думку. Ким хотіла стати героїня твору?

Гарний Дніпро у верхів'ях, чарівний біля Києва, але не менше в ньому краси й тут, біля Дніпропетровська, де так широко й вільно розкинувся перед степами, що розляглися на південь і на схід...

Невіддільне від Таниного дитинства — це оті дві райдуги залізничного мосту через Дніпро, що білють за скелями Монастирського острова, і самий острів, що блищить камінням серед Дніпра, весь мовби огорнутий серпанком дідусевих легенд. Це той острів, де княгиня Ольга рятувалась із своїм флотом від бурі, де Святослав робив перепочинок, ідучи в похід на Візантію, а горби оті скелясті — це ті, що з них козаки, прямуючи з верхів'їв, уже виглядали Січ.

Увечері Таня, вмостившись біля дідусевих піг, слухає його засумовані легенди, що їм кінця-краю нема. Її дідусь — живий потомок запорожця. Довга біла борода, в плечах сила кряжиста — вісім пудів якірного ланцюга підіймає сам. Увечері стоїть на березі високий, замислений, сивий, як Гомер...

Хто знає, чи не дідусеві легенди, спогади та перекази про давнину і заронили в Танину душу першу любов до рідного краю, ще зі шкільних літ розбудили мрію стати дослідником оцих зачарованих островів і розкиданих по степу могил, що їх усе життя розкопував академік Яворницький, невтомний збирач скарбів південного краю (За О. Гончаром).

II. Випишіть дієприкметники разом із залежними словами. Визначте морфологічні ознаки дієприкметників.

 III. Складіть і розіграйте діалог на тему «Археолог — романтична професія».

180. I. Прочитайте прислів'я та приказки. Поясвіть, як ви їх розумієте.

1. Де хата метена, там дівчина заплетена. 2. Достигле яблуко само з дерева падає. 3. Ні плуга, ні рала — зате виспаний доволі. 4. Спорожнілий колос вище всіх стоїть. 5. Земля зі-

гріта — сій ярину. 6. Моя хата небом укрита, землею підбита, вітром загороджена. 7. Не хвали кашу, коли просо не посіяне.

II. Випишіть словосполучення з дієприкметниками. Визначте синтаксичну роль дієприкметників.

III. Доберіть 3—4 прислів'я з дієприкметниками.

181. Уявіть ситуацію. Ви з однокласником (однокласницею) готуетесь до уроку з теми «Дієприкметник як особлива форма дієслова». Складіть діалог і перевірте, як ви засвоїли матеріал. Оцініть знання одне одного.

ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Дієприкметником називається особлива форма дієслова, що виражає ознаку предмета за дією: *зеленіюче дерево* (дерево, що зеленіє), *позеленіле дерево* (дерево, що позеленіло).

Дієприкметникам притаманні властивості дієсл^ова і при^кмет^ника.

Як і прикметник, дієприкметник:

1) відповідає на питання *я к и й? я к а? я к е? я к і?*: *чорний — чорніючий, сивий — посивілий*;

2) змінюється за родами, числами й відмінками, узгоджується з іменником: *розквітлий кущ, розквітла яблуня, розквітлих садів*;

3) у реченні найчастіше виконує роль означення: *Стомлена, спечена, пилом прибита, жури^ться нива, дощем не поли^та* (І. Манжура).

Подібно до дієслова, дієприкметник:

1) указує на час: *теперішній (відцвітаючий) або минулий (вишитий)*;

2) має вид: *докований (виконаний) або недовкований (виконуваний)*;

3) може мати залежні слова: *викопаний (д е?) на ділянці (викопати на ділянці); розказаний (к о л и?) вчора (розказати вчора)*;

4) у реченні виступає присудком: *На полях трава не коше^н* (П. Воронько).

ЗАДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ

1. Що називається дієприкметником?

2. Що спільного в дієприкметника з прикметником? з дієсловом?

3. Чим відрізняється дієприкметник від прикметника і дієслова?

4. Чому дієприкметник є формою дієслова?

5. З'ясуйте стан і час дієприкметників *граючий, виконаний, терплячий, написаний*. Доведіть свою думку.

6. Як визначити вид дієприкметника? Наведіть приклади.

16. Активні та пасивні дієприкметники. Творення активних і пасивних дієприкмет- ників теперішнього і минулого часів

Чумаче, чумаче, чого зажурився?
Чи воли пристали, чи з дороги збився?

Народна пісня

182. I. Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Аргументуйте свій вибір.

Стан:
активний,
пасивний

Важким і небезпечним був чумацький промисел, тому за нього бралися мужні, загартовані життям люди.

Чумак-нетяга, на плечі якого всією вагою лягали злигодні й небезпеки, — це образ відважної, волелюбної, впевненої в собі людини. Подібно до козаків, чумаки добре володіли зброєю, не розгублювалися в скрутну хвилину, були здатні відбити напад ворогів. У південних портах на чумаків чекали різні хвороби, зокрема холера й чума. Від чуми рятувалися тим, що одягали на себе вимочені в дьогті сорочки.

Якщо мандрівка була вдалою, чумаки багатіли. Часом господар втрачав усе через падіж волів і коней у висохлому, безводному степу, зазнавши нападу грабіжників, і повертався додому із самим лише батіжком — «дочумакувався». Але невдачі переносив мужньо, навіть із гумором. Він ішов наймитом на Дон або Кубань. На зароблені гроші купував волів та вози й знов чумакував (За О. Бандурою, Н. Волошиною).

II. Доведіть, що виділені слова — дієприкметники. Визначте, як відбувається позначування ними дія: чи за участю самого предмета, чи під впливом іншого предмета. Зробіть висновок, що таке *стан дієприкметника* (див. с. 110).

183. Перекажіть текст вправ 182, доповнюючи відомою вам інформацією про чумацтво.

184. I. Відгадайте загадки.

1. Чого не було й не буде, а назване людьми. 2. Зимою біле, весною чорне, літом зелене, восени стрижене. 3. У лісі роцене, з лісом рівняється, а лісу не бачить. 4. Почорніле сукно залізло у вікно. 5. Повернуте до сонця золоте донце. 6. Скручена, зв'язана, на кілок посаджена, по подвір'ю гуляє.

II. Випишіть у два стовпчики словосполучення з дієприкметниками: а) *активними*; б) *пасивними*. Доведіть правильність виконання (див. с. 110).

185. І. Розгляньте таблицю. З'ясуйте особливості творення дієприкметників.

Активні й пасивні дієприкметники

Час	Дієвід-міна	Активні		Пасивні	
		Спосіб творення	Приклади	Спосіб творення	Приклади
Теперішній	I	основа теперішнього часу + $\begin{smallmatrix} \wedge \\ -у\check{}- \end{smallmatrix}$ ($\begin{smallmatrix} \wedge \\ -ю\check{}- \end{smallmatrix}$)	<i>пишуть — пишучий, читають — читаючий</i>	—	—
	II	основа теперішнього часу + $\begin{smallmatrix} \wedge \\ -а\check{}- \end{smallmatrix}$ ($\begin{smallmatrix} \wedge \\ -я\check{}- \end{smallmatrix}$)	<i>лежать — лежачий, стоять — стоячий</i>	—	—
Минулий	—	основа інфінітива неперехідних дієслів + $\begin{smallmatrix} \wedge \\ -л- \end{smallmatrix}$ (рідніє $\begin{smallmatrix} \wedge \\ -ш- \end{smallmatrix}$)	<i>згоріти — згорілий, посивіти — посивілий, перемогти — перемігший</i>	основа інфінітива перехідних дієслів + $\begin{smallmatrix} \wedge \\ -н- \end{smallmatrix}$, $\begin{smallmatrix} \wedge \\ -т- \end{smallmatrix}$	<i>сказати — сказаний, зробити — зроблений, шити — шитий</i>

П. Користуючися таблицею і матеріалом на с. 110, розкажіть про активні й пасивні дієприкметники, їх творення.

186. Гра «Хто більше?». Позмагайтеся з товаришем по парті: наведіть приклади на способи творення дієприкметників, запишіть їх і позначте орфограму.

187. Утворіть за зразком дієприкметники активного стану минулого часу докопаного виду (див. с. 110). Позначте суфікси.

Зразок. *Засмагнути — засмаглий.*

Почорніти, побіліти, помолодіти, змарніти, повеселіти, пожовтіти, заколоти, обгоріти, світніти, зарости.

Увага! Для української мови характерні паралельні форми дієприкметників із суфіксами *-ен-* і *-т-* від одного дієслова: *кинений — кинутий, розвинений — розвинутий*.

Суфікс дієслівної основи — найістотніша ознака, що відрізняє дієприкметники від близьких до них прикметників: *плаваючий — плавучий, літаючий — летючий, відрізаючий — відрізний*. Розрізняти схожі дієприкметники та прикметники допомагає також наголос: дієприкметник *коблючий* — прикметник *коблючий*.

Дієприкметників на -уч- (-юч-), -ач- (-яч-) в українській мові небагато. Під впливом розмовного мовлення вони замінюються описовими формами з дієсловами: *працююча жінка — жінка, яка працює; танцюючі пари — пари, які танцюють.*

188. I. Утворіть за зразком дієприкметники активного стану теперішнього часу недоконаного виду. Позначте суфікси.

Зразок. Жовтіють — жовтіючий.

палкий
палючий
палаючий

Відцвітають, зелешють, працюють, сплять, палають, думають.

II. До яких частин мови належать слова в рамці? Як ви це визначили?

189. I. Складіть 5—6 речень, використовуючи дієприкметники теперішнього часу доконаного й недоконаного виду.

II. Розберіть 2 речення (усно). Зробіть висновок про синтаксичну роль дієприкметників активного стану теперішнього часу.

190. I. Утворіть за зразком дієприкметники пасивного стану минулого часу доконаного і недоконаного виду (див. с. 110—111). Позначте суфікси.

Зразок. Пестити — пещений.

Писати, написати, прочитати, робити, зробити, будувати, збудувати, рити, перерити, бити, розбити, крити, вкрити, малювати, намалювати, мити, вимити.

II. Доберіть антоніми до дієприкметників, утворених від виділених слів. Складіть із ними речення про життя чумаків.

191. I. Прочитайте виразно текст. Доберіть заголовок. Поміркуйте, якої інтонації слід дотримуватися, читаючи цей текст. Які почуття він викликає? Чому чумацькому отаману не спиться в сонному таборі? Перекажіть текст, доповнюючи своїми міркуваннями.

Край шляху, в долині, згасаюче вогнище. Білий димок, хвилюючись, здіймається догори понад чумацьким табором, що чорніє у північній здоровими мажми, немов якесь дивоглядне чудовисько. Табір ще спить. Степова тиша жадливо підхоплює всі звуки... Ось чутно, як сопуть вгодовапі воли, жвакаючи росяну траву... Десь за комишами в озері кумкають жаби, гуде бугай...

багдття
обличчя
світання
сонний

Табір ще спить, а по табору ходить отаман... Від буйного вітру, від ясного сонця змарніле обличчя його повито задумою й смутком. І хто його зна, яку думу думає чумацький отаман у степу серед ночі, чого немов журно йому, важенько на серці? Чи тим, що сторона чужая, далекая, чи то тим, що згадалась

родина близька, дружина вірна, а чи серце віщує якусь лиху пригоду в сьому степу широкому? Хто його зна. А тим часом сон тікає від очей, і ходить отаман по сонному табору, поглядаючи то на товаришів своїх, що сплять навкрути багаття, то на далекі обриси степу, що мріє крізь синю імлу. Але помалу-малу синя імла стає прояснілою, східний край неба облитий широким усміхом світання... (За М. Коцюбинським).

Мáжа — чумацький віз; міра ваги або об'єму, що дорівнює місткості одного чумацького воза.

II. Визначте в тексті активні й пасивні дієприкметники. Поясніть спосіб їх творення.

III. Чи можна виділені дієслова замінити на активні дієприкметники? Чому?

IV. Зверніть увагу на нестягнену форму прикметників. Поміркуйте, з якою метою автор використав їх у такій формі.

V. Поясніть правопис слів у рамці на с. 107, наведіть приклади на цю орфограму.

192. I. Прочитайте чумацьку пісню. Який її епізод відтворено на малюнку? Яким зображено чумацького отамана в пісні? Яке ставлення складачів пісні до отамана виражають пестливі слова? Назвіть чумацькі пісні, які ви вивчали на уроках української літератури.

ОЙ ЯСНЕ СОНЦЕ ВИСОКО СХОДИТЬ

Ой ясне сонце високо сходить,
А низенько заходить,
Чогось, братця, да чумацький отаман
По доріжечках ходить.
Ой да що він ходить,
Да білі ручки ломить,
Й він словесно й говорить,
Ой що з-під гаю,
Та з-під темного лісу
Розбійники виїжджають,
Що найстарший, превражий син
На сивому коні грає,
Ой що він грає, виграває,
Він до валки привертає:
«Ой здорові, превражії сини,
Ой здорові почували!
Ой скажіть же, превражії сини,
Де ж ваш чумацький отаман?»
«Наш отаман сидить між возами,
Умивається сльозами,

Сидить між новими,
Умивається дрібними*.
Ой ви, хлопці, ви, добрі молодці,
Ой беріть же дрюки в руки
Та й бийте розбійників,
Та й бийте, не робітьте!
Хлопці встали, дрюки взяли
І побили розбійників
Сорок ще й чотири,
І побили й пов'язали
Й на нові вози поклали,
І повезли в город Полтаву,
І зробили собі славу,
Що сорок ще й чотири,
А десяти не побили.

П. Випишіть дієслова. Утворіть від них дієприкметники активного (де це можливо) й пасивного стану і запишіть їх.

193. Проаналізуйте подані речення. Назвіть помилки, яких припустилися учні, і зробіть висновки про особливості творення та вживання дієприкметників. Запишіть відредаговані речення.

1. Забувнього ключі в їдальні гімназії просимо звернутися до учительської. 2. Хлопчик розповів про своїх родичів, менкаючих на Сумщині. 3. Мій брат, закінчилиий цього року одинадцятий клас, готується до вступу в університет. 4. Усі вітали усміхаючогося переможця.

194. Складіть діалог з однокласником про активні й пасивні дієприкметники та їх творення. Використовуйте дієприкметники з попередніх вправ і теоретичний матеріал на с. 110—111.

195. Гра «Хто швидше?». Від поданих дієслів утворіть усі можливі форми активних і пасивних дієприкметників. Учасник гри повинен обґрунтувати, чому не можна утворити якоїсь дієприкметникової форми.

Читати, записувати, працювати, існувати, підростати, дарувати, розглянути, розглядати, будувати, розповідати, шити, мити, плести, з'їсти, перемагати, перемогти.

ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

У текстах різних стилів мовлення використовуються дієприкметники активного й пасивного стану.

Активні дієприкметники виражають ознаку предмета, який сам виконує дію, і виступають у формах теперішнього і минулого часу: *зеленіючий, змоклий*. Наприклад: *Минають дні, минає літо, настала осінь, шелестить пожовкле листя* (Т. Шевченко). Активні дієприкметники теперішнього часу утворюються від основи дієслова теперішнього часу за допомогою суфіксів *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*) (*читаючий, лежачий*), а минулого часу — від основи інфінітива за допомогою суфікса *-л-* (*згорілий, замерзлий*).

Увага! Від дієслів на *-ся* дієприкметники не утворюються.

Активні дієприкметники теперішнього часу є рідковживаними, утворюються переважно від дієслів, пов'язаних із явищами природи (*зеленіючий, згасаючий*). Якщо йдеться про особу — виконавця дії, слід уживати описові форми: *той, хто біжить; той, хто перекладає текст*.

Пасивні дієприкметники виражають ознаку предмета, зумовлену дією іншого предмета: *прочитаний, зволожений, зшитий*. Пасивні дієприкметники минулого часу творяться від інфінітивних основ за допомогою суфіксів *-н-*, *-ен-* (*-єн-*), *-т-*: *робити* — *роблений*, *писати* — *писаний*, *бити* — *битий*.

Увага! Звук [у] дієслівного суфікса *-ува-* (*-юва-*) в дієприкметниках змінюється на [о]: *зачарувати* — *зачарований*.

За допомогою суфікса *-н-* дієприкметники творяться від дієслів з основою інфінітива на *-а* (*-я*): *замріяний, розв'язаний*.

При творенні дієприкметників за допомогою суфікса *-єн-* (*-єн-*) суфікси основ дієслів *-и-*, *-і-* змінюються на *-е-*, а в кінцевих приголосних основи інфінітива відбувається чергування: *садити* — *саджений*, *випустити* — *випущений*, *заморозити* — *заморожений*.

За допомогою суфікса *-т-* утворюються пасивні дієприкметники від односкладових дієслів: *змитий, стертий*,

взутий. Від дієслів із суфіксом *-ну-*, із звукосполученням *-оло-* утворюються паралельні форми дієприкметників із суфіксами *-ен-*, *-т-*: *колоти* — *колений* — *колотий*; *замкнути* — *замкнений* — *замкнутий*.

1. Які дієприкметники називають активними?

2. Які дієприкметники є пасивними?

3. Доведіть, що слова *працюючий* і *опрацьований* — дієприкметники. Яка між ними відмінність?

4. За якими ознаками ви розрізняєте активні й пасивні дієприкметники?

5. Схарактеризуйте способи творення активних і пасивних дієприкметників. Наведіть приклади.

6. Які звукові зміни відбуваються при творенні дієприкметників?

7. Які дієприкметники та в якому часі вживаються дуже рідко? Наведіть приклади.

8. У чому різниця між словами *співучий* і *співаючий*? До яких частин мови їх можна віднести?

17. Дієприкметниковий зворот

Відокремлення комах дієприкметниковим зворотом

Я світ увесь сприймаю оком,
Бо лінію і цвіт люблю...

М. Драй-Хмара

196. І. Прочитайте текст уголос. Доберіть заголовок. Поясніть свій вибір. Складіть план тексту. Перекажіть його за планом. Які ще промисли українців вам відомі?

Дієприкметниковий
зворот

Дерево — один із найбільш розповсюджених матеріалів у народних промислах. Художня обробка дерева відома в Україні ще в IX—X століттях.

Дерево, широко використовуване у виробництві скульптур, слугує також для виготовлення різноманітних виробів побутового призначення: іграшок, декоративних виробів — настінних тарілок, панно, різних сувенірів.)

Використовують деревину різних порід дерев, що добре піддається обробці (різьблення, стругання, точіння, випилювання) та оздобленню (шліфування, полірування, розпис). Майстри враховують художні особливості текстури деревини, природні згини стовбура, розташування сучків.

Серед м'яких листових порід, традиційно вживаних у виготовленні художніх виробів і сувенірів, народні майстри віддають перевагу липі, березі, вільсі, осиці й дубу. Рідше виготовляють вироби з деревини твердих порід: горіха, самшиту тощо. Із хвойних порід дерев у незначній кількості використовують деревину сосни та ялини, тису, ялівцю (За Р. Бардіною).

Текстура — тут: природний рисунок деревини на поверхні розрізу.

II. Знайдіть у тексті дієприкметники. Визначте синтаксичну роль кожного. З'ясуйте, яке місце займають дієприкметники-означення щодо означуваного ними слова.

III. Випишіть речення, в яких є *дієприкметниковий зворот* (див. с. 114).

197. I. Прочитайте речення. Знайдіть дієприкметникові звороти. Яку роль відіграють означувані слова? Поясніть уживання *розділових знаків* (див. с. 114).

1. Листя стало схоже на гору печива, посипаного цукровою пудрою. 2. Усі побігли по греблі, обсадженої знизу вербами. 3. Через гілки берестів синіло море, блищала широка тераса над морем, заставлена столами та стільцями. 4. Біля входу в парк, порослого високою травою, панувала тиша. 5. Небо, обсіпане ніби рожками, тихо гасло. 6. Її маленька постать, облита м'якою зеленуватою тінню акацій, була незвичайно граціозна (За І. Нечуєм-Левицьким).

II. Перебудуйте речення, поставивши дієприкметниковий зворот перед означуваним словом. Як зміниться інтонація та розділові знаки? Чому?

III. Зробіть синтаксичний розбір четвертого речення.

 198. Складіть невеликий твір, використавши кілька речень із вправи 197. Доберіть заголовок, який розкривав би основну думку тексту.

199. I. Прочитайте речення. Перебудуйте їх, утворюючи з виділених дієслів дієприкметники. Запишіть речення, виділяючи комами дієприкметникові звороти.

1. Кінь, якого спустили з ланцюгів, одразу став дибки. 2. Сонячні промені, протикаючи гущавину жасмину, що розквіт, блукали по перських килимах. 3. Настя в супроводі служниць, яких до неї приставили, шойно вийшла з ялика й попрямувала до палацу (За С. Плачиндою).

II. Зробіть фонетичний розбір слова *гущавина*.

200. I. Прочитайте текст. Який процес праці описано в ньому? Визначте тип і стиль мовлення. Аргументуйте свою відповідь. Перекажіть текст, дотримуючися послідовності викладу (усно).

Дід Родим знав тільки глину та звированість полум'я в горні, мовчки ліпив свої посудини, кидав на них химерну звивистість барви, обпалював у горні й складав під очеретяним накриттям.

Глина тужавими брусками лежала на широкій липовій дошці і ждала доторку пальців, найбільше ж ^{у вогнощі} пелюгості барв, що дрімали до часу в надпиляних турячих рогах, розташованих на поставці саме так, щоб до них можна було дотягтися без зусиль. Дід замішував круто глину, кидав добрий вальок на дерев'яний вичовганий ногами круг, перед тим розкрутивши його. Обережно наближав до шматка глини свої широкі долоні, і глина тяглася вгору, вивищувалася, оживала, з веселою покірливістю йшла за долонями.

А вже згодом вступали в дію дідові пальці, мовби вигравали на гнучкій податливості глини, і з тої мовчазної музики народжувалися то гарне горнятко, то високий глек, то місткий збан, то химерна посудина на тонкому стоянці (За П. Загребельним).

II. Знайдіть у тексті дієприкметники й дієприкметникові звороти. Поміркуйте, як вони впливають на виразність і повноту описаного.

201. Складіть твір-опис на одну з тем: «Виготовлення нового виробу», «Вчимося робити сюрпризи», «У шкільній майстерні», «У нашому гуртку». Скористайтесь малюнком. У творі використовуйте дієприкметники та дієприкметникові звороти. Доведіть доцільність їх уживання.

202. І. Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Докладно перекажіть, доповнюючи текст власною інформацією про різьбярство. Використовуйте дієприкметникові звороти.

У наш час художня різьба зосереджена у західній та південно-західній частинах України. Об'єднання «Гуцульщина», розміщене в місті Косові, є одним із центрів художньої обробки деревини.

Гуцульські різьбярі використовують деревину з гарною текстурою, що добре піддається різьбі та інкрустації: переважно групу, рідше — сливу, явір, клен, березу, липу, а для виробів із випалюванням — смереку (карпатську ялину). Інкрустацію виконують шматочками кольорової деревини (груші, сливи, хвилястого клена, тису, граба, червоного і чорного дерева), скляним і фарфоровим бісером, перламутром і металом. Техніка оздоблення бісером та кольоровим деревом називається викладанкою... (З підручника).

Інкрустація — врізування та вклеювання на поверхню предмета шматочків інших матеріалів; оздоблення.

II. Знайдіть у першому абзаці речення з дієприкметниковим зворотом. Зробіть синтаксичний розбір. Поясніть розділові знаки. Перебудуйте речення так, щоб дієприкметниковий зворот стояв на початку речення, а потім — у середині. Що при цьому зміниться?

III. Утворіть активні й пасивні дієприкметники від виділених дієслів. Позначте суфікси.

..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ .....

Дієприкметник разом із залежними від нього словами становить дієприкметниковий зворот. Якщо дієприкметниковий зворот стоїть після означуваного слова, у вимові його виділяють інтонацією, а на письмі — відокремлюють комою. Наприклад: *Море мовчало зовсім, приспало тихою ласкою ночі (Дніпрова Чайка).*

Якщо дієприкметниковий зворот стоїть перед означуваним словом, то його не виділяють інтонаційно і не відокремлюють комою. Наприклад: *Замурзаний медом онучок вигойдувався на міцних дідових руках (А. М'ястківський).*

Увага! Слід розрізняти **одиничні дієприкметники**, що входять до складу словосполучень «дієприкметник + іменник» і **комами не відокремлюються, та дієприкметникові звороти**. Наприклад: *Засніжені поля лежали довкола. — Поля, засніжені ще з осені, лежали довкола.* Від означуваного слова до дієприкметника можна поставити одне питання: *твір (як и й?) написаний*, від дієприкметника до залежних слів — різні питання: *напи-*

саний (к о л и?) давно твір; написаний (к и м?) учнем твір;
написаний (я к?) добре твір.

У реченні дієприкметниковий зворот виступає означенням
я к е?

і підкреслюється хвилястою лінією: Осі́ннє ли́стя, змо́гле
під дощем, світи́лося сумним світлом (І. Вільде).

?.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Що називається дієприкметниковим зворотом? означуван-
ним словом? Яку синтаксичну роль виконує дієприкметников-
ий зворот?

2. Яка роль інтонації речень із дієприкметниковим зворотом? Наведіть приклади.

3. Розкажіть про розділові знаки при дієприкметниковому звороті.

4. Як відрізнити одиничні дієприкметники від дієприкмет-
никових зворотів?

 З'ЯСУЙТЕ МОВЛЕННЯ

Стислий переказ розповідного тексту з елементами опису процесу праці

203. I. Прочитайте тексти. Визначте стиль мовлення, тему й основну думку кожного з них. Доведіть, що в них є *опис процесу праці*.

1. Мелашка затріпала рученятами, неначе пташка крильми. Ще гаразд не обмила тіста на руках, обтерла їх сьак-так рушником і кинулася вимішувати лемішку. Вона сіла добі, поставила в колінах горщик, обернутий ганчіркою і, хапаючись, так повернула кописткою в горшку, що та хруснула й переломилась... Вона вхопила ложку і почала вимішувати лемішку ложкою... (І. Нечуй-Левицький).

2. На вигоні, коло стіжка, гула молотарка, яку крутило четверо коней... Над молотаркою стіною стояв сірий пил, з якого гуркотів барабан, коли в нього потрапляв злежаний сніп. Троє людей, уперши держак вил у животи, штовхали поперед себе купу соломи до скирти, запнувшись із головою од остюків, носили рядна з половою. Хлопчак подавав зі стіжка снопи на машину дівчині, яка шпурляла їх у руки барабанщиків. До безтарки, застелевої брезентом, насипали відрами зерно з-під віялки (За Ю. Яновським).

II. З'ясуйте лексичне значення виділених слів.

III. Випишіть ключові словосполучення одного з текстів і перекажіть його.

204. I. Прочитайте текст. Розпитайте маму (бабусю), як вона варить борщ.

ПРИГОТУВАННЯ БОРЩУ

Традиційною стравою в Україні є борщ. Найпоширеніші з борщів — український пісний із грибами та квасолею, весняний, холодний. Готують борщ із м'ясом, грибами, ковбасою, додаючи сметану. Пісний борщ із грибами заправляють олією з часником. Закваску до борщу готують із бурякового квасу, розсолу з огірків, капусти або тушкованих свіжих помідорів. До борщів і капусняків картоплю треба класти наприкінці варіння, інакше вона під впливом кислоти залишиться твердою. До борщу подають пампушки, політі олією з часником, або пиріжки з м'ясом та капустою (Д. Цвек).

II. Поділіть текст на абзаци. Перебудуйте його так, щоб вийшла розповідь про приготування борщу з елементами опису процесу праці.

III. Назвіть ключові речення. Складіть план перебудованого тексту і перекажіть його, дотримуючись вимог щодо стислого переказу.

 IV. Доберіть самостійно рецепт борщу (з журналу, кухарської книги, календаря тощо). Запропонуйте мамі чи бабусі разом із вами зварити борщ за цим рецептом. Поділіться з однокласниками враженнями від процесу й результату приготування страви.

Увага! Стислий переказ — це виділення окремих головних положень змісту тексту і їх відтворення. Щоб стисло переказати текст, необхідно:

- 1) глибоко розуміти зміст прочитаного;
- 2) виділяти основне і передавати його коротко;
- 3) не зосереджувати уваги на другорядному (у разі потреби в основне слід включати другорядні положення);
- 4) не скорочувати текст механічно, зберігати послідовність викладу матеріалу;
- 5) до великих частин тексту добирати заголовки;
- 6) уникати багатослів'я, розтягненості викладу.

205. I. Прочитайте текст. Доберіть заголовок, який розкривав би основну думку. Визначте тип і стиль мовлення тексту. Доведіть своє твердження. Яким постав перед вами образ хлопчика? З якого твору взято уривок? Про які часи в ньому йдеться?

Найдужче боліли ноги зранку після ночівлі. Але Клишко вже знав, що бити їх не слід, а треба легенько розтерти, поляскати долонями і перші кілька кілометрів іти помаленьку. Далі вони вже не боліли, йшли собі слухняно, тільки цімо дзвеніли кожною жилочкою.

...Клишко підкинув у багаття картоплиння, роздмухав жарок і довго одігрівав ступі, час від часу дотуляючи їх просто до полум'я. Нагріє, потре добренько обома руками і знову суне

до полум'я. Аж доки вигнав зашпори. Потім узяв палицю, котрою розворушував багаття, і пішов по картоплищу, розкопуючи нею лунку за лункою.

— Одна! — вигукнув раденько, знайшовши першу картоплину. — О! Друга! О! Третя!..

Сонце вже припікало, — не дуже, одначе, по-осінньому, але Климко працював так завзято, що матроска прилипла йому до спини. Він скинув куртку і знову став до роботи. При самій межі знайшов кілька невикопаних, притоптаних дитячими ногами кушів («Он хто картопельку пік!») і, розриваючи їх палицею, приказував:

— А що, сховалися, га? Од мене сховастесь!

До обіду Климко накопав п'ятдесят сім картоплин — великих, менших і зовсім дрібних. Дванадцять, найдрібніших, він спік, ів помаленьку, вмочуючи в коробочку з сіллю: помаленьку — щоб довше, та й живіт не заболить.

На дорогу він ще раз добре одігрів ноги, закинув на плечі торбину з картоплею і рушив далі через вибалок: може, де вода трапиться. По дну вибалка поміж камінням справді біг струмок, мив боки тому камінню, полоскав зеленіючу травичку, що клалася на воду рівними чубчиками, і ніс жовте листя. Климко став навколішки, припав до води — холодна та добра! — тоді вмився і втерся галстуком од матроски. А вгорі над струмком дрімала жовто-зелена тиша осені й наче уві сні ронила листя. Було так м'яко і затишно в цьому вибалку над співаючою поміж камінням водою, що Климко не одразу підвівся з колін, а стояв, і стояв... (*Григор Тютюнник*).

Зашпори — гострий біль від морозу, холоду. *Вибалок* — невелика балка.

II. Знайдіть у тексті опис процесу праці. Які образні засоби використав автор? З якою метою в тексті вжито дієприкметники?

III. Складіть і запишіть план тексту.

IV. Перекажіть текст стисло, зосереджуючи увагу на описі процесу праці.

§ 18. Безособові дієслівні форми на -но, -то

Ой стібочок до стібочечка —
Буде милому сорочечка...

Народна пісня

Безособові форми
на -но, -то

206. I. Прочитайте текст. З'ясуйте, що передає заголовок — тему чи основну думку тексту. Відповідь аргументуйте. Доберіть свій заголовок і порівняйте його з назвами, дібраними однокласниками.

ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВЕ МИСТЕЦТВО

На території України збереглися численні пам'ятки різних епох, які засвідчують, що коріння української культури сягає сивої давнини: стародавні ікони, вироби ремісників, гончарів, ювелірів, різьбярів.

Декоративно-ужиткове мистецтво (вишивка, килимарство, кераміка, скло, порцеляна, фаянс, плетіння з лози, різьба по дереву тощо) поширене в усіх куточках нашої країни. Народними майстрами створено узори за допомогою голки й ниток на тканині та шкірі. У динамічних мотивах орнаментів відбито символи таємничої, чарівної української природи, відтворено складні перипетії історії та особливості побуту українців.

Ще в XI столітті на Русі існувала перша вишивальна школа, організована сестрою Володимира Мономаха Ганною. Дівчата там училися вишивати золотом і сріблом. У XVI—XVIII століттях центрами вишивання в Україні були Качанівка на Чернігівщині, Григорівка на Київщині, Велика Бурімка на Черкащині тощо (З енциклопедії).

II. Випишіть слова, утворені від дієслів. Зробіть їх словотвірний розбір.

III. До виділених слів доберіть синоніми, з'ясувавши їх значення за словником.

IV. Зробіть синтаксичний розбір другого речення (усно).

207. I. Порівняйте слова в таблиці. Розкажіть про безособові дієслівні форми на *-но, -то* (див. с. 120—121).

Безособові форми на <i>-но, -то</i>	Пасивні дієприкметники
<i>пробачено</i>	<i>пробачене</i>
<i>закрито</i>	<i>закрите</i>
<i>виконано</i>	<i>виконане</i>
<i>зроблено</i>	<i>зроблене</i>
<i>переможено</i>	<i>переможене</i>
<i>прожито</i>	<i>прожите</i>

II. Поміркуйте, що спільного в цих формах із дієслівними. Аргументуйте свою відповідь. Доберіть власні приклади.

208. I. Від поданих дієприкметників утворіть безособові форми на *-но, -то*.

Розбитий, заклеєний, споруджений, прочитаний, написаний, створений, зрошений, почутий, розмитий, насичений, виконаний, зображений, вишитий.

II. Складіть і запишіть 2—3 речення з утвореними словами й визначте їх синтаксичну роль.

III. До виділених слів доберіть антоніми. Поясніть їх правопис.

209. I. Розгляньте фотоілюстрацію «У майстерні вишивальниці». Що на ній зображено? Чи є такі майстерні у вашій місцевості? Що ви про них знаєте?

II. Складіть усну розповідь про вишивальницю. Використовуйте безособові дієслівні форми на *-но*, *-то*.

У майстерні вишивальниці

210. I. Прочитайте текст мовчки. Чи вміє хтось у вашій родині вишивати? Які вироби з вишивкою є у вашій оселі? Продовжіть текст розповіддю про це.

В Україні поширено близько 100 видів і технічних прийомів вишивання (гладь, хрестик, низь, мережання, бігунець тощо). Багатий колорит, складні геометричні узори властиві вишивцям областей Західної України. Полтавщину, Київщину, Чернігівщину представлено рослинними орнаментами червоного й синього кольорів, поєднаними із зображенням тварин (з журналу).

II. Чи вживали ви у розповіді безособові форми на *-но*, *-то*? Зробіть висновок про використання їх у мовленні (див. с. 120—121).

211. I. Знайдіть у підручнику з української літератури вірш Андрія Малишка «Пісня про рушник». Прочитайте виразно. Які почуття викликала у вас поезія? Де ви чули виконання або запис цього твору?

II. Випишіть із «Пісні про рушник» дієслова та утворіть дієслівні форми на *-но*, *-то*, попередньо утворивши дієприкметники (див. с. 120—121).

III. Складіть 3—4 речення з утвореними дієслівними формами (усно).

212. I. Прослухайте текст. Перекажіть його стисло. Доберіть заголовок. Порівняйте його з назвою, яку дібрав ваш однокласник.

Вишиванням в Україні займалися переважно жінки. Для цієї роботи використовували кожен зручну нагоду: досвітки та

вечорниці, де дівчата збиралися довгими осінніми та зимовими вечорами, у години відпочинку від польових робіт (навесні та взимку).

Готуючись до заміжжя, кожна дівчина вишивала кілька різних сорочок: для буденної роботи, свята, посагу, молодому на весілля, тобто для потреб протягом усього життя. Більш заможні дівчата виготовляли до 50 сорочок із тонко виробленого й вибіленого полотна. Дівчата змагалися між собою в добірї узору, в загальній композиції елементів орнаменту, в майстерності вишивання. За одягом можна було визначити і майстерність дівчини, і її працьовитість, і заможність (За О. Гасик, М. Степан).

II. Поясніть лексичне значення незрозумілих слів, у разі потреби скористайтеся тлумачним словником. Складіть із ними речення (усно).

III. Випишіть виділені слова, утворіть від них словосполучення з безособовими дієслівними формами на *-но*, *-то* (див. с. 120—121).

IV. Визначте головні й залежні слова в утворених словосполученнях. З'ясуйте зв'язок між ними.

□ 213. Уявіть ситуацію. Ви готуєте екскурсію шкільним музеєм. Розкажіть про зібрані для шкільної світлиці рушники, виготовлені майстринями різних поколінь. Скористайтеся матеріалами попередніх вправ. Уведіть у своє висловлювання подані словосполучення.

Оспівано в народній поезії; не втрачено традицій; мистецьки оздоблено; вишито бабусею; навчено змалку.

214. I. Замініть подані дієприкметники безособовими дієслівними формами на *-но*, *-то*. У якому відмінку стоїть при них іменник? Визначте головне слово в утвореному словосполученні.

Грядка прополота; вікно відчинене; твір написаний; сукня пошита; план накреслений; книжка прочитана; почута відповідь; зібраний урожай; скошена трава; просіяне борошно; загартована сталь; ділянка зорана; пофарбована підлога; відправлений лист.

розбито
споруджено
скошено
розфарбовано
закобото

■ II. Складіть 3—4 речення так, щоб утворені форми виступали присудками.

III. Розберіть за будовою слова в рамці. Назвіть у них орфограми.

..... ПРОЧИТАЙТЕ І НАПАМ'ЯТАЙТЕ .....

Невідмінювані дієслівні форми на *-но*, *-то* утворюються від *п а с и в н и х* дієприкметників шляхом заміни закінчення на суфікс *-о*: *розлитий* — *розлито*, *прострочений* — *прострочено*. Ці форми завжди виконують роль присудків у безособовому реченні. Наприклад: *Усе було сплетено, вишито, вимережано з чудових різноманітних фарб, і кожна тоненька травинка була живою дивною істотою* (О. Іваненко).

Дієслова в безособовій формі на *-но, -то*, на відміну від дієприкметників, не вказують на ознаку предмета за дією, а виражають дію, яка поширюється на якийсь предмет. Такі форми обов'язково вживаються з додатком, вираженим іменником або займенником у знахідному відмінку без прийменника: *Ой у полі жито копитами збито, край дороги широкої козаченька вбито* (Нар. творчість).

При безособових формах на *-но, -то* може стояти іменник в орудному відмінку: *Кілька сторінок було заллято чорнилом* (О. Донченко).

???????? ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ ?????

1. Як утворюються дієслівні форми на *-но, -то*?
2. Чому такі форми називаються невідмінюваними?
3. Яку синтаксичну функцію вони виконують? Наведіть приклади.

19. Правочис дієприкметників.

Уживання *и* у дієприкметниках та *ни* у прикметниках дієприкметникового походження

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине...

Т. Шевченко

215. І. Прочитайте текст. Визначте його стильову належність. Доведіть своє твердження. Запам'ятайте назви музичних інструментів, згаданих у тексті. Перекажіть його стисло.

Музичним символом українського народу вважається бандура. У XVI столітті вона була улюбленим інструментом у так званому «гетьманському середовищі». Назва *бандура* походить від грецького слова *пандора* (цитра). Репертуар, виконуваний на бандурі в салонах української шляхти, складали твори романсового характеру. Досить часто бандуру називали кобзою, тому що на той час бандура й кобза мало чим різнилися. Хіба що на кобзі струн було трохи менше. Згодом обидва інструменти, поширені між простолюду, набули своїх визначальних рис і стали відмінними один від одного.

Ліра з'явилася в Україні у XVII столітті й стала третім найбільш поширеним інструментом поряд із кобзою та бандурою (З кн. «Світ навколо нас»).

II. Випишіть дієприкметники. Які особливості їх правопису ви помітили?

216. I. Порівняйте пари словосполучень. Назвіть прикметники і дієприкметники. Чим вони різняться? Відповідь аргументуйте.

Нескінчена розповідь — нескінченна розповідь, неказане слово — неказання задоволення, неоцінені знання — неоціненні скарги, незлічені кошти — незліченні зорі, незнищені реліквії — незнищені ідеали.

II. Складіть і запишіть речення з виділеними словосполученнями.

Увага! Прикметники дієприкметникового походження з префіксом *не-*, які мають наголошений суфікс, пишуться з *нн*: *незбагненний, незліченний*.

217. I. Спишіть пари словосполучень, уставляючи замість крапок *н* чи *нн*. Визначте, якими частинами мови (формами дієслова) є зазначені слова у поданих словосполученнях. Поставте наголос.

Натхне..і ідеями — натхне..і у праці, здійсне..і мрії — здійсне..ий захід, порівня..і величини — порівня..і предмети.

II. З виділеними словосполученнями складіть і запишіть речення. Зробіть синтаксичний розбір (усно).

Орфограма
Уживання *н* у дієприкметниках
здійснений, неказаний

218. I. Прослухайте текст. Визначте основну думку. До якого стилю мовлення він належить? Доберіть заголовок, що розкривав би тему тексту. Звідки походить назва описаного в тексті інструмента?

Ось інструмент, якого, мабуть, віде у світі більше не знайдеш. Він зберігся лише в Україні. Це — бугай. Для танців на весіллях бугай — інструмент (який не замінити)! (Його зробили) дуже оригінально. Уявіть півметрової довжини дерев'яне барильце. З одного боку воно (обтягується) шкірою, зі споду шкіри протягують дві кишкові струни, а по центру (закріплюють) пучок волосу з конячого хвоста. Від довжини цього волосу залежить гучність звучання. Грають на бугаї вдвох. Один тримає інструмент у руках, другий смикає обома руками за пучок волосу. Барильце резонує, і утворюється звук (що його важко описати), схожий на ревіння бугая (З *енциклопедії*).

II. Замініть дієслова та описові форми, що в дужках, на дієприкметники. З'ясуйте орфограми в утворених словах. Прочитайте змінений текст.

III. Усно опишіть бугай, зробивши висновок про використання цього музичного інструмента.

219. Розгляньте фотоілюстрацію. Назвіть зображені музичні інструменти. Опишіть один із них, уживаючи дієприкметники.

Ой заграйте, музиченьки!

220. I. Пригадайте, як відмінюються прикметники. Прочитайте словосполучення. Поясніть *закінчення дієприкметників*.

Розлитої води; опущені руки; на зробленому столі; сивіючого волосся; нахиленими деревами; розгубленим хлопчиком; зруйнованим поглядом; розірваної угоди; зібраної пшениці; опустілими місцями.

II. Зробіть висновок про залежність відмінка дієприкметника від відмінкової форми іменника, до якого він відноситься.

III. Складіть і запишіть речення з виділеними словосполученнями.

Увага! Дієприкметники відмінюються як прикметники твердої групи. Рід, число й відмінок дієприкметника, як і прикметника, залежать від роду, числа та відмінка іменника, з якими він пов'язаний.

221. I. Прочитайте текст. З'ясуйте його стильову належність. Які інструменти вам доводилося чути? Яку музику ви любите?

Музичні інструменти розподіляються на чотири основні групи: струнні, духові, клавішні та ударні. До струнних інструментів

можуть бути віднесе.. і гітара, віолончель, скрипка, арфа та інші. Духовими є кларнет, флейта, саксофон, тромбон, сурма. Клавішні інструменти — це фортепіано, орган, клавикорди. Ударні музичні інструменти — барабан, тарілки й маракаси, ксилофон, трубчасті дзвіночки, оркестрові литаври (З довідника).

II. Спishіть текст, уставляючи пропущені букви замість крапок. Доведіть правильність свого вибору. Поставте наголос у виділених словах і з'ясуйте їх лексичне значення.

III. Визначте синтаксичну роль дієприкметників.

222. Уявіть ситуацію. Ви вчитеся грати на якомусь музичному інструменті або співаєте в учнівському ансамблі, і вам доручили виступити на шкільному святі «Музика та сучасність». Складіть розповідь про ваше ставлення до музики й музичних інструментів. Використайте матеріал попередніх вправ та малюнок.

223. I. Спishіть сполучення слів, уставляючи замість крапок закінчення дієприкметників. Аргументуйте свій вибір (див. с. 125—126).

У замкнен.. просторі; про намальован.. картину; обледе-
ніл.. дерев; пропущен.. уроки; до залит.. світлом кімнати;
на хвилююч.. зустрічах; звеселіл.. лісу; нечуван.. щастям;
про зачудова.. природу.

II. Складіть 3—4 речення, використовуючи подані словосполучення.

III. Зробіть фонетичний розбір виділеного слова.

224. Назвіть орфограму в дієприкметниках, що в рамці. Поясніть їх правопис. Складіть і запишіть із ними речення.

по́ений
пропо́нований
ру́баний
вія́ний
зро́блений

225. І. Від поданих дієслів утворіть активні та пасивні дієприкметники й запишіть. Позначте суфікси (див. с. 110—111).

Читати, колоти, косити, освітити, лікувати, здійснювати, бити, виростити, запрягти, молоти, підписати, створити, виконати, співати.

ІІ. З дієприкметниками, утвореними від виділених дієслів, складіть і запишіть речення.

226. І. Чим різняться слова в рамках? До яких частин мови належать?

співа́ючий
співу́чий
пла́ваючий
плаву́чий

ко́лючий
колю́чий

відрі́заний
відрізн́ий

ІІ. Гра «Ланцюжок». Складіть зі словами в рамках речення і виголосіть їх по одному «ланцюжком». Якщо трапляться помилки, колективно виправте їх.

227. І. Від поданих дієслів утворіть пасивні дієприкметники й запишіть. Позначте суфікси. З'ясуйте, від яких дієслів творяться паралельні дієприкметникові форми (див. с. 111).

Принести, затримати, прополоти, замкнути, виконати, розбити, молоти, розгромити, в'їздити, кинути, розвинути, скосити, пекти, посіяти, відгорнути.

ІІ. З дієприкметниками, утвореними від виділених дієслів, складіть і запишіть речення. Визначте їх синтаксичну роль.

..... ПРОЧИНАЙТЕ І ЗАМАЙНИЧАЙТЕ .....

Необхідно розрізняти правопис дієприкметників і прикметників:

1) за наголосом: у прикметниках наголошується суфікс, у дієприкметниках — корінь (колю́чий (прикметник) — ко́лючий (дієприкметник); не́сказаний (прикметник) — не́сказа́ний (дієприкметник);

2) за суфіксом: -уч- та -юч- в однозвучних з дієприкметником прикметниках (квіту́чий (прикметник) — квіту́ючий (дієприкметник); співу́чий (прикметник) — співа́ючий (дієприкметник); -н- та -ен-, -ан- (перекла́дний (прикметник) — пере́кладений (дієприкметник), пропис́ний (прикметник) — пропис́аний (дієприкметник).

Дієприкметники можуть втрачати граматичні ознаки дієслова і переходити в інші частини мови:

1) в іменники: мають постійний рід (*командуючий, виступаючий*) і виконують у реченні функції підмета або додатка. Наприклад: *Несказане* лишилось *несказаним* (Л. Костенко); *Нетерплячих* запросили до вітальні;

2) у прикметники (найчастіше): зберігають лише прикметникові ознаки (*освічена людина, спілі фрукти*).

Дієприкметники можуть уживатися то у своєму власному значенні, то у значенні прикметника (не можуть керувати непрямыми відмінками іменників, не можуть виражатися словами з обставинним значенням). Наприклад: *печена на вогні картопля* (дієприкметник) — *печена риба* (прикметник), *вишита матір'ю сорочка* (дієприкметник) — *вишитий рушник* (прикметник).

В українській мові є ряд паралельних форм дієприкметників, утворених від того самого дієслова за допомогою різних суфіксів: *-н-* (*-ен-*) і *-т-* (див. с. 111).

ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Коли пишеться *н* у дієприкметниках та *м* у прикметниках дієприкметникового походження? Наведіть приклади.

2. Що ви знаєте про відмінювання дієприкметників? Наведіть приклади.

3. У яку частину мови найчастіше переходить дієприкметник? Наведіть приклади.

4. Як відрізнити дієприкметник від іменника?

5. Як відрізнити дієприкметник від прикметника?

6. Назвіть особливості правопису дієприкметників, співзвучних із прикметниками.

20. Не з дієприкметниками

Синь гаїв, поля, світання, пісня солов'їна,
Ніжний шепіт і зітхання — моя Україна...

В. Сосюра

228. 1. Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку. Дайте відповідь на запитання, що в заголовку.

ЯКИЙ ЗАПОВІДНИК НАЙДАВНІШИЙ?

Найдавнішим заповідником України вважається «Асканія Нова». Історію його розпочато з 1828 року як великого звічарського господарства. А з 1874 року завдяки німецькому колоністу Фрідріху Фальц-Фейну ця місцевість стає основою

майбутнього заповідника. Всесвітньої слави заповідник «Асканія Нова» набув завдяки синові Фальц-Фейна Едварду Фрідріху. Саме ним у 1898 році оголошено близько 500 гектарів цілини «заповідними на вічні часи». З 1921 року «Асканія Нова» стає державним заповідником. З 1984 року його включено до міжнародної мережі біосферних заповідників. Площа заповідника — близько 11 тисяч гектарів.

Чудовий і дивний херсонський степ навесні. На позеленілому килимі мерехтять сріблясті хвилі ковили, серед яких темніють острівці типчака. Наче коштовне каміння, спалахують у цьому різнотрав'ї іриси, червоні й жовті тюльпани та безліч інших квітів.

Уже давно розорано таврійські степи. І тільки тут, в Асканії Новій, збережено ділянку заповідного цілинного степу з його рослинним і тваринним світом. Понад 800 видів тварин та 482 види рослин охороняється в заповіднику (З кн. «Що? Як? Чому?»).

Цілина — ще не оброблювана, не орана земля; місце без доріг, не ходжене, не їджене.

II. З'ясуйте лексичне значення виділеного слова. Назвіть використані в тексті дієприкметники та форми на *-но*, *-то*.

III. Запишіть визначення слова *цілина*. Поясніть правопис *не* з дієприкметниками (див. с. 129—130).

229. I. Прочитайте текст уголос. Які типи мовлення поєднано? Зачитайте порівняння. З якою метою автор використав їх? Перекажіть текст стисло. Зверніть увагу на слова, написані з великої літери. Поясніть їх правопис.

По обидва береги Раставиці через усю Вербівку стеляться сукупні городи та левади, не огорожені тинами. Один город одділяється од другого тільки рядком верб або межами. Понад самим берегом в'ється в траві стежка через усе село. Підеш тією стежкою, глянеш кругом себе, і скрізь бачиш зеленіюче море верб, садків, конопель, соняшників, кукурудзи та густої осоки.

От стеляться розложисті, як скатерть, зелені левади. Густа, як руно, трава й дрібненька, тонісінька осока доходять до самої води. Подекуди по жовто-зеленій скатерті розкидані темно-зелені кущі верболозу, то кругленькі, наче м'ячики, то гостроверхі, наче топольки. Між м'якими зеленими, ніби оксамитовими, берегами в'ється гадюкою Раставиця, неначе передражнює здорові річки, як часом маленькі діти передражнюють старших. А там далі вона повилася між берегами, порослими високими вербами та лозами... (За І. Нечуєм-Левицьким).

II. Випишіть дієприкметники і доберіть до них спільнокореневі антоніми. Складіть із ними речення. Поясніть написання *не* з дієприкметниками (див. с. 129—130).

III. Доведіть, що виділене слово не є дієприкметником.

230. I. Розгляньте таблицю і складіть зв'язну розповідь про написання *не* з дієприкметниками.

Написання *не* з дієприкметником

Окремо	Разом
1. Коли заперечення підсилюється протиставленням: <i>Навкруги простяглися не збіднілі села, а багаті.</i>	1. Коли дієприкметник без <i>не</i> не вживається: <i>Нас чекають дороги незнані (В. Коломісць).</i>
2. Коли при дієприкметнику є пояснювальне слово: <i>Він міркував над зовсім не зрозумілою задачею.</i>	2. Коли при дієприкметнику немає пояснювального слова: <i>Позавчора в місті раптом знявся кестихаючий вітер.</i>
3. Коли дієприкметник виступає присудком: <i>Підлога не вимита, в хаті не прибрано.</i>	

II. Наведіть власні приклади на кожне правило.

231. I. Прочитайте речення. Випишіть дієприкметники із залежними словами. Поясніть орфограму.

1. Неосяжний простір, розквітчаний на початку травня, коли на зеленому тлі спалахують численні біло-жовті острівці, що сповнюють повітря тонкими ніжними пахощами, видається чудовою картиною, яка ніби вийшла з-під пензля матівки-природи. 2. Місце розташування Центрального ботанічного саду настільки чудове, що робить його несхожим на всі інші сади наших міст (*З енциклопедії*). 3. І світитися на тому поверсі ліфт кришталевий, оправлений червоними дротами, і хтось, нікому ще не знаний, у нім стоїть... (*М. Воробйов*). 4. На полях трава не кошена (*П. Воронько*). 5. Попереду просявся неподоланий шлях.

II. З'ясуйте правопис виділених слів.

232. Напишіть невеликий твір на тему «Мандрівка Україною», використовуючи речення з попередніх вправ.

О р ф о г р а м а
Не з дієприкметником
неосвітлений; ще не освітлений

233. І. Прочитайте вголос прислів'я і приказки. З'ясуйте їх значення. Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть написання *не*.

1. Дівка заплетена, а хата (не) метена. 2. Вченому — світ, а (не) вченому — тьма. 3. Під лежачий камінь вода (не) біжить. 4. Згаяного часу і конем (не) доженеш. 5. Якщо бажаєш стати заможним, у праці будь (не) переможним.

□ ІІ. Складіть діалог з однокласником, використовуючи наведені прислів'я і приказки.

234. І. Прочитайте виразно. Які думки викликають у вас рядки вірша Валентини Ткаченко?

РІДНА ЗЕМЛЯ

Ти даєш мені сонце погоже,
І повітря даєш, і снагу...
Не вславляти тебе я не можу
Отаку, як життя, дорогу.
Та коли б я була не людина,
А зелена береза була,
Я шуміла б про тебе в долині,
Твоя слава ще більше б росла.
І коли б солов'єм я співучим
У твоїх народилась лісах,
То про тебе, велику й могучу,
Я навчила б співать небеса.

В. Ткаченко

ІІ. Випишіть дієслова й утворіть від них дієприкметники з *не*. Поясніть їх правопис.

ІІІ. Продовжіть тему прозовими рядками: яким є для вас рідний край, яке значення він для вас має.

..... П Р О Ч И Т А Й Т Е   І   З А П А М'Я Т А Й Т Е .....
.....

В українській мові правопис дієприкметників з *не* має спільні правила із самостійними частинами мови — іменниками, прикметниками та дієсловами. Однак є і свої особливості.

Не з дієприкметниками пишеться **о к р е м о**:

1) коли заперечення підсилюється протиставленням: *Навколо лежали поля не засіяні, а зорані*;

2) коли при дієприкметнику є пояснювальне слово: *Я побачив на столі не завершений письменником твір*;

3) коли дієприкметник виступає присудком: *Щоденник не заповнений*.

Не з дієприкметниками пишеться р а з о м:

1) коли дієприкметник без *не* не вживається: *Нечуваний спокій настав у нашії родині;*

2) коли при дієприкметнику немає пояснювального слова: *У класі знявся нестихаючий галас.*

?.....ПОДУМА ТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. У яких випадках *не* з дієприкметниками пишеться окремо? Наведіть приклади.

2. Назвіть правила написання *не* з дієприкметниками разом. Наведіть приклади.

3. Яке правило написання *не* з дієприкметником окремо не властиве самостійним частинам мови?

235. Визначте, до якої частини мови належить слово і чи може частка *не* вживатися в цьому разі окремо. Побудуйте відповідь за зразком.

З р а з о к. *Ненависний* — прикметник, без *не* не вживається; *неполитий* — дієприкметник, *не* може писатися окремо: *Не політи мною квіти зів'яли.*

Нескорений, неорганізований, нездійснений, недоторканий, нескінченний, нефарбований, негайний, нетерплячий, необдуманий, невидимий, неприступний, незадоволений, незвичайний, незабудований.

236. I. Прочитайте текст. Спів яких пташок вам доводилося чути? Пригадайте ситуацію, опишіть її усно.

Десь угорі тонко видзвонює жайворонок. Мелодійні, ледве вловимі звуки тануть у гарячому мареві й народжуються знову. Вони бентежать душу, кличуть її за собою. Мені здається, що я зараз злечу над землею і, підхоплений тією чарівною піснею жайворонка, полину в безмежному просторі. Я легкий, як пір'їнка (За Д. Ткачем).

II. Доберіть синоніми до виділеного слова.

III. Випишіть дієприкметники і зробіть їх розбір як особливої форми дієслова. Скористайтеся алгоритмом на с. 131.

Зразок усного розбору

Дівчина, замріяна спогадами про літо, крокувала вечірніми вулицями.

Замріяна — особлива форма дієслова — дієприкметник, початкова форма — *замріяний*, доконаного виду, минулого часу, пасивного стану, вжитий в однині, в жіночому роді, в називному відмінку; в реченні виступає поширеним означенням, разом із залежними словами утворює дієприкметниковий зворот, на письмі відокремлюється комами.

Зразок письмового розбору

Замріяна — дієприкм., поч. ф. — *замріяний*; докон.в., мин. ч., пас., одн., ж. р., Н.в.; означ., дієприкм. зворот.

АЛГОРИТМ

розбору дієприкметника як особливої форми дієслова

1. Дієприкметник

2. Поставте в початкову форму (Н. в., одн., ч. р.)

3. Визначте вид

недоконаний

доконаний

теперішній

минулий

4. З'ясуйте час

5. Назвіть стан

активний

пасивний

6. Визначте число

однина

множина

7. Вкажіть рід

8. Назвіть відмінок

9. З'ясуйте синтаксичну роль

Твір-опис процесу праці за власним спостереженням (усно)

237. І. Прочитайте текст. Визначте стиль і тип мовлення. Доведіть правильність своєї думки. Що відбиває заголовок — тему чи основну думку тексту?

НАПЕРЕДОДНІ ВЕЛИКОДНЯ

Здавна Великодньої п'ятниці господині готували крашанки. А звідки ж брали фарби?

Найчастіше збирали цибулинне лушпиння і фарбували його відваром яйце у приємні червоний і світло-брунатний кольори. Відвар із листя медуниці забарвлював шкаралупу в зелений колір, а з вільхових шишечок — у жовтий. Звичайна синька давала приємний блакитний тон.

До неділі крашанки лежали в рушнику на покуті. А на Великдень у дитячих руках вони мандрували по всьому селу. А потім котилися з горбочка по землі — то дівчата ворожили на свою долю (З журналу).

II. Чи є в тексті опис процесу праці? Використовуючи матеріал тексту, побудуйте усний опис процесу праці на тему «Готуємося до Великодня». Попередньо складіть план висловлювання.

238. I. Прочитайте тексти. У якому з них ідеться про процес праці? Чи можна ці тексти використати як зразок опису процесу праці? Відповідь аргументуйте.

1. Буває так, що тата викликають у лікарню вночі. Задзвонить телефон, тато відповість: «Іду», — і тільки машина зафурчить під вікнами. І немає його до ранку. Ми з мамою знаємо, що він робить комусь операцію, бо для нього найбільше щастя — повертати людям здоров'я (З журналу).

2. Вариться сталь. Сталевари пильно стежать за якістю плавки. Розплавлений метал сліпить очі і кидає багрянний відблиск на людей. Дихає пекельним жаром піч, але люди сильніші за вогонь. Вони підкорили полум'я, добувають за його допомогою метал.

Ця сталь перетвориться у станки, будівельні конструкції, машини, рейки і мости. Праця сталеварів дуже важлива (О. Панфілов).

3. Майстер почав роздавати молотки й молоточки, плоскогубці й плоскогубчики, циркуль, керна, зубила й зубильця, викрутки й викрутки, ручні тиски, завбільшки з сірникову коробочку, кронциркулі, внутріміри, крейсмейсер, ножички для тонкого металу. Всім нам вистачило (Григор Тютюнник).

II. Уявіть ситуацію. Ви стали свідком процесу праці. Доповніть один із текстів додатковою інформацією так, щоб вийшов текст із елементами опису процесу праці.

239. I. Прочитайте назви страв. Які з них, на вашу думку, є українськими? Які страви ви куштували? Чи готують якісь із них у вашій родині?

II. Уявіть ситуацію. До вас мають прийти гості. Складіть і запишіть меню з українських страв, якими ви будете пригощати запрошених. Доберіть до кожної назви страви потрібні слова і словосполучення (скористайтесь довідкою).

Юшка по-козацьки, пудинг, різдвяна кутя, біфштекс, деруни, зрази, гречаники, голубці з пшоном, піца, борщ, узвар, манники, капуста, рагу, бісквіт, пюре, спагеті, бульйон, анчоуси, білий соус.

Д о в і д к а: присмачений, підсмажений, зарум'янений, відбитий, побілілий, заправлений, розсипаний, тушкований, перетертий, змелений, прикрашений, запечений, приперчений.

III. Опишіть приготування однієї улюбленої страви, дотримуючись послідовності викладу й необхідних вимог щодо її приготування. Використовуйте дієприкметники.

ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПОПТОРЕННЯ Й УЗАГАЛЬНЕННЯ

240. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.

1. Що називається дієприкметником і як він впливає на зміст тексту?
2. Які ознаки дієслова має дієприкметник?
3. Які ознаки прикметника має дієприкметник?
4. Як відмінюються дієприкметники?
5. Розкажіть про дієприкметниковий зворот.
6. Коли *не* з дієприкметниками пишеться окремо, а коли — разом? Наведіть приклади.
7. З'ясуйте особливості творення активних і пасивних дієприкметників. Наведіть приклади.
8. Поясніть орфограму «Вживання *н* у дієприкметниках». Наведіть приклади.
9. Розкажіть про безособові дієслівні форми на *-но*, *-то*. З якою метою їх використовують у висловлюваннях?
10. Поясніть, як переходять дієприкметники в іменники та прикметники. Наведіть приклади.
11. Як відрізнити дієприкметник від прикметника? Доведіть це на прикладах.
12. Яку синтаксичну роль може виконувати дієприкметник?

241. Виконайте рівневі завдання (за варіантами).

В а р і а н т 1

I рівень

Спишіть речення на с. 134, розкриваючи дужки й утворюючи дієприкметники. Позначте суфікси, визначте стан, вид і час дієприкметників.

На (опушити) інеем гілках і на (змаршті) обличчі Пилипка стрибало ясне проміння сонця (*Панас Мирний*).

II рівень

З'ясуйте, в якому рядку всі дієприкметники з *не* пишуться окремо. Випишіть їх, зазначте вид і стан кожного.

а) не/розв'язана учнем задача; не/відчинене вікно; ще не/намальована картина; не/забута історія;

б) не/пошкоджена шкіра; не/зрошена вранці земля; не/дописаний автором роман; не/зрозуміла мета;

в) не/пофарбована стіна; ще не/зів'яле листя; ніким не/бачене диво; не/доглянута дитина;

г) не/завантажений нічим корабель; ще не/знайдена відповідь; не/перевірені секретарем відомості; не/зрізане, а зламане дерево.

III рівень

Побудуйте зв'язну розповідь у науковому стилі про дієприкметник як особливу форму дієслова. Використовуйте приклади.

В а р і а н т 2

I рівень

Спишіть речення, розкриваючи дужки й утворюючи дієприкметники. Позначте суфікси, визначте стан, вид і час дієприкметників.

(Закидати) в лісах і болотах загубилася самотня лісова сторожка, (обносити) високим парканом (*Ю. Збанацький*).

II рівень

З'ясуйте, в якому рядку всі дієприкметники доконаного виду. Випишіть їх, зазначте час і стан кожного.

а) наклеєний, скопений, подарований, ріжучий, зраджений;

б) потемнілий, зв'язаний, зголоднілий, стомлений, блукаючий;

в) побачений, загартований, схований, переможений, надихаючий;

г) окрилений, осяяний, зів'ялий, подвоєний, розквітлий.

III рівень

Побудуйте зв'язне висловлювання в науковому стилі про особливості правопису дієприкметників. Використовуйте приклади.

§ 21. Дієприслівник як особлива форма дієслова

Родина, родина від батька й до сина...

В. Крищенко

242. І. Прочитайте текст. Визначте тип і стиль мовлення. Аргументуйте свою думку. Чим для вас є рід і яке він має значення? Кого ви відносите до представників свого роду?

Особлива форма дієслова:
власності дієслова і прислівника
Постійні ознаки:
вид, час, перехідність/неперехідність

Рід — це велика родина (відома в Україні під назвами «пеперпще», «служба», «сім'я», «дворище», «хутір»), що, відокремившись, проживала у своєму дворіщі, оселі. Рід, маючи спільне майно — ріллі, ловецькі угіддя, стада худоби, вів спільне господарство під проводом свого старшини. Це була суспільна

група — невелика, але суцільна, злучена міцними зв'язками та спільними інтересами. За своїх членів рід солідарно заступався, обороняючи їх від кривд.

Згодом, під впливом економічного прогресу, рід, утративши суцільність, розпався на малі самостійні родини. Кожна родина вела своє окреме господарство, мала свій дім із господарськими будівлями, своє поле, худобу тощо, але ліси, пасовиська, озера лишалися спільною власністю цілої оселі-громади. Проте пам'ять належності до роду не втратилася. Давні родові традиції ще довго жили в родах боярських, шляхетських, міщанських, селянських, священицьких (За М. Стельмаховичем).

Солідарно — спільно, дружно. *Шляхта* — дворянство колишніх Польщі, України, Білорусі, Литви. *Міщанство* — дрібні торгівці, ремісники, службовці, мешканці тогочасних міст.

II. Назвіть у тексті дієслова-присудки. Знайдіть слова, які пояснюють у реченнях дієслова, вказуючи на додаткову дію. Яку синтаксичну роль виконують виділені слова? Чи змінюються за особами й числами? На які питання відповідають? Зробіть висновок про дієприслівник як особливу форму дієслова (див. с. 137).

III. Гра «Хто більше?». Запишіть синоніми до слова *рід*. Прочитайте їх «ланцюжком», не повторюючи слів, які вже прозвучали. Складіть із записаними словами 3—4 речення, ввівши до їх складу будь-які дієприслівники (усно).

243. I. Розгляньте таблицю. Назвіть спільні ознаки дієслова та дієприслівника, прислівника та дієприслівника.

Дієприслівник як особлива форма дієслова

Значення	Відповідає на питання	Морфологічні ознаки	
		прислівника	дієслова
Означає додаткову дію	що роблячи? що робивши? що зробивши?	не змінюється; в реченні виступає обставиною	вид (доконаний і недоконаний), час (теперішній і минулий), перехідність/неперехідність; може мати залежні слова (іменник, займенник, прислівник)

II. Розкажіть про дієприслівник як особливу форму дієслова (див. с. 137).

244. I. Погрупуйте слова у два стовпчики: а) дієслова; б) дієприслівники. Аргументуйте свій вибір.

Писати, говорити, надихаючи, читають, розказавши, зачарований, стоячи, налетівши, проводячи, оголосити, завітчанний, шануючи, зриваючи, зберегти, несучи, потерпівши, прикріпивши.

II. Зробіть словотвірний розбір виділених слів.

III. Доберіть антоніми до слів *говорити, прикріпивши, зберегти*.

 IV. Складіть діалог на тему «Традиції моєї родини», використовуючи дієприслівники.

245. I. Прочитайте текст. Які почуття він у вас викликав? Поміркуйте, що передає заголовок тексту — тему чи основну думку. Аргументуйте свою відповідь.

МАТИ

Мати вірила: земля все знає, що говорить чи думає чоловік, що вона, гніваючись, може бути доброю, і на самоті тихенько розмовляла з нею, довіряючи свої радощі, болі й просячи, щоб вона родила на долю всякого: і роботящого, і ледачого.

Коли на городі з'являвся перший пуп'янок огірка чи зацвітав, повернувшись до сонця, соняшник, мати, беручи мене, малого, за руку, вела подивитись на це диво, і тоді в блакитних очах її назбирувалось стільки радості, наче вона була скарбничим усієї землі.

Вона перша в світі навчила мене любити роси, легенький ранковий туман, п'яний любисток, м'яту, маковий цвіт,

осіні горобину й калину, вона першою показала, як плаче, радіючи, дерево, коли надходить весна, і як у розквітлому соняшнику ночує сп'янілий джміль. Від неї першої я почув про калиновий міст, до якого й досі тягнуся думкою і серцем... (За М. Стельмахом).

II. Випишіть дієприслівники. Визначте їх ознаки, спільні з дієсловом і прислівником. Яку синтаксичну роль вони виконують?

III. Розгляньте репродукцію картини Анатолія Гайдамаки. Як вона пов'язана з текстом? Складіть висловлювання на тему «Фотографія моєї бабусі». Опишіть її зовнішність, риси характеру, улюблене заняття, використовуючи дієприслівники.

А. Гайдамака.

Сад моєї матері (фрагмент)

246. I. Прочитайте прислів'я та приказки. Визначте, які з виділених слів означають основну дію, а які — додаткову. Назвіть дієприслівники. Доведіть правильність своєї думки.

1. Хто слухає, а хто окунів ловить слухаючи. 2. Шкода перемішувати тісто, виймаючи з печі. 3. Зайшовши за Дунай, та й додому не думай. 4. Скінчивши діло, гуляй сміло. 5. Ледачий ївши гріється, а робивши мерзне. 6. Упоравшись із роботою, можна відпочивати. 7. Лінивий сидючи спить, лежачи робить.

II. Поясніть значення кожного прислів'я або приказки.

!..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ .....!

Дієприслівником називається незмінна форма дієслова, яка, поєднуючи ознаки дієслова та прислівника, вказує на додаткову дію. Наприклад: *Відчувши солодкий смак домівки, хлопець усміхався уві сні* (В. Земляк).

Подібно до дієслів, дієприслівник:

1) має вид (доконаний/недоконаний) і час (минулий/теперішній): *радіючи, зрадівши*;

2) може бути перехідним або неперехідним;

3) керує іменниками: *створюючи (щ о?) оповідання*.

Як і прислівник, дієприслівник:

1) не змінюється;

2) пояснює дієслово-присудок, виступаючи в ролі обставини: *Гомонять, працюючи, школярі; Зібравшись на спортмайданчику, школярі почали тренуватися*.

?.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Що називається дієприслівником? Що він означає?
2. На які питання відповідає дієприслівник? Як це пов'язано з видом?
3. Що спільного має дієприслівник із дієсловом? із прислівником?
4. Яку синтаксичну роль виконує дієприслівник?

§ 22. Дієприслівники доконаного та недоконаного видів. Їх творення

Без сім'ї нема щастя на землі...

Прислів'я

247. І. Прочитайте. Доведіть, що це текст. Доберіть заголовок, який розкривав би основну думку тексту. Чим займається ваша родина в сувору зимову пору?

Вид:
доконаний,
недоконаний
Час:
минулий,
теперішній

Надворі хуртовина. Замерзши, жалібно дзвенять віконні шибки. На шибках — чудові прозорі квіти, казкова тропічна рослинність, намальована Дідом Морозом.

Ми сидимо, з цікавістю слухаючи татові казки.

Старенька сліпа бабуня, сидючи біля столу в низькому фотелі, шиє торбинки на волоські горіхи, що рясно вродили цього року. Її ворухливі тонкі пальці, намагаючи пружок матерії, ретельно її зшивають. Тьотя Ліда, допомігши бабуні шити, пішла напекти смачненького.

Мама мие чайний посуд у мідній полоскальниці. Її постать рівна, струнка. Тепла, лагідна посмішка, освітлюючи гарне, тонке обличчя, завжди приємна для всіх членів сім'ї.

У хаті тепло. Пахне чаєм із молоком і книшками, що напекла тьотя Ліда.

Недалеко від грубки сидить няня Марина з Ромцею на руках. Її огрядна постать у мережаній сорочці, в рясній спідниці та корсетці — така звичайна, близька для нас, дітей, бо всі ми, зрісши на її руках, стали дорослими (За І. Коцюбинською).

Фотель — крісло.

II. Випишіть дієприслівники та слова, до яких вони належать. Поставте питання до кожного дієприслівника. Визначте їх вид і час (див. с. 140—141).

248. І. Розгляньте таблицю. Розкажіть про дієприслівники доконого і недоконого видів. Що вони означають? Як утворюються?

Дієприслівники доконого і недоконого видів

Вид і час дієприслівників	Питання	Як утворюються	Наприклад
Недокоаний вид, теперішній час	що роблячи?	основа дієслів теперішнього часу (недоко. виду) + <u>-учи</u> (<u>-ючи</u>), <u>-ачи</u> (<u>-ячи</u>)	тягнуть — <i>тягнути</i> , грають — <i>грати</i> , лежать — <i>лежати</i> , возять — <i>возити</i> , риють — <i>рияти</i>
Докоаний і недокоаний види, минулий час	що зробивши? що робивши?	основа інфінітива (доко. і недоко. виду) + <u>-вши</u> (<u>-ши</u>)	програти — <i>програти</i> , скосяти — <i>скосяти</i> , лежати — <i>лежати</i> , рити — <i>рити</i> , бігти — <i>бігти</i>

II. Доберіть власні приклади, утворюючи дієприслівники доконого і недоконого видів.

249. І. У якому рядку всі дієприслівники доконого виду?

1. Задивляючись, запитуючи, склавши, прилетівши, осмисливши.
2. Посміхаючись, малюючи, приспівуючи, володіючи, утемнівши.
3. Заволодівши, сховавши, взявши, опинившись, признавши.
4. Дякуючи, маючи, опанувавши, порадившись, розв'язавши.
5. Згорнувши, купаючись, курликаючи, вигравши, схамувавшись.

І. Запишіть дієприслівники доконого виду. З'ясуйте, як вони утворилися. Позначте суфікси дієприслівників.

III. З виписаними дієприслівниками складіть 2—3 речення, пов'язані спільною темою. Визначте синтаксичну роль та морфологічні ознаки дієприслівників.

250. І. Утворіть від поданих дієслів дієприслівники недоконого виду.

Мислити, говорити, бачити, спостерігати, фарбувати, нагадувати,

*принести —
принісши
принести — принісши*

вивчати, співати, переносити, сяяти, шкодити, відшкодовувати, запам'ятовувати.

II. Позначте суфікси дієприслівників.

III. Поясніть творення дієприслівників у рамці на с. 139.

IV. Уявіть ситуацію. Ви прийшли до подружки (друга) запросити її (його) на прогулянку і стали свідком того, як кілька членів сім'ї прикрашають кімнату, готуючись до свята. Розкажіть про свої враження від побаченого, вживаючи дієприслівники. Скористайтесь малюнком.

!..... ПРОЧ ТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ .....

Дієприслівники недоконаного виду утворюються від основи дієслів теперішнього часу недоконаного виду за допомогою суфіксів *-учи (-ючи)* (для дієслів I дієвідміни), *-ачи (-ячи)* (для дієслів II дієвідміни): *читають + ючи — читаючи; стоять + ячи — стоячи*.

Дієприслівники доконаного виду утворюються від основи інфінітива дієслів доконаного й недоконаного видів за до-

помогою суфіксів *-вши (-ши)*: *написати — написавши, сидіти — сидівши, спекти — спікши*. Вживання суфіксів *-вши, -ши* залежить від кінцевого звуку основи дієслова: після голосного пишемо *-вши*, після приголосного — *-ши* (*бігати — бігавши, бігти — бігши*).

Увага! У дієприслівниках, утворених від дієслів на *-ся (-сь)*, після *-учи (-ючи), -ачи (-ячи), -вши (-ши)* зберігається *-сь*: *хвилюються — хвилюючися, звернуться — звернувшись*.

?.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Як утворюються дієприслівники доконаного виду? Наведіть приклади.

2. Розкажіть про творення дієприслівників недоконаного виду. Наведіть приклади.

3. Утворіть дієприслівники доконаного й недоконаного видів від дієслів *сміятися, закрити, будувати, шукати, лежати*. Назвіть суфікси.

4. Як утворюються дієприслівники від дієслів на *-ся (-сь)*?

251. І. Прочитайте гумореску Павла Глазового. Що передає заголовок — тему чи основну думку тексту? Яку рису характеру героя висміює автор? Як би ви вчинили на місці батька артиста?

АРТИСТ

Простий батько сина
Вивчив на артиста.
Мова в того сина
Ідеально чиста.
Як зі сцени скаже
Українське слово,
То аж дух займає —
Просто пречудово!
Тож невчений батько
Запитав у сина:
— Розтлумач, будь ласка,
В чому тут причина,
Що на сцені в тебе
Українська мова,
А у хаті, дома —
Нашого ні слова...

Син великодушно
Посміхнувся до тата.
— Підготовка в тебе,
Батьку, низькувата,
А тому, хто вчений,
Істина відома,
Що одне — на службі,
Зовсім інше — дома.
Дома в мене мова —
Засіб спілкування,
А в театрі мова —
Спосіб існування.
Як же рідну мову
Я забуду, тату,
Як за неї маю
Непогану плату?

П. Глазовий

II. Випишіть дієслова. Утворіть від них дієприслівники доконаного й недоконаного видів.

III. Як ви розумієте зміст виділених рядків?

252. I. Від поданих дієслів утворіть дієприслівники доконаного й недоконаного видів. Назвіть спосіб творення.

Перевірити, перевіряти, згадати, згадувати, читати, прочитати, радіти, зрадіти, будувати, збудувати, чути, почути, підіймати, підняти, штовхати, штовхнути.

 II. Складіть 5—6 речень, використовуючи утворені дієприслівники. Визначте синтаксичну роль дієприслівників.

 253. Гра «Ланцюжок». Утворіть від одного з поданих дієслів усі можливі дієприслівники і передайте свої записи іншому учаснику гри.

Водити, вести, везти, возити, любити, бачити, садити, висаджувати, саджати, сидіти, сідати, присвячувати, світити, сміятися, скликати, кликати, прати, вертіти, прясти, змагатися, стверджуватися, стежити.

254. I. Прочитайте текст, розкриваючи дужки. Визначте тему й основну думку. Доберіть заголовок. Порівняйте свій заголовок із тими, що дібрали однокласники. Кращий заголовок запишіть.

Кажуть, що людина, (з'являтися) на світ із стиснутими кулачками, з пронизливим криком, наче (погрожувати) завоювати все навколо. А відходить із нього, як правило, (відкривати) долоні: дивіться, мовляв, я нічого не забираю з собою, все (залишати) людям. Між цими двома моментами пролягає дивовижний і кожен раз неповторний шлях — створення особистості, що зумовлюється насамперед чарівним впливом матері. Тарас Шевченко з натхненням писав:

У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим...

Про особливу повагу до матері, яка народжує дітей, (віддати) їм свою сердечну любов, теплоту і ласку, йдеться в українському фольклорі... (За М. Стельмаховичем).

II. Випишіть дієслова, що в дужках, утворіть від них дієприслівники. Зробіть їх розбір як особливої форми дієслова, скориставшись алгоритмом на с. 143.

Зразок усного розбору

Проходячи повз книгарню, він затримався біля вітрини.

Проходячи — особлива форма дієслова — дієприслівник, недоконаного виду, теперішнього часу, в реченні виступає обставиною.

Зразок письмового розбору
Проходячи — дієприсл., недок. в., теп. ч., обстав.

АЛГОРИТМ
розбору дієприслівника як особливої форми дієслова

III. Усно продовжіть думку, висловлену в останньому абзаці тексту. Використовуйте дієприслівники.

255. Уявіть ситуацію. Збираючись до свого друга (подруги) на день народження, ви з друзями домовляєтесь у привітаннях і побажаннях висловити все, за що ви цінуєте іменинника (іменинницю), чому вважаєте його (її) принциповою, порядною, доброю, чуйною людиною. Складіть полілог і розіграйте його. У репліках використовуйте дієприслівники доданого й недоконаного видів.

§ 23. Дієприслівниковий зворот. Коми при дієприслівниковому звороті й одиничному дієприслівникові

Дієприслівниковий
зворот

Земле рідна! Мозок мій світліє,
І душа ніжнішою стає,
Як твої сподіванки і мрії
У життя впливаються моє.

В. Симоненко

256. I. Прочитайте текст. Визначте тип і стиль мовлення. Доведіть правильність свого твердження.

ВУЛИЦЯ ЙОГО ДИТИНСТВА

Ця вулиця... Вона чомусь стала перед ним сліпучо-сонячною, дзвінкою. Великі берести і ясени, тополі й верби стоять

обабіч вулиці, підпираючи високу синю баню неба. А над ними пливуть сніжно-білі фантастичні хмари. І все те віддзеркалюється в канавах і калюжах. А над хмарами й попід хмарами, пишучи на їхній білизні чорні риси, літають стрижі й ластівки. Шугаючи з-під хмар до землі, летять вони низько над свічадами калюж і канав. А по вулицях, підкатавши драпі штанці, бреде-біжить золотоголове дитинство і сміється, дзвенить, заливається срібноголосо. Гасає по зелених, квітучих левадах, зриває щавель і лопуцьки, кладучи їх на перли зубів, сміється від надміру щастя. Хлюпає водою, бризкає нею в сонце й робить з дрібних краплинок сліпучу райдугу. Галасливе золоте дитинство! (За І. Багряним).

Свічадо — дзеркало. *Лопуцьок* — молода, соковита стеблина деяких рослин, звичайно їстівна.

II. Випишіть дієприслівники із залежними словами. Поставте питання до кожного дієприслівника. Зверніть увагу на розділові знаки.

 Що вони відокремлюють? (Див. с. 145).

III. Зробіть розбір виділених слів як частини мови.

257. I. Спишіть речення. Підкресліть *дієприслівниковий зворот*. Дієприслівник розберіть як особливу форму дієслова.

Квіти, стуливши барвисті пелюстки, заснули (А. М'ястківський).

II. Перебудуйте речення, поставивши дієприслівниковий зворот: а) на початку речення; б) у кінці речення. Поясніть *розділові знаки* (див. с. 145).

258. I. Прочитайте фразеологізми. З'ясуйте їх значення. Складіть із ними речення. Поясніть розділові знаки (див. с. 145).

Бігти не чуючи ніг. Працювати не покладаючи рук. Сидіти згорнувши руки. Розповідати не кажучи лихого слова.

II. Розберіть дієприслівники як особливу форму дієслова.

259. I. Прочитайте речення з учнівських творів. Знайдіть помилки в уживанні дієприслівникових зворотів і правильно побудуйте речення. Запишіть відредаговані речення.

1. Заходячи в кімнату, мати сиділа й читала книгу. 2. Слухаючи цей музичний твір, в мене виникло рішення вчитися грати на якомусь інструменті. 3. Сидячи на березі, до нас підійшли школярі шостого класу. 4. Під'їжджаючи до свого села, у мене злетіла бейсболка. 5. Говорячи про зимову красу, дівчинка писала твір.

II. Назвіть дієприслівники *доконаного й недоконаного видів*.

□ 260. Складіть діалог з однокласником про якусь подію, що відбулася у вашому місті (селі). У репліках використовуйте фразеологізми з рамки.

не моргнувши оком
засукавши рукава
поклівши руку на
серце
не довго думаючи
не шкодуючи сил
власне кажучи
зважаючи на
обставини

261. I. Прочитайте початок тексту. Доберіть заголовок. Прокоментуйте пропущені розділові знаки.

Найпомітніший будинок на нашій вулиці — краєзнавчий музей. Побачивши цю невелику споруду з високим ганком і старовинними дубовими сходами ви одразу зацікавитесь і захочете завітати до музею.

На розі нашої вулиці й Верхнього провулка вимощеного бруківкою височить цойно відреставрований собор.

II. Напишіть продовження тексту, уявивши містечко, описане в ньому. Вживайте дієприкметникові та дієприслівникові звороти.

!..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

Дієприслівник разом із залежними від нього словами утворює дієприслівниковий зворот, який у реченні є поширеною обставиною.

На письмі дієприслівниковий зворот виділяють комами (на початку, в середині та в кінці речення), а в усному мовленні — інтонацією (паузами). Наприклад: *Школярі жартували, крокуючи (д е?) вулицею. Зупинившись (д е?) на розі вулиці, дівчинка сором'язливо звернулася до незнайомої жінки.*

Одиничний дієприслівник також відокремлюється комами: *Умившись, дядько надівав чисту сорочку й сідав до столу (Григор Тютюнник).*

Увага! Одиничний дієприслівник, що стоїть після присудка і відповідає на питання *як?* (найчастіше в кінці речення), та фразеологізм із дієприслівником комами не відокремлюються: *Вона пішла плачучи. Брехав оком не моргнувши.*

?..... ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДЬ.....

1. Що називається дієприслівниковим зворотом?
2. Коли дієприслівниковий зворот відокремлюється комами?

Наведіть приклади.

3. Коли ставляться коми при одиничному дієприслівнику?
4. Як відрізнити одиничні дієприслівники від дієприслівникових зворотів? Наведіть приклади.

5. Яку синтаксичну роль виконує дієприслівниковий зворот?

6. Коли не ставляться коми в реченнях із дієприслівниками?

Контрольний переказ публіцистичного тексту

262. I. Пригадайте ознаки публіцистичного стилю. Де найчастіше використовуються публіцистичні тексти? (Див. с. 8—9).

II. Уявіть ситуацію. Ваш однокласник, прийшовши до школи після хвороби, розповів про корисні засоби народної медицини, якими його швидко вилікували мама й бабуся. Ви вирішили поділитися почутою інформацією і написати замітку до шкільної газети. Складіть усне висловлювання в публіцистичному стилі про рослини, зображені на малюнку. Дайте текстові влучний заголовок.

263. I. Прочитайте текст. Що нового ви дізналися про лікарські рослини? Про які з них ідеться в тексті? Які вони мають лікувальні властивості? Доведіть, що зміст тексту відповідає темі. Визначте стильові особливості тексту.

II. З'ясуйте лексичне значення незнайомих слів. У разі потреби скористайтеся тлумачним словником.

РОСЛИНИ-ЦІЛИТЕЛІ

Здається, немає такого зела, такої рослини, яких не вживали б наші предки.

Народні цілителі запримітили: запарені пшеничні висівки значно покращують роботу шлунка. Вживаючи їх, людина почуває себе сильнішою, бадьорішою.

Просо лікує серце й печінку. Шавлія зміцнює організм, зокрема серце, загоює рани, лікує хвороби шкіри. Буркуновий чай допомагає позбутися кашлю, лихоманки, безсоння.

Відваром із листя волоського горіха лікують захворювання шкіри, золотуху, ангіну. Сухі перетинки плоду горіха заварюють і вживають як засіб від стійкого кашлю. Будь-які застуди виліковують калиновими напоями. Цвіт, ягоди, стебла калини заварюють і п'ють як чай.

Кульбаба допомагає позбутися подагри. Материнка лікує шлунок, горло. Напої з хвоща польового очищають організм.

Здавна в народі шанують подорожник, любисток, ромашку, полив, ожину, малину, горобину, суницю, чебрець, черемху, чорницю, звіробій, пижмо, бузину, борщівник, спориш... Усього й не назвеш. А знати, що довкіл нас росте не просто трава, а лікувальне зілля, — треба. Треба знати і пам'ятати про це, щоб уміти підтримувати дорогоцінне здоров'я (З календаря).

III. Поясніть правопис виділених слів.

IV. Складіть план тексту й докладно перекажіть його за планом.

V. Напишіть переказ, близький до тексту, зберігаючи основні риси публіцистичного стилю. Скористайтеся пам'яткою.

ПАМ'ЯТКА

Як готуватися до переказу публіцистичного тексту

1. Прочитайте уважно текст, визначте ознаки публіцистичного стилю мовлення.
2. Визначте тему й основну думку тексту.
3. Доберіть заголовок (якщо він відсутній).
4. З'ясуйте значення незрозумілих слів.
5. Поясніть правопис і значення окремих слів, уживання розділових знаків.
6. Складіть план тексту.
7. Усно перекажіть текст за планом, дотримуючись публіцистичного стилю.

§ 24. Правопис дієприслівників.

Не з дієприслівниками

Немає мудріших за народ учителів.

М. Рильський

264. I. Прочитайте текст мовчки. Визначте тип і стиль мовлення. Аргументуйте свою думку. Поміркуйте, з якою метою автор використав у тексті прислів'я та приказки.

ОСЕЛЯ

«Зроби хату з лободи, а в чужую не веди», — казала молода дружина, вимагаючи від чоловіка відповідального ставлення до взятих ним обов'язків. «Своя мазанка ліпша від чужої світлиці», — повчав дід онуків, відмовляючись перебраться до них. І молода господиня, і старий гречкосій вважали посправжньому рідним, надійним і затишним житлом лише свою особисту оселю, говорячи: «Чия хата, того й правда».

Козаки-запорожці казали: «Моя хата небом крита, землею підбита, вітром загороджена». Січовики, багато часу проводячи у походах під відкритим небом, будували невеликі хатинки-бурдюги, в яких панували лад і затишок і які ніколи не замикалися.

Біла хата є символом України. Особливо урочистим було заселення нової хати. Її обсипали зерном на багатство, маком — проти нечистої сили; проти злих сил заносили кропиву, лопух, освячену вербу. Входячи в нову оселю із хлібом-сіллю в руках, господар казав: «Дай же нам, Боже, в добрий час у новий дім виходячи, хліб-сіль унести!» (за В. Сурпуном).

II. Випишіть дієприслівники і визначте їх вид. Позначте суфікси, поясніть творення і правопис кожного з них.

III. Поясніть розділові знаки при прямій мові.

IV. Перекажіть текст, доповнюючи його роздумом про ставлення виїзних українців до своєї оселі. Використовуйте дієприслівники і дієприслівникові звороти.

265. I. Спишіть словосполучення, ставлячи замість крапок букви і чи у. Аргументуйте свій вибір.

1. Синіюч.. озера. Синіюч.. від холоду. 2. Співаюч.. діти. Співаюч.. в хорі. 3. Літаюч.. об'єкти. Літаюч.. уві сні. 4. Миюч.. засоби. Миюч.. руки.

II. Поясніть правопис дієприкметників та дієприслівників (див. с. 149). Пригадайте, коли вживаються дієприкметники активного стану теперішнього часу.

III. Складіть речення зі словосполученнями з дієприслівниками.

Орфограма
Буква и в дієприслівникових суфіксах
блукаючи, розповівши

266. I. Прочитайте прислів'я. З'ясуйте їх зміст.

II. Спишіть, розкриваючи дужки та вставляючи замість крапок пропущені букви. Аргументуйте свій вибір. Позначте орфограму «Правопис не з дієслівними формами» (див. с. 150).

1. (Не) спитавши броду, (не) лізь у воду.
2. (Не) хвали мене у вічі, (не) гудь поза очі.
3. (Не) бери нічого чужого — (не) буд..ш
боятися нікого. 4. (Не) подумавши, кілочка
(не) заструж..ш. 5. Що вранці (не) зроб..ш,
того ввечері (не) наздоженеш. 6. (Не) дивись
на людину, а на її діло.

нездужаючи
ненавидячи
нехтуючи
непокобачись
незчувшись
невгаваючи

III. Виділені слова розберіть як частину мови.

IV. Прочитайте і запам'ятайте слова в рамці на с. 148. Зробіть висновок про їх написання. З кожним дієприслівником складіть речення, з'ясуйте вживання розділових знаків.

Орфограма
Не з дієприслівниками
не вміючи, недооцінивши

287. I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть правопис дієприслівників. Визначте їх вид і позначте суфікси.

I. Кожен робив своє діло мовчки, (не) перекидаючись словом, (не) ділячись думкою (*Панас Мирний*). 2. Сагайда сидів, (не) втручаючись у розмову, замислений, мовчазний. 3. Схилилась Шура на бильце канапи й заснула, (не)зчувшись. 4. (Не)зважаючи на досить-таки задержуватий характер Маковея, всі його любили. 5. Ясногорська вирішила, (не) чекаючи, доки розгородять дорогу, йти пішки (*З тв. О. Гончара*). 6. Багато людей живе (не) живучи, а тільки збираючись жити (*В. Белінський*).

II. Поясніть зміст останнього речення.

III. З'ясуйте лексичне значення слова *канапа* і складіть із ним речення, використовуючи дієприслівники з *не*. Визначте їх синтаксичну роль.

288. I. Від поданих дієслів утворіть дієприслівники. Погрупуйте їх у два стовпчики: а) пишуться разом; б) пишуться окремо. Доведіть правильність виконання.

Не бажають, не піклуються, не дбають, ненавидять, не вгавають, не відгукнутися, не спромогтися, незчутися, не завезти, нездужати, не зупинятися, не гаятись, недочувати.

II. Поясніть творення дієприслівника від виділеного дієслова.

III. Розберіть 3—4 дієприслівники як особливу форму дієслова.

□ 289. Уявіть ситуацію. Ви не відвідували школу через хворобу і вирішили опрацювати нову тему самостійно. Складіть висловлювання в науковому стилі на тему «Правопис дієприслівників. Не з дієприслівниками», використовуючи для прикладів слова і речення з попередніх вправ, а також теоретичний матеріал.

●..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

У кінці дієприслівникових суфіксів після *ч*, *ш* завжди вимовляється і пишеться *и*: *піднімаючи, піднявши*.

Увага! Не плутайте дієприслівники з активними дієприкметниками теперішнього часу недоконаного виду: *миючи руки* (дієприслівник) — *миючі засоби* (дієприкметник, який перейшов у прикметник).

Не з дієприслівниками пишеться окремо: не розуміючи, не почувши. Наприклад: Мудрий нічого не робить не подумавши (Нар. творчість).

Не з дієприслівниками пишеться разом тоді, коли без не не вживається: недооцінюючи, неволячи. Наприклад: Нехтуючи порадами старших, Петро все більше втрапляв у залежність від обставин (Із журналу).

?.....ПОДУМАТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Які особливості правопису дієприслівників? Поясніть уживання і правопис слів *лежачи* — *лежачі*, *думаючи* — *думаючі*.

2. Коли не з дієприслівниками пишеться окремо?

3. Коли не з дієприслівниками пишеться разом? Наведіть приклади.

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

Робота над помилками, допущеними в переказі публіцистичного тексту

270. І. Прочитайте тексти. Доберіть до кожного з них заголовок. Визначте стильову належність кожного тексту. Аргументуйте своє твердження. Поділіть тексти на абзаци. Доведіть правильність виконання.

1. Гаїна завжди почувалася в лісі, немов птах у рідній стихії. І говорила вона якось особливо, неначе читала вірші, розповідаючи Юркові про кущі й дерева, про сосни, які гордо зметнули догри свої зелені крони. Гаїца повідала Юркові про дивну смолисту рідину сосни, яка витікає з-під кори, згодом тужавіє, стає схожою на прозорі зливи... З давніх-давен люди прагнули розкрити таємницю бурштину, сонячного каменю. Деякі філософи й письменники далекої давнини створили про нього поетичні сюжети, що увійшли до міфології. Так, ще Овідій у своїх «Метаморфозах» стверджував, що бурштин виник зі сліз дочок бога сонця Геліуса. Вони обернулися на дерева, вічно оплакуючи загибель свого брата Фаетона на березі студеної річки Ерідан... (За І. Цюпою).

2. Посеред протоки, посеред зоряного плеса човен темніє, а в ньому — зсутулена постать: дід Нечуйвітер, старий металург, пильнує свої ятери. По документах, як і раніше, Лобода Ізот, а тут став Нечуйвітер... Усі ці урочища, плавні, угіддя мовби належать йому, мовби повновладні його володіння, кимось йому відписані, від когось заповідані у спадщину. Хто вперше опиниться тут, блукатиме, не знаючи, Скарбне це перед ним чи Самарчук... Нечуйвітер має звичку до схід сонця вставати,

коли на цих водах ще стеляться сиві тумани і всюди по низинах роса, як вода, тоді саме час всяке цілюще зілля збирати... (За О. Гончаром).

II. Пояскіть лексичне значення виділених слів. До слів *тужавіє*, *блукатиме* доберіть синоніми.

III. Поширте і перебудуйте один із текстів так, щоб його можна було віднести до публіцистичного стилю. Перекажіть свій варіант тексту однокласникам.

271. I. Прочитайте текст. Доведіть його належність до публіцистичного стилю. Яка основна думка тексту? З'ясуйте, які засоби допомагають автору розкрити тему тексту.

НАВИЩО І КОЛИ БІЛЯТЬ САДОВІ ДЕРЕВА?

Рано навесні, на початку березня, перепад нічної та денної температур іноді досягає двадцяти градусів. Через це під прямими сонячними променями кора дерев місцями може здуватися, відстаючи від деревини, а через рік-два вона відлущується. На тих місцях деревина відмирає, і її важко загоїти. Таке буває найчастіше на старих деревах із товстою корою. Особливо страждають абрикоси та груші.

Отож не для краси білять дерева. Хто робить це під кінець квітня — на початку травня, той лише марно витрачає час. Для захисту від опіків (і частково від шкідників) дерева слід білити напровесні, як тільки встановиться плюсова температура.

Білять головним чином стовбури і перехідну (від штамбу) зону кожної з гілок. Змішують в однаковій кількості гашене вапно і жовту глину, додають трошки води, добре розтирають і густуватим розчином за допомогою щітки білять, попередньо очистивши стовбури від старої змертвілої кори. Кору тут же збирають, знищуючи яйця й личинки шкідників (Із газети).

Штамб — частина стовбура дерева або куща від кореня до крони.

II. Проаналізуйте будову речень першого абзацу.

III. Складіть план тексту й перекажіть, дотримуючись послідовності викладу. Скористайтеся пам'яткою на с. 147.

IV. Проаналізуйте текст свого переказу й доведіть, що він відповідає вимогам щодо переказу тексту публіцистичного стилю.

Увага! Щоб переказ публіцистичного тексту вийшов повним і завершеним, варто враховувати такі вимоги:

- 1) розпочинати треба зі вступу;
- 2) для розкриття теми в основній частині тексту слід використовувати лексику, притаманну публіцистичному стилю;

3) необхідно дотримуватися тісного зв'язку між частинами тексту (за планом); правильно ділити текст на абзаци;

4) насамкінець треба чітко сформулювати висновок.

ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ Й УЗАГАЛЬНЕННЯ

272. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.

- ❓ 1. Що називається дієприслівником і як він впливає на зміст речення?
2. Які ознаки дієслова властиві дієприслівнику?
3. Які ознаки прислівника має дієприслівник?
4. Чи змінюються дієприслівники? Чому?
5. Розкажіть про дієприслівниковий зворот.
6. Як відокремлюються одиничні дієприслівники? Наведіть приклади.
7. Коли *не* з дієприслівниками пишеться окремо, а коли — разом? Наведіть приклади.
8. Назвіть особливості творення дієприслівників докона-ного і недоконаного видів. Наведіть приклади.
9. Поясніть особливості правопису слів *чекаючи, пишучи, поспідавши, сказавши*.
- 🐼 10. Речення *Квіти, що стулили барвисті пелюстки, засну-ли* перебудуйте на речення з дієприслівником.
11. Як відрізнити дієприкметник від дієприслівника? Покажіть це на прикладах.
12. Яку синтаксичну роль може виконувати дієприслівник?

273. Виконайте рівневі завдання (за варіантами).

В а р і а н т 1

I рівень

Спишіть речення, розкриваючи дужки й утворюючи дієприслівники. Позначте в них суфікси.

Світить річка, (блукати) заплавами, (зникати) у маревах небосхилу (О. Гончар).

II рівень

Визначте, у якому рядку всі дієприслівники з *не* пишуться окремо. Випишіть дієприслівники, які пишуться з *не* разом.

а) *не/пізнавши, не/добробивши, не/волячи, не/знайшовши, не/створивши*;

б) *не/перерізаючи, не/домовившись, не/докоячись, не/до-оцінюючи, не/розв'язавши*;

в) не/відходячи, не/розуміючи, не/підійшовши, не/розкривши, не/виконавши;

г) не/відгукнувшись, не/спромігшись, не/переглянувши, не/хтуючи, не/вважаючи.

III рівень

Побудуйте зв'язну розповідь у науковому стилі про дієприслівник як особливу форму дієслова. Наводьте приклади.

В а р і а н т 2

I рівень

Спишіть речення, розкриваючи дужки й утворюючи дієприслівники. Позначте в них суфікси.

Сяє тут же, коло матері, хлопчик, (набігатись) і (втомитись), притулиться, слухає (За С. Васильченком).

II рівень

Визначте, у якому рядку всі дієприслівники недоконаного виду. Випишіть їх, позначте суфікси.

а) уміючи, питаючи, піднімаючись, переказуючи, зустрівшись;

б) побачивши, бажаючи, відкидаючи, почувши, пізнавши;

в) пишучи, сидючи, згадавши, почепивши, віддзеркалюючи;

г) кажучи, пливучи, несучи, сміючись, тремтячи.

III рівень

Побудуйте зв'язну розповідь у науковому стилі про дієприслівниковий зворот, особливості відокремлення його на письмі. Використовуйте приклади.

■ ПРИСЛІВНИК ■

§ 25. Прислівник як частина мови

Весна летить на солов'їних крилах.

Прислів'я

274. I. Прочитайте текст. Схарактеризуйте речення за будовою (назвіть спочатку прості, а потім — складні речення).

Бабуся залюбки згодилася оповісти про свято Стрітіння. З давніх-давен його відзначали особливо врочисто, тому бабуся розповідала цікаво й докладно. Цього дня селяни здебільшого

Прислівник
Розряди за значенням:
способу дії,
міри і ступеня,
часу,
місця,
причини,
мети

не працювали, а стежили за погодою. Народна міфологія засвідчує, що на Стрітення обов'язково мають зустрітися Зима з Весною. Прообраз Зими цілком реальний: це перестаріла баба в полатаному кожущку, приношених шкарбанах та дірявій хустині, через дірки якої витикаються сиві скуйовджені пасма волосся.

Натомість Весна з'являється на двобій в образі симпатичної юнки; на ній нова, помережана різнокольоровими узорами сорочка та зелена плахта.

Упродовж дня між зимою і Весною відбувається запеклий двобій. Якщо під кінець дня потепліє, то вважається, що перемогла Весна. «Зима йде туди, де було Літо, а Весна йде туди, де гостювала Зима» (За В. Скуратівським).

II. Випишіть словосполучення, в яких виділені слова виступають у ролі залежних. До виділених слів поставте питання. Пригадайте, що таке *прислівник* (див. с. 157).

III. Запишіть кілька прикмет або прислів'їв про прихід весни.

275. I. 3-поміж спільнокореневих слів выпишіть такі, що відповідають на питання *як? коли? якою мірою?* Назвіть, до яких частин мови належить решта слів.

Близький, зблизька, приблизити, близько; літній, улітку, літо; зеленіти, зелень, зелено, зелений; учорапний, учора; три, утричі, потроїти, трійка; щасливий, щастя, щасливо.

II. Дослідіть, чи змінюються вписані слова за числами й відмінками. Свої міркування зіставте з теоретичним матеріалом на с. 157.

276. I. Спишіть народні вислови. Підкресліть прислівники і з'ясуйте, яким членом речення вони виступають.

надворі
на дворі

1. Тиха вода, а як гарно камінь шліфує. 2. Сім погод надворі: сіє, віє, мутить, крутить, рве, зверху ллє, знизу мете. 3. Прийшла весна дуже красна. 4. Поки було літо, то все було розмаїто. 5. Не хочеш холоду — полюбиш ліс змолоду. 6. Злива довго не йде. 7. Восени і горобець багатий. 8. Пустився вітер збалу в море, та наробив горе.

II. Зверніть увагу на наголос і правопис слів у рамці. З'ясуйте, чи до однієї частини мови вони належать. Складіть із ними речення.

III. Розгляньте таблицю. Визначте розряди за значенням підкреслених вами прислівників.

Розряди прислівників за значенням

Назва розряду	На які питання відповідають	Приклади
Прислівники способу дії	як? яким способом? подібно до чого? подібно до кого?	<i>красиво, високо, тихо, по-нашому, по-дитячому</i>
Прислівники міри і ступеня дії	скільки? якою мірою? як багато? наскільки?	<i>надто поспішав, надзвичайно швидко, недостатньо активний, дуже високий</i>
Прислівники часу	коли? відколи? доки? з якого часу? до якого часу?	<i>завтра, тепер, учора, ранком, щохвилини, з давніх-давен, завжди</i>
Прислівники місця	де? куди? звідки? в якому напрямку?	<i>навколо, тут, скрізь, усюди, лісом, праворуч, згори, здалека, униз</i>
Прислівники причини	чому? через що? з якої причини? від чого?	<i>згаражу, зосліпу, зопалу, спросоння, жмиволі</i>
Прислівники мети	для чого? навіщо? з якою метою?	<i>наперекір, навмисно, на радість, на зло</i>

277. I. Прочитайте текст уголос. Зверніть увагу на наголос слів у рамці. З'ясуйте стиль і тип мовлення тексту. Доберіть заголовки.

Лиман ще повністю не звільнився від криги. В даліні виднілися її великі й малі уламки. Гечія повільно тягнула їх униз.

У затоці, утвореній берегом і косою, було вільно, просторо. Неподалік від мене погойдувалося кілька чималих льодових шматків — плинчик. Знічев'я скочив на одну — тримає добре. Перебрався на другу — теж. Навіть не відчула моєї ваги (Ю. Голобородько).

*течія
чималий
льодовий*

II. Назвіть у тексті прислівники. Визначте їх розряд за значенням і синтаксичну роль.

III. Доберіть синоніми до прислівника *неподалік*. Складіть із ним речення.

1

II. 3

270.

1

Д

II. E

C

281.

1

Д

2

1

!..... ПРОЧЕТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

Прислівник — це самостійна незмінна частина мови, що виражає ознаку дії чи стану, ознаку іншої ознаки, рідше — ознаку предмета.

У реченні прислівники пов'язуються з дієсловами (*Річка широко розливалася*) та його формами — дієприкметниками (*широко розплющені очі*), дієприслівниками (*весело сміючись*), прикметниками (*вічно молоді*), іншими прислівниками (*зовсім близько*) та з іменниками (*шлях назад*).

Найважливішою морфологічною ознакою прислівників є їх незмінність.

У реченні вони виступають переважно другорядними членами речення — о б с т а в и н а м и. Наприклад: *Вода дорого собі знайде (де?) всюди (Нар. творчість).*

Увага! Прислівники, що відносяться до іменників і виражають ознаку предмета, виступають у ролі означення. Наприклад: *Василько вибрав шлях (я к и й?) направо.*

?..... ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ПІДПОВІДІ.....

1. Яка частина мови називається прислівником?
2. На які розряди за значенням поділяються прислівники?
3. З якими частинами мови можуть пов'язуватися прислівники? Наведіть приклади.
4. Яка морфологічна ознака прислівника є визначальною?
5. Яку синтаксичну роль можуть виконувати прислівники в реченні?

§ 26. Творення прислівників. Правила наголошування прислівників

Наука про давнину умудряє життєвим досвідом, дає уроки майбутнього і робить справжніми патріотами.

Д. Яворницький

83. 1. Прочитайте текст. З'ясуйте його тему. Доберіть заголовок. Назвіть прислівники, ужиті в тексті, їх розряд за значенням і синтаксичну роль.

Способи творення
прислівників
Наголос
у прислівниках

Одну з найзагадковіших археологічних культур Східної Європи відкрив у 1893 році видатний український археолог, надзвичайно обдарована людина Вікентій В'ячеславович Хвойка. Він народився в багатодітній сім'ї у

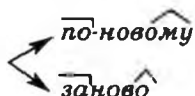
Чехії. Переїхавши із Праги до Києва, Вікентій Хвойка спочатку вчителював і займався виведенням нових сільськогосподарських культур, за що невдовзі його обрали членом Французької національної академії.

У Києві увагу вченого привернули високі дніпровські схили та пагорби, мальовничі руїни і пам'ятки. Саме тут він почав серйозно цікавитися археологією, пошуками давніх культур.

Хвойка ввійшов в історію археології передусім як першовідкривач трипільської культури, розвиток якої тривав близько двох тисяч років (М. Русєва).

II. Визначте способи творення виділених прислівників.

 284. I. Утворіть прислівники за допомогою суфіксів і префіксів, поданих у рамках. Назвіть способи творення прислівників (див. с. 162).

З р а з о к. Новий

Тихий, новий, двоє, голос, гора, низ, ручний, мій, очі, при-
вабливий, мовчати, весна, український, перший, далекий, бік,
північ, верх, хотіти.

II. Дослідіть, від яких слів можна утворити різні за будовою прислівники. Зробіть висновок, від яких частин мови утворюються прислівники.

Суфікси

-о, -е, -ому, -у, -ки, -і

Префікси

по-, на-, в-, з-, за-, о-

285. I. Відновіть фразеологізми, вставляючи з довідки потрібні за змістом прислівники. Поясніть значення виділених фразеологізмів. Складіть із ними речення.

Бачити ... ; під стіл ... ходити; ... було повернутися; звалити все ... ; перевертати ... дном; держати ... носа; видимо і ... ; ... літати.

Д о в і д к а: наскрізь, високо, докупи, пішки, невидимо, віде, вверх, угору.

II. Випишіть прислівники, утворені: а) від іменників; б) від прикметників; в) від інших прислівників. З'ясуйте спосіб їх творення.

286. I. Прочитайте прислівники, правильно їх наголошуючи. Випишіть лише ті, що утворені злиттям основ слів.

Праворуч, завидна, повсякчас, навколо, навздогін, мимохідь, посередині, босоніж, мимоволі, восени, поночі, зрання, позаочі, водночас, напролом, зсередини, обіруч, востаннє, внічию, напам'ять.

напроє
горілиць

II. Запам'ятайте слова з подвійним наголосом, подаві в рамці.

III. За допомогою тлумачного словника української мови поясніть значення прислівників *мимохіть* і *мимохідь*. Складіть із ними речення.

287.1. Розгляньте таблицю. Якими способами творяться прислівники?

Способи творення прислівників

Назва способу творення	Приклади
1. Префіксальний	<i>де</i> → <i>аби́де</i> <i>да́вно</i> → <i>неда́вно</i> <i>го́лос</i> → <i>у́голос</i>
2. Суфіксальний	<i>га́рний</i> → <i>га́рно</i> <i>два́</i> → <i>дві́чі</i> <i>о́хайно</i> → <i>о́хайні́ше</i>
3. Префіксально-суфіксальний	<i>твій</i> → <i>по́-твоє́му</i> <i>ру́чний</i> → <i>уру́чну</i> <i>ви́сокий</i> → <i>зви́сока</i>
4. Злиття основ	<i>мимо</i> + <i>ходити</i> → <i>мимохі́дь</i> <i>сила</i> + <i>мі́ць</i> → <i>си́ломи́ць</i> <i>боса</i> + <i>но́га</i> → <i>босони́ж</i>
5. Складання двох антонімічних слів або слів, однакових чи близьких за змістом	<i>більш-менш</i> <i>мало-помалу</i> <i>далеко-далеко</i>
6. Перехід інших частин мови в прислівники	<i>підійти до́ дому</i> (ім. із прийм.) <i>і́ прийти до́дому</i> (присл.) <i>пахне ве́сною</i> (ім.) <i>і́ їздити ве́сною</i> (присл.)

II. Проаналізуйте способи творення прислівників, користуючись таблицею. Знайдіть «зайве» слово в кожній групі слів. Випишіть їх.

1. Далеко, гаряче, угору, замислено, високо.
2. По-нашому, надворі, тричі, завзято, узимку.
3. Тихо-тихо, тиніком-ниніком, утридорога, туди-сюди, з давніх-давен.
4. Дотепер, утрое, обіруч, затёмна, ніскільки.

III. Зробіть словотвірний розбір виписаних прислівників. Позначте в них наголос, скориставшись орфографічним словником або словником наголосів.

288. І. До поданих схем усно доберіть 2—3 прислівники, визначивши їх спосіб творення.

1) $\overline{\text{по}}$ $\widehat{\text{ому}}$
2) $\overline{\text{казна}}$ $\widehat{\text{у}}$
3) $\overline{\text{з}}$ $\widehat{\text{у}}$

4) $\overline{\text{по}}$ $\widehat{\text{и}}$
5) $\overline{\text{с}}$ $\widehat{\text{сь}}$
6) $\overline{\text{о}}$ $\widehat{\text{о}}$

II. По одному прислівнику кожної групи введіть у словосполучення так, щоб у ролі головного слова виступали різні частини мови. Словосполучення запишіть.

289. І. Спишіть прислівники, ставлячи наголос. У разі потреби користуйтеся словником. Проведіть взаємоперевірку: прочитайте прислівники вголос, правильно їх наголошуючи.

Деколи, де-небудь, доверху, зазвичай, затепла, зблизька, зрання, ліворуч, навідмаш, навіч, навсібіч, надовго, напровесні, наскрізь, неподалік, неспроста, передом, безкрай, віч-на-віч, уперемішку, всередині, широко.

II. Виділені прислівники розберіть за будовою.

III. Доберіть синоніми до прислівників *неподалік*, *деколи* й антоніми — до прислівників *зрання*, *зблизька*, *широко*.

290. І. Для поданих прислівників характерним є *подвійний наголос* (див. с. 162). За допомогою словника наголосів або тлумачного словника з'ясуйте, в яких словах при зміні наголосу змінюється й лексичне значення. Уведіть ці прислівники в речення (усно).

Байдуже, боляче, зараз, гаряче, глибоко, голіруч, задарма, у влому, завжди, шкода, дочиста, вигідно.

II. Погрупуйте прислівники за способами творення: а) суфіксальний спосіб; б) префіксальний спосіб; в) префіксально-суфіксальний спосіб; г) злиття основ; д) перехід іншої частини мови в прислівник.

лєжачи (прислівник)
лежачі (дієпри-
слівник)

III. Зверніть увагу на наголос у словах, поданих у рамці. Зробіть висновок про роль наголосу в українській мові. Складіть речення з цими словами (усно).

291. І. Прочитайте текст мовчки. З'ясуйте тип мовлення. Дослідіть, яку стилістичну функцію відіграють прислівники у зв'язному висловлюванні. Складіть усний докладний переказ прочитаного.

Я безмежно люблю своє місто. Не любити його неможливо — це мій дім, моє життя, моя праця, моє натхнення. Львів щодня відкривається мені, наче мудра книга.

Міста мають не тільки свої силуети, а й свої обличчя, свої голоси, а то й щось схоже на свої душі. Усе це відчуваєш у Львові. Йдеться не тільки про подих праці, хоч він і переважає, а й про віру в надійний прихисток, добропорядність, тепло, вогнище, що ніколи не згасає, бо не замовкають ковадла, не

Львів у зимовому серпанку

втомлюються каменярі й хлібопеки. Є й таке, що зовні ніби й невидиме. Його збагнеш не тоді, коли переступиш пороги Львова, а коли й сам щось зробиш для нього.

Львів неповторний — уранці чи ввечері, навесні чи восени, сполосканий липневою зливою чи притрушений молодим сніжком. Львів нових сонячних проспектів і старовинних, таємничих вуличок... (За Р. Лубківським).

II. Випишіть із тексту прислівники, визначте способи творення.

III. Складіть і запишіть 2—3 речення за фотоілюстрацією.

292. Чи вважаєте ви себе патріотом свого міста (села або селища)? Використовуючи прислівники, утворені різними способами, складіть невеликий твір-роздум на тему «Я люблю весняне своє місто (село)», висловивши переконливі аргументи на підтвердження власної точки зору. Вживайте лексику вправ 291.

293. Уявіть ситуацію. На уроці історії ви отримали завдання підготувати інформацію про видатну пам'ятку архітектури (скульптури, живопису тощо) вашого рідного краю. Складіть розповідь у цікавій формі, використовуючи прислівники *здобого, зсередины, водночас, віддівна, зусібіч, деінде, позаторік* тощо.

Прислівники походять від усіх а м о с т і й н и х частин мови:

- 1) іменників (*початок* → *спочатку*, *гора* → *згори*);
- 2) прикметників (*тихий* → *тихо*, *новий* → *заново*);
- 3) числівників (*два* → *вдвічі*, *перший* → *уперше*);
- 4) займенників (*мій* → *по-моєму*);
- 5) дієслів (*хотіти* → *досхочу*, *присідати* → *навприсядки*);
- 6) інших прислівників (*тепер* → *дотепер*, *завжди* → *назавжди*).

Вони створюються різними способами: префіксальним, суфіксальним, префіксально-суфіксальним, злиттям основ слів та складанням слів, переходом інших частин мови в прислівники (див. таблицю на с. 159).

Особливістю н а г о л о ш е н н я прислівників є те, що більшість із них зберігає наголос тих слів, від яких вони походять. Наприклад: *багáтий* — *багáто*, *ми́ть* — *ми́ття*, *дво́є* — *удво́є*.

Перехід наголосу на попередній або початковий склад характерний для прислівників, утворених від прикметників, у яких наголошеним є останній або передостанній склад (*ви́сокий* — *ви́соко*, *гли́бокий* — *гли́боко*, *голосни́й* — *го́лосно*).

Відбувається перенесення наголосу на префікс і в окремих прислівниках, утворених від іменників префіксальним способом. Наприклад: *сто́рона* — *о́стороно́*, *рука́* — *по́руч*, *раз* — *за́раз*.

Лише окремі прислівники мають подвійний наголос (*на́двоє* і *надво́є*, *на́троє* і *натро́є*, *нашвидку́руч* і *нашвидку́рчу*).

1. Від яких частин мови можуть походити прислівники?
2. Які способи створення характерні для прислівників?
3. Які способи створення є найпродуктивнішими? Доведіть це.
4. Назвіть основні правила наголошення прислівників. Наведіть власні приклади.
5. Поясніть роль наголосу в словах *сидячи* — *сидячі*, *стоячи* — *стоячі*.

Аудіювання тексту монологічного характеру публіцистичного стилю

294. 1. Дайте відповіді на запитання.

1. Чи можна людині обійтися без вміння слухати?
2. З якою метою людина слухає? Що, на вашу думку, означає поняття *вміти слухати*?

3. Яку роль відіграє слухання у процесі нізнання навколишнього світу?

□ II. Працюючи в групах, підготуйте пам'ятки за варіантами: «Я слухаю для того, щоб...»; «Як правильно слухати?».

295. I. Прослухайте текст. Під час слухання виокремте й запишіть ключові слова і речення. Визначте, яка інформація в тексті є основною, а яка — другорядною.

Мама. Матінка. Ненька... Чи є на світі прекрасніші слова? Уявляю образ, знайомий до болю: добрі очі й лагідні руки, зняковівла посмішка й горда постава. А десь із глибини дитинства долинає колискова: «Соньки-дрімки в колисоньки, добрий розум в головоньки». Що за отим тихим співом? Яка тут? Яка печаль?

Образ матері — символ добра і злагоди. Так було і буде завжди. Мати схиляється над тобою, коли ти малий. Мати бере на себе твій біль, коли ти у скруті. Мати готова затулити тебе собою від нещастя. В українській літературі цей світлий образ завжди був не просто літературним персонажем. Мати-земля. Мати-Батьківщина. Мати — надія на відродження. Недаремно майже в усіх наших письменників — від Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки до сучасних — Дмитра Павличка, Ліви Костенко, Бориса Олійника — цій темі присвячено численні твори. Материнські любов і відданість, материнські печаль і велич оснівано в тисячах віршів, сотнях поем і нісень. У них постає образ жінки, що не тільки дає нам життя, а й учить: «Як виростеш, моя мала дитино, то мудрим будь і мужнім будь в житті». Це слова Андрія Малишка, чи не найліричнішого з поетів. Саме він подарував нам «Пісню про рушник», де пронизливим щемом відгукується в серці «незрадлива материнська ласкава усмішка і засмучені очі хороші, блакитні...»

«Від матері — слово, і нісня, і хліб. Перша ластівка в небі. Веснянка в гаях», — так Микола Сингаївський освідчується в любові до неньки.

А чи зможемо ми з вами передати це розуміння всім прийдешнім поколінням? Чи навчимо неспростовної істини, що, скільки б тобі не було років, для матері ти завжди залишаєшся безпорадним хлопчиськом чи дівчинкою, що потребує тепла, співчуття, довіри?

Коли ми починаємо дорослішати, то часом забуваємо про це, відчуваючи себе всесильними. Але ця «всесильність» багато в чому залежить від того, що десь — може, далеко, може, близько, — є серце, яке за тебе болить, є людина, ладна на будь-що, аби побачити на твоєму обличчі не смуток і гіркоту, а впевненість у собі й лагідну посмішку.

Мати може бути красивою і багатою, а може — хворою і немічною. Але вона — мати, так само, як і Батьківщина, котру

зраджувати, кидати, залишаючи в біді, сини й дочки не мають права. Це теж невмируща істина.

Є речі нетлінні. Отож частіше згадуймо про своїх рідних — про батька, про ластівку-матір. І тоді не загубляться їхні пісні серед інших мелодій, а в житті нас захищатиме своїм крилом їхня любов і віра (А. Дашинська).

II. З'ясуйте стилістичну належність висловлювання й укажіть на його особливості.

III. Доберіть заголовок, який відповідав би: а) темі почутого; б) основній думці.

IV. Визначте на слух особливості тексту: з'ясуйте тип мовлення; назвіть структурні частини; визначте характерні мовні засоби, вжиті в тексті.

V. Поділіть прослуханий текст на окремі смислові частини. Складіть простий план. Зробіть висновок, оцінивши почуте на основі свого життєвого досвіду.

§ 27. Ступені порівняння прислівників

У чому призначення людини? Бути людиною!

С. Є. Лець

296. I. Прочитайте текст. Якій нормі етикету присвячено оповідання? Підготуйте усний переказ тексту від першої особи.

Ступені порівняння
прислівників:
вищий, найвищий
Проста і складена форми

Лісовою стежечкою йдуть батько та маленький син. Довкола тиша, тільки чути, як десь далеко стукає дятел та дзюрчить у лісовій гущавині струмочок.

Аж тут син побачив: назустріч їм іде бабуся з ціпком. «Тату, куди вона йде?» — питає син. «Зустрічати або проводити, — загадково відповідає батько й усміхається. — Ось як ми зустрінемося з нею, ти скажи їй одне-однісіньке слово: «Здрастуйте!» «Навіщо ж із нею вітатися? — дивується син. — Вона ж зовсім нам незнайома». «А ось зустрінемося, скажемо їй це слово, тоді й побачиш навіщо».

Ось і бабуся. «Здрастуйте!» — каже син. «Здрастуйте!» — каже батько. «Здрастуйте!» — усміхається бабуся.

І хлопчик тоді здивувався: все довкола змінилося. Сонце засяяло яскравіше. Верховіттям дерев пробіг легенький вітерець, і листя заграло веселіше, затремтіло. У кущах заспівали пташки — раніше їх не чути було.

На душі в хлопчика стало легше (За В. Сухомлинським).

Ціпók — палиця.

II. Назвіть прислівники, вжиті в тексті. Від яких частин мови їх утворено?

III. Яку особливість мають виділені прислівники? Свої міркування звірте з теоретичним матеріалом на с. 167.

297. I. Прочитайте народні вислови. Про які вади характеру людей у них ідеться? Запишіть прислів'я за тематичними групами: а) лукавість та улесливість; б) ледарство; в) скупість і заздрісність; г) розумова обмеженість.

1. Скупому душа дешевше гроша. 2. Більше вір своїм очам, ніж чужим речам. 3. Краще з розумним загубити, ніж з дурнем знайти. 4. Лінощі — гірше хвороби. 5. Нехай заздрять гірше, щоб прибуло більше. 6. Ледар живе, аби землі важче. 7. Скоріше в курки молока випросиш.

II. Визначте способи творення та ступені порівняння прислівників (див. с. 167).

 298. I. Розгляньте таблицю. З'ясуйте, як творяться проста і складена форми ступенів порівняння прислівників.

Ступені порівняння прислівників

Форми	Ступені порівняння	
	вищий	найвищий
Проста	додавання до прислівника суфіксів <i>-ш-</i> (<i>-іш-</i>)	додавання до простої форми вищого ступеня прислівника префікса <i>най-</i> , для підсилення значення — префіксів <i>що-</i> , <i>як-</i>
	<i>глибоко</i> → <i>глибше</i> , <i>темно</i> → <i>темніше</i>	<i>найглибше</i> , <i>якнайглибше</i> ; <i>найтемніше</i> , <i>щонайтемніше</i>
Складена	додавання до звичайного прислівника слів <i>більш</i> (<i>менш</i>)	додавання до звичайного прислівника слів <i>найбільш</i> (<i>найменш</i>)
	<i>більш глибоко</i>	<i>найбільш глибоко</i>

 II. Відновіть і запишіть прислів'я, розкриваючи дужки й утворюючи від прислівників просту форму вищого ступеня порівняння.

1. Порожня бочка (голосно) дзвенить. 2. (Мало) слів, а (багато) діла. 3. Не роби комусь погано, бо й тобі (погано) буде. 4. Нема (багато) глухого за такого, що не хоче слухати. 5. Чим (криво), тим (смішно).

III. Розподіліть записані прислівники вищого ступеня порівняння на дві групи: а) утворені за допомогою суфікса *-іш-*; б) утворені від прислівників з іншим коренем.

299. I. До якісних прикметників доберіть прислівники із суфіксом *-о*, від них утворіть усі форми вищого й найвищого ступенів порівняння за зразком.

Зразок. Важливо $\begin{cases} \text{важливіше, більш (менш) важливо.} \\ \text{найважливіше, якнайважливіше,} \\ \text{найбільш (найменш) важливо.} \end{cases}$

Темний, хитрий, рішучий, швидкий, високий, ніжний, чіткий, мудрий, дорогий, короткий.

II. Складіть 2—3 речення, використовуючи прислівники у формі вищого й найвищого ступенів порівняння (усно).

 300. I. Запишіть прислівники у два стовпчики: а) ті, від яких утворюються ступені порівняння; б) ті, від яких не утворюються ступені порівняння. Свій вибір обґрунтуйте (див. с. 167).

Щедро, прекрасно, спокійно, ласкаво, мужньо, гордо, упевнено, правдиво, емоційно, весело, благородно, самостійно, жорстоко, замкнуто, неспокійно.

II. Виділені слова розберіть за будовою.

 301. I. До поданих прислівників доберіть антоніми й утворіть від них просту і складену форми вищого ступеня порівняння.

Зразок. Вузько — широко (ширше, більш широко).

Пасивно, багато, високо, близько, гарно, голосно, легко, повільно, просто.

II. Від виділених прислівників утворіть форми найвищого ступеня порівняння.

III. Дослідіть, які чергування звуків відбуваються при творенні ступенів порівняння прислівників (див. с. 167).

302. I. Накресліть таблицю і заповніть її, вписавши подані речення. Свою думку доведіть.

Ступені порівняння прикметників	Ступені порівняння прислівників

1. Почив дорожчий за гроші. 2. Проси якнайбільше, а бери, що дають. 3. Що більше, то ліпше. 4. Совісті менше — гріха більше. 5. Журба гірша за хворобу. 6. Більше смутку, ніж радості. 7. Що не робиться, то все на краще (Нар. творчість).

 II. Чи можна визначити, до якої частини мови належать слова *вище, краще, веселіше* поза реченням? Чому? Складіть пари речень так, щоб ці слова виступали: а) прикметниками; б) прислівниками.

303. Поясніть, як ви розумієте народний вислів: *Тільки чужими очима можна бачити свої недоліки*. Міркування оформіть у вигляді невеликого твору. Використовуйте прикметники та прислівники у формі вищого й найвищого ступенів порівняння.

..... **ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ** .....

Більшість прислівників на -о (-е), утворених від якісних прикметників, можуть мати вищий і найвищий ступені порівняння: *холодно — холодніше, більш холодно; найхолодніше, якнайхолодніше, найбільш холодно*.

Деякі прислівники простої форми вищого ступеня порівняння можуть утворюватися від різних коренів. Наприклад: *добре — краще, погано — гірше, багато — більше*.

Увага! В окремих прислівниках відбувається чергування приголосних:

[г] + [ш] → [жч] (*дорого → дорожче*);

[ж] + [ш] → [жч] (*дуже → дужче*);

[з'] + [ш] → [жч] (*вузько → вужче*).

При творенні простої форми вищого ступеня порівняння в окремих прислівниках випадають суфікси -к-, -ок- перед суфіксом -ш-: *швидко — швидше, широко — ширше*.

..... **ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ** .....

1. Чи всі прислівники можуть утворювати ступені порівняння?

2. Як творяться прислівники вищого ступеня порівняння? Наведіть приклади.

3. Як утворюються прислівники найвищого ступеня порівняння? Наведіть приклади.

4. Як можна відрізнити прислівники простої форми вищого ступеня порівняння від однозвучних прикметників?

5. Які зміни приголосних відбуваються при творенні простої форми вищого ступеня деяких прислівників? Проілюструйте відповідь власними прикладами.

 304. І. Прослухайте, потім прочитайте текст. Випишіть прислівники зі словами, від яких вони залежать.

Коли людина стала менше залежати від природи, а тривалість її життя збільшилася, кількість населення почала зростати швидше. Тепер сім'я народів світу становить уже понад 6 мільярдів осіб, а до 2010 року, за прогнозами вчених, мешканців Землі буде не менш як 7 мільярдів. Чи багато це? Якби поставити в шеренгу 1 мільярд людей, то вона розтяглася б на 500 тисяч кілометрів.

Люди постійно живуть на всіх материках, окрім Антарктиди. Розселилися вони на Землі нерівномірно. Найбільше людей мешкає в Азії. Значно густіше заселені території на сході, півдні та південному заході Азії, а також у Західній і Центральній Європі. На ці райони припадає майже 70% населення планети (О. Скуратович).

II. Визначте ступені порівняння прислівників та їх форму. Назвіть спосіб творення.

III. Зробіть розбір 2—3 прислівників як частини мови. Скористайтеся алгоритмом.

АЛГОРИТМ

розбору прислівника як частини мови

1. Прислівник

2. Визначте розряд за значенням

способу дії	міри 1 ступеня	часу	місця	причини	мети
-------------	-------------------	------	-------	---------	------

3. Назвіть ступінь порівняння (якщо є)

вищий	найвищий
-------	----------

4. З'ясуйте синтаксичну роль

5. Обґрунтуйте написання

разом	окремо	через дефіс
-------	--------	-------------

Зразок усного розбору

Молоде орля, та вище старого літає (Нар. творчість).

Вище — самостійна частина мови, прислівник; відповідає на питання *як?*; виражає ознаку дії; пов'язаний із дієсловом (*літає як? вище*); граматичне значення — незмінне слово; розряд за значенням — прислівник способу дії; ужитий у формі вищого ступеня порівняння простої форми; в реченні є обставиною.

Зразок письмового розбору

Вище — присл.; озн. дії; *літає як? вище*; незм. сл.; спосіб дії; вищ. ст. пор., проста ф.; обстав.

306. I. Прочитайте. До якого жанру усної народної творчості належать ці вислови? Спишіть, підкреслюючи прислівники як члени речення.

1. Їде верхи, а ноги за вухами. 2. Воно належить мені, але інші його вживають частіше за мене. 3. Що взимку в хаті замерзає, а надворі ні? 4. Круглі озерця ніколи не замерзають. 5. Завжди в роті, а не проковтнеш. 6. І не сонце, і не місяць, а світить ясно, як удень.

II. Розберіть прислівники як частину мови.

ЗВ'ЯЗНЕ МОВАЛЕННЯ

Твір-опис процесу праці за власним спостереженням у художньому стилі (письмово)

306. I. Прочитайте уривок із повісті Бориса Комара «Диваки». Визначте основну думку тексту. Який процес праці є предметом опису?

Садівник уже розмітив, де треба садити дерева, й частина учнів одразу ж узялася за діло. Розсипавшись на обох схилах пологого яру, копали ями. Інші, скинувши з возиків і тачок перегній, подались у видолинок по чорнозем.

Микола із Сашком, одвоювавши в хлопців-восьмикласників дірявого возика-торохтуна, також покотили у видолинок. Щоб їх похвалили, набрали повнісінький ящик землі і ледве цупили возик на схил.

— Не набирайте ж стільки, підірветесь, — жажнулася Валентина Михайлівна.

— То ще й мало, — храбрував Микола.

До обіду школярі встигли викопати ями і навозити в них чорнозему. Тепер яру не впізнати. Схили його були густо покриті жовтими й чорними купами... (Б. Комар).

Видолинок — невелика і неглибока улоговина.

II. Доберіть до тексту заголовок. Підготуйте усний докладний переказ прочитаного.

 III. Уявіть, що вам запропонували взяти участь у конкурсі на краще продовження твору-опису процесу праці. Доповніть висловлювання розповіддю про те, як школярі завершили садити сад.

307. I. Прочитайте твір-опис процесу праці, написаний семикласницею. У якому стилі й формі його складено? Проаналізуйте структуру твору: з яких частин він складається; чи наявні в тексті зачин і кінцівка.

ДАРИНО, ПРИВІТ!

Давно ми вже не листувалися. Як твої справи? Як успіхи в школі? Чи думала вже про літній відпочинок?

Я останнім часом зацікавилася гімнастикою, відвідую спортивний клуб. Однак своїх давніх захоплень теж не забуваю. На мамин день народження всіх здивувала новим салатом і печивом.

Знаю, що й ти збираєш кулінарні рецепти, тому хочу додати до твоєї колекції ще один. Це рецепт пирога, який готується майже нашвидкуруч.

Візьмемо спочатку три яйця (бажано охолоджених) і збиватимемо з однією склянкою цукру, який повинен повністю розчинитися. Потім додамо до цієї суміші пів чайної ложки соди й одну столову ложку яблучного оцту. Після цього покладемо близько ста грамів маргарину. Його потрібно нарізати дрібними шматочками і додавати до суміші, ретельно збиваючи її міксером. Згодом, щоб отримати тісто, додамо одну склянку борошна.

нашвидкуруч

*спочатку
передусім
потім
згодом
після цього
тепер
нарешті*

Тепер покладемо тісто на деко й почнемо прикрашати. Візьмемо яблуко і грушу, поріжемо скибочками й розташуємо їх симетрично. Після цього дістанемо з холодильника заморожені сливи й вишні та викладемо їх візерунком. Нарешті пиріг можна ставити в духовку. Приблизно через сорок хвилин він має бути готовий.

Пропоную тобі, Дарино, назвати цей кулінарний витвір «Гості на пиріг», бо обов'язково хтось відчує його приємний аромат і завітає в гості. Смачного! На все добре!

Марічка

II. Схарактеризуйте ситуацію спілкування: тема й основна думка, учасники й мета спілкування.

III. Зверніть увагу на слова в рамці, що вказують на послідовність дій. Запам'ятайте їх і використовуйте у творі.

308. Розгляньте пам'ятку. Скориставшись нею, опишіть усно в художньому стилі роботу, яку вам доручають виконувати вдома.

ПАМ'ЯТКА

Як працювати над твором-описом
процесу праці в художньому стилі

1. У вступній частині твору вкажіть на особу, що виконує роботу, і зазначте назву трудової дії.

2. В основній частині, описуючи безпосередньо процес праці, обов'язково дотримуйтесь чіткої послідовності виконання дій. Використовуйте при цьому спеціальні слова (*спочатку, потім, пізніше, насамкінець та ін.*).

3. Уживайте слова, що оцінюють виконувані операції. Наприклад: працювати *швидко, легко, серйозно, спокійно, творчо, цікаво, зосереджено, вправно*; праця *успішна, благородна, відповідальна, напружена, нелегка, плідна, сумлінна*.

4. Використовуйте художні засоби (епітети, метафори, порівняння тощо).

5. Пам'ятайте, що основною метою художнього опису трудового процесу є характеристика людини під час роботи та її ставлення до праці.

309. Розгляньте малюнок. Опишіть усі зображені процеси праці.

310. Поміркуйте, який процес праці дає втіху й задоволення вашим рідним (мамі, татові, бабусі, братові, сестрі тощо). Чи доводилося вам спостерігати за тим, як вони виконували цю роботу? Розкажіть про свої враження.

311. Напишіть твір-опис процесу праці на основі власних спостережень (див. пам'ятку у вправі 308).

§ 28. Правопис прислівників

Знання робить життя красним.

Прислів'я

312. І. Прочитайте, вставляючи пропущені букви. Визначте тему тексту. Доведіть, що висловлювання належить до публіцистичного стилю.

Ми починаємося від наших батьків, від землі. Усвідомле..я себе в єдності з родом і природою спонукає людину уваж..о ставитися до всього, що її оточує, перейматися проблемами жи..я, замислюватися над його сутніс..ю.

Спостережливість та уваж..ість до навколишнього середовища породили у світогляді наших пращурів розумі..я необхідності чіткої розміре..ості та порядку в усьому. Незаперечність цієї істини — абсолютна. Там, де панує лад, усе дихає радіс..ю, зростає добробут (За М. Ткачем).

II. На матеріалі слів із пропущеними літерами складіть словниковий диктант. Поясніть уживання подвоєних букв у словах різних частин мови.

313. Утворіть від прикметників прислівники. Поясніть *написання* *н* і *nn* у прикметниках і прислівниках (див. с. 176).

1. Безсумнівний, незмінний, швидкоплинний, глибинний, ясний, щоденний, безмежний, жалісний, широченний, дзеркальний, старанний. 2. Туманний, невтішний, сонний, поважний, позитивний, смиренний, спокійний, страшенний, сумний, добродійний.

314. Розгляньте слова в рамках. На основі спостереження за мовним матеріалом зробіть висновок про вживання *н* і *nn* у прислівниках. Свої міркування звірте з теоретичним матеріалом на с. 176.

старанний — *старанно*
щоденний — *щоденно*
несказаний — *несказанно*

радісний — *радісно*
схвилюваний — *схвилювано*
негаданий — *негадано*

315. I. До прислівників доберіть слова-синоніми з довідки. Поясніть уживання подвоєних букв.

Журливо, по секрету, імливо, несправедливо, казково, важливо, щиро, зразково, дбайливо, ввічливо, журливо, суворо, загадково, убого, дохідливо.

Д о в і д к а: делікатно, незбагненно, упереджено, сумно, відмінно, гостинно, доступно, таємно, туманно, нездійснено, цінно, старанно, жалібно, невблаганно, злиденно.

II. Уведіть 2—3 прислівники в речення, запишіть їх.

316. I. Замініть фразеологізми прислівниками з довідки. Поясніть орфограму. З виділеними висловами складіть і запишіть речення.

Хоч оком світи; чорним по білому; лікоть до ліктя; вірою і правдою; за спасибі; за власним бажанням; з усіма подробицями; слово в слово; як своїх п'ять пальців; душа в душу.

Д о в і д к а. Доброві́ль(н,нн)о, друж(н,нн)о, тем(н,нн)о, дослів(н,нн)о, відда(н,нн)о, вираз(н,нн)о, достеме(н,нн)о, ґрунто́в(н,нн)о, щі́ль(н,нн)о, дарем(н,нн)о...

Орфограма
Букви *н* і *nn* у прислівниках
щоденно, спокійно

II. Який прислівник, на вашу думку, є «зайвим»? Поясніть.

317.І. До поданих сполучень слів доберіть синонімічні прислівники з рамки. Запам'ятайте їх наголошування і правопис.

Без притулку; куди очі бачать; з самого ранку; не виспатися; під вікнами.

□ II. Уявіть ситуацію. На засіданні літературного гуртка вам запропонували скласти гумористичний вірш, використовуючи слова в рамці. Проведіть у класі конкурс на кращий вірш.

зрання
навмання
спросоння
попідвіконню
попідті́нню

318. Спийшіть слова, вставляючи замість крапок *н* або *nn*. Обґрунтуйте написання (див. с. 176).

Радіс...о, сум...о, бездога...о, ю...о, страше...о, височе...о, упевне...о, лагід...о, безцеремо...о, тьма...о, шале...о, зако...о, вихова...о, нездійсне...о, беззвуч...о, нескза...о, незрівня...о, змістов...о, відповідаль...о, невпи...о, піднесе...о, навма...я, незліче...о, напруже...о, сумлі...о.

319.І. Складіть і запишіть словосполучення, додавши до поданих слів потрібні за змістом прислівники з орфограмою «Букви *н* і *nn* у прислівниках». З'ясуйте тип граматичного зв'язку головного і залежного слів.

Слухати, виконувати, писати, виховувати, запитувати, дивитися, давати відповідь, співати, критикувати.

II. Доберіть і запишіть 4—5 прислівників з *н* або *nn*: а) утворених від іменників; б) утворених від прикметників.

320.І. Прочитайте текст мовчки. Назвіть прислівники й поясніть їх правопис.

Мишко вийшов зі школи і повільно закрокував додому. Відчував себе вдоволе...о. Аякже, на уроках працював стара...о, навіть Марія Федорівна похвалила, мовляв, глибоко розібрався в матеріалі, зумів практич...о застосувати... (За Ю. Голобородьком).

II. Уявіть, що Мишко — це ви. Перекажіть текст, змінивши третю особу на першу, і складіть продовження розповіді. Використовуйте прислівники з *н* і *nn*. Доберіть до тексту заголовки.

321. І. Прочитайте текст. Визначте стиль і тип мовлення. Доберіть до тексту заголовок. Складіть план висловлювання й усно перекажіть прочитане.

Усе своє життя, усі свої сили вкладала бабуся Світлана у догляд за Вітею, його виховання. Вона водила його всюди, куди тільки могла, — до зоопарку, цирку, театрів. Вона хотіла, щоб Вітя вповні бачив усе живе, а не з екрана телевізора.

І ще — вона інколи водила його в музеї. Хотіла, щоб він змалку звикав до справжнього мистецтва. Бабуся Світлана у музеях завжди говорила пошепки. Це Віті теж подобалося, бо надавало якоїсь таємничості, незвичайності.

Найчастіше вони ходили до Музею українського мистецтва — величного, із колонами, де над довгими сходами обабіч входу сидять два сірих гривастих леви. Був ще один лев — усередині музею, у залі на першому поверсі.

Вони довго ходили по залах музею, мовчки роздивлялися картини, скульптури. І старих часів, і сучасні. Але наприкінці завжди приходили в зал, де висіли картини художника Крижицького. І відшукували картину, яка називалася «Дуби».

К. Крижицький. Дуби

Картина справді була незвичайна. Від неї так і віяло чистим морозним повітрям. І здавалося, ступи вперед — зарипить під ногами сніг... (За В. Нестайком).

II. Видишіть із тексту прислівники, які закінчуються: а) буквою *и*; б) буквою *і*. Назвіть орфограму й за допомогою теоретичного матеріалу на с. 176 з'ясуйте правила написання.

О р ф о г р а м а
Букви *и* та *і* в кінці прислівників
навкруги, повсюди, поодиночі

П III. Розгляньте репродукцію картини Костянтина Крижицького «Дуби». Уявіть, що ви в музеї. Поділіться враженнями з однокласником. Складіть діалог, використовуючи прислівники з орфограмою «Букви *и* та *і* в кінці прислівників».

322. І. Гра «Хто швидше?». Утворіть прислівники поєднанням іменника з прийменником *в*. Поясніть написання (див. с. 176).

В(глибина), в(гора), в(далечінь), в(далина), в(ніч), в(ранок), в(середина), в(купа), в(решта).

ІІ. З виділеними прислівниками складіть словосполучення. Назвіть головне і залежне слова, з'ясуйте, як вони з'єднані (за змістом і граматично чи тільки за змістом).

323. І. Запишіть у два стовпчики слова: а) з *и* в кінці прислівників; б) з *і* в кінці прислівників. Позначте орфограму.

Удвіч.., забч.., восен.., взагал.., декол.., звідк.., дедал.., надвор.., навпóмацк.., завшйршк.., всюд.., наодинц.., напровесн.., втрич.., упівсил.., досередін.., віднин.., зовн.., навколішк..

*взнакі
утямкі
вскокі*

ІІ. З'ясуйте, від яких частин мови утворені прислівники.

ІІІ. Запам'ятайте наголос і правопис прислівників у рамці. За тлумачним словником з'ясуйте їх лексичне значення. Складіть і запишіть із ними речення.

324. І. Спишіть прислівники, вставляючи *и* або *і*. Назвіть спосіб творення. Запам'ятайте правопис слів у рамці.

Увечер.., навкруг.., відтод.., навшпиньк.., навпрот.., напередодн.., мимовол..

*двічі
тричі
вночі
опівночі*

П **ІІ.** Складіть невелике усне оповідання про один із випадків, що трапився у вашому житті, використовуючи подані в рамці прислівники.

325. І. Запишіть прислів'я, дібравши їх продовження з другого стовпчика. Поясніть правопис прислівників. Назвіть орфограми.

1. Що маєш робити, ...
2. Без діла жити — ...
3. Хто спішить, ...
4. Ледачому ...
5. Грамоті вчиться —
6. Письменний бачить поно-
ч(и,і) більше, ...
7. Хто нічого не робить, ...

все нікол(и,і).
той нікол(и,і) не має часу.
завжд(и,і) пригодиться.
те зроби сьогодні(и,і).
як неписьменний удень.
тільк(и,і) небо коптити.
той двіч(и,і) робить.

ІІ. З'ясуйте тематику прислів'їв. Розкрийте зміст вислову: *Вчитися ніколи не пізно*. Свої міркування оформіть у вигляді твору-роздуму.

!..... ПРО ТА ТЕ І ЗАПАМ'ЯТА ТЕ.....

У прислівнику вживається стільки букв *н*, скільки їх було у прикметнику або дієприкметнику, від якого утворено прислівник. Наприклад: *законний* → *законно*, *незліченний* → *незліченно*; *незрівняний* → *незрівняно*; *піднесений* → *піднесено*.

Увага! У словах *зрання*, *навмання*, *спросоння*, *попідвіконню*, *попідтийню* завжди вживається *нн*.

У кінці прислівників може писатися буква *и* або *і*. Буква *и* вживається після літер, що позначають тверді приголосні: *звідусюди*, *звідти*, *зсередини*. Буква *і* пишеться після літер, що позначають м'які або пом'якшені приголосні: *уповні*, *навздогінці*.

Увага! Буква *і* вживається у прислівниках *двічі*, *тричі*, *вночі*, *опівночі*, *позаочі*, *насторожі*.

Буква *и* завжди пишеться у прислівниках:

- 1) після *з*, *к*, *х* (*навкруги*, *трохи*, *навіки*);
- 2) із префіксом *по-* (*по-товариськи*, *по-українськи*).

?..... ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Від чого залежить написання прислівників з *н* і *нн*? Наведіть приклади.

2. У яких прислівниках завжди вживається *нн*? Уведіть їх у самостійно складені речення.

3. Яка закономірність простежується у вживанні букв *и* та *і* наприкінці прислівників?

4. Поміркуйте: *и* чи *і* потрібно писати в кінці прислівників, якщо перед голосним стоїть шиплячий приголосний? Наведіть приклади таких прислівників.

§ 29. Написання *не* і *ні* з прислівниками

Праця людини — окраса і слава,
Праця людини — безсмертя її!

В. Симоненко

Зад. 1. Прочитайте текст. З'ясуйте, що виражає заголовок: тему чи основну думку. Випишіть слова, що вживаються з часткою *не*. Визначте, до яких частин мови вони належать.

ОТАКИМ БУВ МІЙ ДІДУСЬ

Коли я їздив на канікули до дідуся й бабусі, мене щоранку пробуджувало гупання його рухавки. Дідусь і мене навчив деяких речей, а особливо — присідати на одній нозі. Недарма він це любив показувати іншим, навіть коли вже мав за 85 років.

На жаль, я не займався рухавкою з таким завзяттям, як він. У ті часи дідусь сидів цілий день за робочим столом у своїй малюсинькій кімнаті й цокав невпинно на старій друкарській машинці.

Я завжди дивувався дідусевій дисциплінованості. Навіть у глибокій старості, маючи вже за 90, він незмінно сідав за робочий стіл і працював неабияк. Відволінався хіба що на поїздки на пошту, на догляд за садком-городом чи на прийняття гостей (За Ю. Ткачем).

Рухавка — фізичні вправи.

П. Дослідіть спосіб творення вжитих у тексті прислівників.

III. Розкажіть про своїх бабусь, дідусів. Чого ви від них навчилися?

327. I. До поданих слів доберіть із довідки прислівники-синоніми, утворені префіксальним способом за допомогою частки *не*. Поясніть написання прислівників з *не* (див. с. 180).

Мало, обґрунтовано, поганенько, грубо, просто, збитково, тьмяно, низько, постійно, безрадісно, терміново, мілко, абияк, злочинно, могутньо.

Д о в і д к а: невтішно, невибагливо, нездоланно, безпідставно, невиразно, невічливо, небагато, неглибоко, не вигідно, негайно, незаконно, невпинно, недобре, невисоко, недбало.

Н. Визначте, які прислівники без *не* не вживаються.

III. Складіть речення з 2—3 прислівниками з часткою *не*. Поясніть правопис (див. с. 180).

О р ф о г р а м а
Не з прислівниками
непорушно; не зовсім; не високо, а низько

328. I. Накресліть і заповніть таблицю, розподіливши подані прислівники відповідно до правил написання (див. с. 180).

Без частки <i>не</i> не вживається	Можна дібрати синонім без частки <i>не</i>	Є протиставлення

~~не/забаром; не/багатолюдно; не/бажане;~~
~~не/безплідно, а результативно; не/безуспішно;~~
~~не/близько, а далеко; не/боязко, а впевне-~~
~~но; не/вражеско; не/випадково; не/далеко;~~

*неабияк
недарма
неподалеку*

не/влад; не/влад-до; не/влад; не/навмисно; не/вповад;
майже; не/впливно, а/тихо; не/швидко, а/ще прилуплено;
не/марно; не/содового; не/красном; не/мало, а/достатньо; не/ми-
нуче; не/послату; не/різко, не/щоправду; не/швидко, а по-
вільно.

II. Слова в рамці розберіть за будовою. Запам'ятайте їх наголошення.

329. І. Прочитайте слова. З'ясуйте, за яким правилом прислівники пишуться разом з *не*.

Недоречно, ведорого, недобррозичливо, недоцільно, недобре, недоброхіть, недостатньо, недоброякісно, недосяжно.

II. Порівняйте їх правопис зі словами в рамці. Поміркуйте, чому слово *недоречно* пишеться разом, а *не до речі* — окремо. Чи належать ці слова до однієї частини мови?

III. Поясніть лексичне значення прислівника *недоброхит* (у разі потреби користуйтеся тлумачним словником). Доберіть до нього слова-синоніми і запишіть.

не до речі
не до вподоби
не до ладу
не до смаку

330. І. Спийшіть, розкриваючи дужки. Поясніть орфограму (див. с. 180).

Розмовляти (не)по-нашому; (не)дуже холодно; (не)зовсім правильно; ставитися (не)об'єктивно; писати (не)розбірливо; співати (не)голосно; говорити (не)точно; коштує (не)дорого, а дешево; поводитися (не)дисципліновано; виконати (не)старанно, а (не)дбало; стояти (не)порухно; трапилося (не)задовго; (не)довершено зроблений; забути (не)навмисне, а випадково; тримати (не)міцно; виїхати (не)надовго, а тимчасово; розташований (не)подалік; учинити (не)по-дружньому.

II. Визначте тип словосполучень за головним словом. Зробіть синтаксичний розбір виділеного словосполучення.

331. І. Зверніть увагу на наголос у поданих прислівниках. За допомогою тлумачного словника погрупуйте їх за значенням, утворивши синонімічні ряди: а) зі значенням «немає звідки»; б) зі значенням «ні з жодного місця».

1. Нізвідки, нізвідки, нізвідкіль, нізвідкіль,
нізвідкіля, нізвідкіля. 2. Нівідкіль, нівідкіль,
нівідкіля, нівідкіля.

нікуди
нікуди

II. З одним прислівником кожного синонімічного ряду складіть речення. З'ясуйте синтаксичну роль ужитих прислівників.

III. Поміркуйте, яку роль відіграє наголос у словах, поданих у рамці. Свою відповідь доведіть.

Орфограма
Ні з прислівниками
нікуди, нізащо

332. 1. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть правопис часток *не* і *ні*. Позначте орфограму «*Ні з прислівниками*» (див. с. 180).

1. (Ні)як я барвами досхочу своїх очей (не)напою.
2. (Не)дарма ми гинли, до правди йдучи (Олександр Олесь).
3. Лиш рососою буде плакати жито і пливтимуть (не)помітно віки.
4. Геніїв між нами (не)багато, то чому б не поклонялись їм!
5. Тут я почну зажинок, бо кращий урожай (не)жде мене (ні)де.
6. Цілий тиждень живу і ходжу між левами, (не)даремно ж і місто звивається — Львів (В. Симоненко).

II. Випишіть із підручника з літератури 5—6 речень із прислівниками, в яких уживаються частки *не* і *ні*. Позначте орфограми.

III. Зробіть розбір виділених прислівників як частини мови (див. алгоритм на с. 168).

 333. I. Відновіть і запишіть фразеологізми, вставивши з довідки потрібні за змістом прислівники з часткою *ні*.

1. Голкою ... ткнути. 2. ... нічого. 3. ... у світі. 4. І вгору глянути ... . 5. ... б не подумав. 6. Далі вже ... . 7. ... не годиться. 8. Переводиться ... .

Д о в і д к а: нікуди, нікуди, нінащо, ніде, ніде, нізащо, ніколи, ніколи.

II. Назвіть синонімічний фразеологізм до вислову *ні за які гроші*. Поясніть правопис.

III. Виділені фразеологізми введіть у речення (усно).

334. Гра «Хто більше?». Назвіть фразеологізми, в яких є прислівники з частками *не* і *ні*.

335. Складіть діалог на тему «Краса людини — в праці». Уживай-те подані парами слова. Поясніть різницю в значенні прислівників. Назвіть їх спосіб творення.

Ніяк — ніяк, ніколи — ніколи.

336. I. Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть правопис *не* і *ні* з прислівниками. Визначте, в яких випадках *не* і *ні* виступають: а) часткою; б) префіксом; в) частковою кореня.

(Ні)трохи; (ні)защо; (ні)звідки; (ні)туди (ні)сюди; (ні)так (ні)сяк; (ні)коли; (не)дуже; (не)задовго; (не)влад; (не)даремно; (не)інакше; (ні)чогісінько; (ні)яково; (не)одноразово; (ні)скільки.

II. До виділених прислівників доберіть синоніми й антоніми.

?..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ .....?

Не з прислівниками пишеться разом та окремо.

Написання не з прислівниками

Разом	Окремо
1. Якщо прислівник без не не вживається (<i>незабаром, не порушено, несамовито</i>) 2. Якщо прислівник можна замінити близьким за значенням словом без префікса не- (<i>недалеко — близько, невесело — сумно, недостатньо — мало</i>)	1. Якщо є протиставлення (<i>не далеко, а близько; не весело, а сумно</i>) 2. Якщо прислівник із часткою не виражає ступінь ознаки (<i>не дуже, не зовсім, не цілком</i>)

Увага! У прислівникових сполученнях не завжди пишеться окремо: *не до вподоби, не до речі, не до ладу, не до смаку*.

*недоречно
не до речі*

Ні з прислівниками переважно пишеться разом (*ніскільки, нізвідки, ніяк*) і виступає префіксом. В окремих випадках **ні** входить до складу кореня (*нічогосінько, ніяково*).

Частка **ні** пишеться окремо з прислівниками у фразеологізмах (*ні сюди ні туди; ні так ні сяк*).

?..... ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....?

1. Назвіть основні правила правопису прислівників.
2. За яких умов не пишеться з прислівниками разом, а за яких — окремо? Доведіть на прикладах.
3. Як пишеться **ні** з прислівниками? Наведіть приклади.

§ 30. Написання прислівників через дефіс та разом.

Написання прислівникових сполучень

Людина — господар свого поклонання.

В. Сухомлинський

Прислівники та прислівникові сполучення

337.1. Виразно прочитайте текст уголос. Доведіть, що висловлювання належить до роздуму. За допомогою чого автор досягає виразності мовлення?

Чи доводилося тобі, любий читачу мій, тримати коли-небудь у душі таємницю? Справжню серйозну таємницю, якої ніхто-

ніхто ще не знає і яка може опшелешити будь-кого. Чи доводилось тобі, любий друже, тримати таку таємницю? Якщо не доводилося, то я тобі скажу віч-на-віч: ох, яка ж це важка, нестерпна річ!

Таємниця та не дає тобі дихати, не дає всидіти на одному місці, крутить тебе дзигією, підкидає вгору, несе, штовхає тебе кудись. Розпирає тобі груди, ламає ребра — рветься до людей.

І де тих сил набратися, щоб її втримати? Всього-на-всього не пустити з язика... (В. Нестайко).

II. Випишіть слова, що пишуться *через дефіс*. З'ясуйте, до яких частин мови вони належать. Спробуйте пояснити правопис цих слів (див. таблицю до вправи 338).

III. Чому треба вміти зберігати таємниці? Які професії потребують стриманості, виваженості? Чи довіряли вам друзі якусь таємницю? Розкажіть, чи змогли ви її зберегти.

338. I. Пригадайте правила правопису складних слів через дефіс. Випишіть з-поміж поданих слів прислівники, поясніть їх правопис.

Академік-фізик, по-сусідськи, альбом-книга, англо-український, бесіда-інтерв'ю, бозна-як, буро-зелений, будь-як, віце-адмірал, вокально-інструментальний, давним-давно, п'ять-шість, де-небудь, день-другий, десь-колись, дитячо-юнацький, який-небудь, казна-що, якимось-то, білий-білий, часто-густо, великий-превеликий, міні-футбол, по-твоєму.

II. Сформулюйте правила *вживання дефіса в прислівниках*. Свої висновки перевірте за таблицею.

Дефіс у прислівниках

Через дефіс пишуться прислівники	Приклади
1. Утворені від прикметників і займенників за допомогою префікса <i>по-</i> і суфіксів <i>-ому</i> (<i>-ему</i> , <i>-єму</i>), <i>-и</i>	<i>по-братньому,</i> <i>по-нашому,</i> <i>по-своєму,</i> <i>по-вовчи</i>
2. Утворені від порядкових числівників за допомогою префікса <i>по-</i> і суфікса <i>-е(-є)</i>	<i>по-перше,</i> <i>по-друге,</i> <i>по-третє</i>
3. З частками <i>будь-</i> , <i>казна-</i> , <i>хтозна-</i> (в ролі префіксів), <i>-то</i> , <i>-от</i> , <i>-небудь</i> , <i>-таки</i> (в ролі суфіксів)	<i>будь-де, десь-то,</i> <i>як-небудь, хтозна-як,</i> <i>казна-коли</i>
4. Утворені складанням однакових чи близьких за змістом слів (без службових слів або з ними)	<i>далеко-далеко,</i> <i>мало-помалу,</i> <i>будь-що-будь</i>

339. I. Утворіть словосполучення «дієслово + прислівник із префіксом по-». Поясніть правопис прислівників через дефіс.

Співати (італійський), пояснити (батьківський), написано (дитячий), попросити (добрий), одягнутися (модний), визнати (чесний), прибрати (хазяйський), думати (свій), захищати (геройський).

II. Визначте спосіб творення прислівників. Зробіть словотвірний розбір 2—3 із них.

340. I. Від поданих прикметників за зразком утворіть прислівники префіксально-суфіксальним способом. Сформулюйте правило написання прислівників через дефіс.

З р а з о к. Ді

і

вський → по-ді

і

вському, по-ді

і

вськи.

Іспанський, материнський, богатирський, азіатський, братський, командирський, європейський, дитячий, мисливський, панібратський, свійський.

II. Прислівники, утворені від виділених прикметників, розберіть за будовою (письмово).

О р ф о г р а м а

Написання прислівників разом і через дефіс
надвечір, босоніж, по-перше, яось-то, будь-що-будь

341. I. Спишіть словосполучення та речення, розкриваючи дужки. Порівняйте написання співзвучних слів. Зробіть висновок про правопис прислівників із префіксом по- й однозвучних прикметників та числівників із прийменником по (див. таблицю на с. 181).

1. Підписати зошит (по)шкільному.— (По)шкільному подвір'ї розбіглися школярі. 2. Мисливець ішов (по)лисячому сліду.— Він ставився до справ (по)лисячому. 3. Пташки защебетали вже (по)весняному.—

(По)весняному небу пролетіли перші ластівки. 4. Заняття тривають (по)перше червня.— (По)перше, потрібно зустрітися з товаришем. 5. Іноземці говорили (по)українському.— Вони довго гуляли (по)українському залу музею.

*одягатися по-зимовому
гуляти по зимовому
парку*

II. Складіть і запишіть речення зі словами в рамці. Поясніть їх правопис.

342. Складіть і запишіть діалог на тему «В гості до родичів», використавши подані слова.

По-вашому — по вашому; по-восьме — по восьме; по-домашньому — по домашньому.

343. І. Накресліть і заповніть таблицю, розподіливши наведені прислівники відповідно до правил правопису.

Префікс по- і суфікса -ому (-ему, -єму), -и, -е (-є)	Префікса будь-, казна-, хтозна-	Суфікси -небудь-, -таки, -то, -от	Складання однако- вих чи близьких за змістом слів

По-слов'янськи, по-вашому, десь-то, будь-де, повік-віки, далеко-далеко, по-третє, казна-звідки, по-давньому, ледве-ледве, так-от, казна-куди, як-небудь, по-доброму, тихо-мирно, навіщо-таки, мало-помалу, по-іншому, по-козацьки, хтозна-скільки, звідки-таки, хтозна-як, по-своєму.

пліч-о-пліч
будь-що-будь
віч-на-віч
всього-на-всього
де-не-де
колі-не-колі
як-не-як

II. Запам'ятайте правопис прислівників у рамці. Зверніть увагу на наголос у цих прислівниках.

344. І. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Визначте синтаксичну роль прислівників. Виділіть орфограму «Дефіс у прислівниках».

1. Діло с^як(так) волочитьс^я, та покинути не хочетьс^я.
2. Всяк розумний (по)своєму: один спершу, а другий потім (*Нар. творчість*).
3. Тихо(мирно) спала зг^рая лебедина.
4. Ось(ось) прийд^у до хатоньки моєї, де мати жде мене.
5. Спів веселий давно(давно) помалу стих (*З тв. Олександра Олеса*).
6. Тихо(тихо) лопотить на деревах листя та гуде у траві джміль (*В. Нестайко*).

II. Визначте розряд прислівників за значенням (див. таблицю на с. 155).

345. І. До поданих сполучень слів доберіть із довідки прислівники-синоніми й запишіть. Поясніть, яким способом утворені ці прислівники. Які прислівники пишутьс^я разом? (Див. с. 189—190).

На босу ногу, ненароком, по дорозі, дедалі, з власної волі, справа, похапцем, зліва, навзаки, заразом, проти волі, будь-коли.

босоніж
горілиць
навзаки
заразом
водночас

Д о в і д к а: мимохіть, водночас, босоніж, на-швидкуруч, повсякчас, чимраз, мимохідь, прав-бóруч, самохіть, горілиць, силоміць, лівóруч.

II. Із 3—4 прислівниками складіть і запишіть речення.

III. Запам'ятайте наголос прислівників. Зробіть фонетичний розбір одного зі слів у рамці.

346. Запам'ятайте наголос прислівників у рамці (вправа 345). Введіть їх в усний опис за репродукцією картини Юрія Камішного «Голос трави».

Ю. Камішний. Голос трави

347. I. До фразеологізмів доберіть із довідки й запишіть прислівники-синоніми, знімаючи скісну риску. З'ясуйте будову цих прислівників. Поясніть їх правопис.

На всі за́ставки; скільки є сили; де припа́ло; на живу нитку; жодним спосо́бом; з бі́гом часу; ого скільки; правду ка́жучи; жодно́ю мірою.

дарма́ що
по́ки що
ті́льки що
хіба́ що

Д о в і д к а: аби/як, що/духу, де/далі, чи/мало, аби/де, що/сили, ані/трохи, що/правда, ані/як.

II. Запишіть самостійно дібрані складні прислівники, утворені за допомогою часток аби-, ані-, де-, чи-, що-, як- (див. с. 190).

III. Зверніть увагу на правопис і наголошення слів у рамці.

348. I. Утворіть складні прислівники поєднанням прийменника із самостійними частинами мови. Запишіть, підкресліть орфограму.

У(зима), в(літо), з(бік), на(зустріч), о(північ), у(гора), на(сила), в(ручний), на(четверо), на(що), в(ранок), на(двоє), на(швидкий), с(повний), с(перший), по(маленький), за(новий), до(купа), на(весна), над(вечір), до(низ), в(другий), по(малий), з(легкий), до(голий), по(рука), на(показ).

на́гору
на-го́ра

II. Визначте, від яких частин мови утворені прислівники та яким способом.

III. За допомогою словника з'ясуйте, чи є синонімами слова в рамці. З одним із них складіть речення.

349. I. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Випишіть прислівники в алфавітному порядку. Поясніть їх правопис.

Повернувшись до Петербурга із заслання, Шевченко відразу ввійшов у художнє життя столиці: подовгу бував на виставках, щодня відвідував майстерні й зустрічався з колегами. Чимало писав портретів, заодно вивчав прийоми гравірування, працював у Ермітажі, робив перші свої офорти. Згодом зміг показати вже й первістка — «Притчу про робітників на винограднику».

Через півтора місяця, 16 квітня 1859 року, рада Академії нарешті винесла постанову: «Шевченка з огляду на подані роботи визнати призначеним в академіки і задати програму на звання академіка із гравірування на міді».

Та чи міг він передусім жити без Поезії, без свого «Кобзаря»? Одне від одного було невіддільне (За Л. Большаковим).

Офорт — гравюра на металі.

II. Назвіть відомі вам картини Тараса Шевченка. Оформіть свою розповідь у вигляді невеликого висловлювання, використовуючи прислівники у значенні послідовності викладу думок (*спочатку, потім, згодом, нарешті, по-перше, по-друге* та ін.). Визначте синтаксичну роль цих слів.

III. Розгляньте офорт Тараса Шевченка «Видубицький монастир у Києві». Використовуючи прислівники, опишіть зображене в художньому стилі.

Т. Шевченко. Видубицький монастир у Києві

350. 1. Погрупуйте прислівники у п'ять стовпчиків за способами творення й запишіть, знявши скісну риску: а) прийменник із прислівником; б) прийменник з іменником; в) прийменник із прикметником; г) прийменник із числівником; ґ) прийменник із займенником. Поясніть правопис.

На/приклад, у/день, на/багато, в/нічию, в/третє, с/проста, на/вічно, до/тепер, на/певне, у/п'яте, в/тім, на/віки, на/скрізь, на/що, на/четверо, у/ночі, за/одно, по/одиноці, на/віщо, по/декуди, з/вищу, в/рівень, за/довго, з/гарячу, за/видна, с/проста, на/початку, на/скрізь, у/голос, на/трое.

попросту —
по-простому
пóрізно — по-різному

II. Виділені прислівники розберіть за будовою.

III. Поясніть, чому подані в рамці пари спільнокорених слів пишуться по-різному.

351. 1. Прочитайте текст мовчки. Знайдіть речення, що розкриває основну думку висловлювання. Назвіть ужиті в тексті *прислівникові сполучення*, що пишуться окремо (див. с. 190).

Альберт Швейцер, учений, до останку одержимий ідеєю добра, вибрав, без сумніву, найгуманнішу в світі професію — лікаря.

«Я хотів спробувати зробити так, щоб моє життя, моя праця говорили про те, у що я вірю», — розповідав він. І він це зробив: сім років день у день вивчав медицину, п'ятдесят два — на совість працював лікарем в африканському селищі, тут створив лікувальний центр. Швейцера було відзначено Нобелівською премією за боротьбу за мир (За М. Бріаном).

на вєсну
навесні

II. Порівняйте наголошування і правопис слів у рамці. Поясніть розбіжність у написанні. Складіть із цих словами речення.

III. Складіть і розіграйте діалог на тему «Знайомтесь, справжня людина», спираючись на текст. Використовуйте прислівники і прислівникові сполучення.

352. 1. Доберіть до поданих слів спільнокореневі прислівники, утворивши їх за допомогою вказаних префіксів. Сформулюйте правило написання прислівникових сполучень. Свої висновки звірте з теоретичним матеріалом на с. 189—190.

на	{	щастя слава сміх подив жаль	без	{	жаль кінець потреба сумнів слід	по	{	правда совість суть щирість черга	до	{	завтра край крихта побачення сьогодні
----	---	---	-----	---	---	----	---	---	----	---	---

II. З'ясуйте, чи однаковим способом творяться прислівники типу *на совість* і *по змозі*. Зробіть словотвірний розбір цих слів.

 353. І. Спийшіть прислівники, розкриваючи дужки. Назвіть орфограми. Наголошення яких слів викликає у вас сумнів? Перевірте себе за словником.

(Без)відома, (без)перестанку, (без)сумніву, (без)кінця(краю), (в)до(світа), (в)затишку, (від)тепер, (від)усюди, (во)віки, (в)решті(решт), вряди(годи), (все)одно, всього(на)всього, (в)три(дорога), (в)цілому, (в)шосте, ген(ген), давним(давно), (де)далі, день(за)днем, день(у)день, десь(то), (до)відома, (до)завтра, (до)ладу, (до)не(схочу), (до)нині, (до)ранку, (з)боку, (з)боку(на)бік, (з)роду(віку), (зо)зла, (з)середини.

II. Поміркуйте, чому прислівники, що пишуться окремо, називають прислівниковими сполученнями.

 III. Назвіть прислівники з двома префіксами. Розберіть ці слова за будовою й визначте спосіб їх творення.

О р ф о г р а м а
Написання прислівникових сполучень
раз у раз, без сумніву

354. І. Спийшіть словосполучення та речення, розкриваючи дужки. З'ясуйте розбіжність у написанні однозвучних слів, користуючися словами в рамці. Назвіть частини мови, до яких вони належать.

1. Кімнату замкнуто (з)середини.— Читай (з)середини розділу.

2. Видніється (в)далечині.— (У)далечині моря. 3. Глянув (у)бік.— Ударив

(у)бік. 4. Попередити (в)останнє.— Налити води (в)останнє відро. 5. Увести прислівник (у)перше речення.— (У)перше почути. 6. Подарувати (на)пам'ять книгу.— Прodeкламувати вірш Тараса Шевченка (на)пам'ять. 7. (У)середині було темно.— Знайти (в)середині альбому потрібне фото.

*убік (присл.)
у бік (ім. із прийм.)*

 II. Від прикметника *давній* утворіть усі можливі форми прислівників. Поясніть їх правопис.

 355. І. Прочитайте текст. Чого йому бракує? Поділіть висловлювання на абзаци. Що виражає заголовок: тему чи основну думку?

СІМЕЙНИЙ БЮДЖЕТ

Сімейний бюджет — це всі надходження й витрати сім'ї за певний період (тиждень, місяць або рік). Складається він із двох частин і цим чудово ілюструє одвічну проблему обмеженості ресурсів. Перша частина в цілому охоплює джерела формування сімейного бюджету, друга — видатки. Німецький статистик ХІХ століття Ернст Енгель на основі аналізу ви-

датків сімей із різним рівнем добробуту сформулював закон, який носить його ім'я — закон Енгеля. Формулюється він так: із зростанням прибутків сім'ї видатки на харчування в основному знижуються, частка видатків на одяг, житло, комунальні послуги змінюється мало, а витрати на задоволення культурних та інших потреб — навпаки, помітно зростають. Закон Енгеля, не раз підтверджений розрахунками, твердить, що «людство задовольняє свої потреби насамперед у продовольстві. Після задоволення продовольчих потреб настає черга витрат на одяг. Тут процес «насичення» йде повільно і гальмується за рахунок таких явищ, як престиж і мода» (За кн. «Світ і ми»).

II. Доведіть, що текст належить до наукового стилю (назвіть слова-терміни, мовні звороти, властиві цьому стилю).

III. Випишіть із тексту в два стовпчики: а) прислівники; б) прислівникові сполучення. Яку роль вони відіграють у висловлюванні?

 IV. Перечитайте два останні речення тексту. Чи актуальний закон Енгеля в наш час? Подискутуйте на цю тему.

 356. Уявіть ситуацію. Ваш молодший брат розмовляє по телефону з мамою (татом, бабусею, дідусем) і набридливо вимагає купити йому якусь дорогу річ. Поміркуйте, що ви порадите братові. Чому треба враховувати потреби всіх членів родини і зважати на рівень добробуту сім'ї?

357. I. Закінчіть речення й запишіть їх, знімаючи скісну ризик. Визначте вид за будовою. Поясніть правопис прислівників.

1. Я вважаю, що людина повинна думати перед/усім про ...
2. Коли я бачу по/руч сердиту людину, то ... 3. Справжня людина ні/коли не дозволить собі ... 4. Людина з великої букви — це перш/за/все ... 5. Найкращими рисами людини є, по/перше, ..., по/друге, ..., по/третє, ...

II. На основі складених речень доведіть, що людиною не народжуються, а стають.

 358. Уявіть ситуацію. Ваш однокласник вважає, що можна бути щасливим, не приносячи користі іншим. Спробуйте переконати його, що це не так. Складіть і розіграйте діалог, використовуючи прислівникові сполучення, подані в рамці. Аргументуйте висловлені тези, ввічливо спростовуючи помилкові твердження свого співрозмовника.

*по можливості
без сумніву
в міру
в нагороду
до останку
до речі
на жаль
на радість
час від часу
в основному*

 359. I. Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку. Доберіть заголовок. Поділіть текст на абзаци. Визначте межі речень. Спишіть, розставляючи потрібні розділові знаки.

Мабуть найбільш яскравим прикладом того, чого може досягти людина є Демосфен Його перша промова по/суті провалилася, та інакше й бути не могло. Природа на/жаль наділила його якостями, що були несумісні з ораторською діяльністю: маленький зріст, слабкий голос, погана дикція тощо Здавалося що дорога на трибуну для нього закрита на/завжди Інакше би примирився та зайнявся чимось іншим але тільки не Демосфен Він розпочав щоденну працю Що/ранку через/силу приходячи на берег моря, він, по/перше, набирив у рот каміння й по/довгу відпрацьовував дикцію, по/друге, почав говорити голосно на/стільки щоб заглушити шум морського прибою Не/ймовірно, але завдяки таким тренуванням Демосфен на/щастя позбувся своїх недоліків і став одним із найблискучіших ораторів свого часу Отже, для людини немає нічого недосяжного (За Л. Зубенко).

Оратор — той, хто володіє мистецтвом виголошування промов; промовець.

II. Поясніть написання прислівників, згрупувавши їх за правилами правопису. Розберіть як частину мови по одному прислівнику кожної групи.

III. Складіть діалог із сусідом по партії, розкривши зміст епіграфа до теми (с. 180). Висловіть власні міркування щодо порушеної проблеми.

!..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

Правопис прислівників має ряд чітких закономірностей. Прислівники пишуться разом або через дефіс, прислівникові сполучення — окремо.

Правила написання прислівників через дефіс подано в таблиці на с. 181.

Разом пишуться прислівники:

1) утворені сполученням прийменника із самостійною частиною мови (іменником, прикметником, числівником, займенником, іншим прислівником). Наприклад: *угору* — *у* + *гора*; *допізна* — *до* + *пізнй*; *учетверо* — *у* + *четверо*; *передусім* — *перед* + *увесь*; *насправді* — *на* + *справді*. Проте слід відрізняти прислівники, що пишуться разом, від іменників (прикметників або числівників) із прийменниками. Порівняйте: *Передусім виконай завдання.* — *Виступатиму перед усім класом.* Відрізнити такі прислівники від інших частин мови можна за допомогою питання: *приносити* (к у д и?) *додому* — *підійти* (д о ч о г о?) *до дому* бабусі;

2) утворені сполученням кількох прийменників із будь-якою частиною мови (*навколо* — *на + в + коло*; *позавчора* — *по + за + вчора*);

3) утворені з кількох основ (*босоніж* — *босі ноги*; *мимохідь* — *мимо ходити*);

4) з частками *аби-*, *ані-*, *де-*, *чи-*, *що-*, *як-* (*абикуди*, *аніскільки*, *деколи*, *щодалі*, *якраз*).

О к р е м о пишуться прислівникові сполучення:

1) в яких іменник зберігає своє лексичне значення і граматичну форму (*без кінця*, *до речі*, *на зразок*, *через силу*);

2) що складаються з двох іменників і мають значення прислівників (*день у день*, *час від часу*, *з дня на день*);

3) що складаються з прийменника та прикметника чи збірного числівника (*в основному*, *в цілому*, *по двоє*).

?.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Які прислівники пишуться через дефіс? Наведіть приклади.

2. Назвіть істотні ознаки прислівників, що пишуться разом.

3. Наведіть приклади прислівників, які за звучанням збігаються зі сполученнями іменників, прикметників або числівників із прийменниками. Чи однакове написання таких співзвучних слів?

4. Як відрізнити прислівники від прислівникових сполучень? Доведіть це на прикладах.

ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ Й УЗАГАЛЬНЕННЯ

360. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.

1. Що таке прислівник?

2. Чим прислівник відрізняється від інших самостійних частин мови?

3. Чи можна поза реченням визначити, до якої частини мови належить сполучення слів *на славу*, *на сміх*, *до краю*? Поясніть на прикладах.

4. Як творяться прислівники? На кожен спосіб творення доберіть по 2—3 власні приклади.

5. Які основні правила наголошення прислівників вам відомі? Назвіть прислівники, яким властивий подвійний наголос.

6. Поясніть розбіжність у написанні *и* і *ни* у прислівниках *сказано* і *законно*, *нескінченно* і *нескінчено*.

7. Що спільного й відмінного в уживанні часток *не* і *ні* у прислівниках та інших самостійних частинах мови?

8. Від чого залежить написання букв *и* та *і* в кінці прислівників? Поясніть, добираючи приклади прислівників.
9. З'ясуйте, чому прислівник *потихеньку* з префіксом *по-* пишеться разом, а прислівник *по-братськи* — через дефіс.
10. Які прислівники пишуться разом? Наведіть приклади.
11. Що таке прислівникові сполучення? У чому особливість їх правопису?
12. Яку стилістичну роль виконують прислівники в мовленні?

361. Виконайте рівневі завдання (за варіантами).

В а р і а н т 1

I рівень

Прочитайте текст. З'ясуйте його стилістичну належність і тип мовлення. Спишіть, розкриваючи дужки.

Я відчиняю хатні двері, що (з)(на)двору пахнуть макухою, а з хати — хлібом і калачиками, які стоять у нас на всіх вікнах. За столом біля вузликів я (з)нову бачу схилене обличчя мами. Вона вдивляється в якесь насіння і щось (по)шепки говорить до нього. А найближче до матері лежать вузлики з гарбузовим насінням. У мене (од)разу похололо (в)середині й напорошились вуха. Я вже хотів було податися (на)зад, та в цей час мати побачила мене (*М. Стельмах*).

II рівень

I. Назвіть рядок, у якому всі прислівники утворені префіксально-суфіксальним способом:

- а) віднині, внизу, подекуди, поряд;
- б) навпаки, втрое, уперед, навічно;
- в) по-іншому, віддавна, влітку, щовночі;
- г) набагато, взимку, по-сусідськи, ось-ось.

II. Вкажіть рядок, у якому всі прислівники пишуться через дефіс:

- а) у/бік, по/друге, як/небудь, хоч/не/хоч;
- б) будь/де, час/від/часу, на/трое, у/середині;
- в) пліч/о/пліч, раз/у/раз, по/нашому, по/двоє;
- г) на/гора, хтозна/як, по/перше, по/латині.

III рівень

I. Від поданих слів утворіть прислівники. Вкажіть спосіб їх творення.

Весняний, весна, легкий, перший, день.

II. Серед утворених слів знайдіть прислівник, який має ступені порівняння. Запишіть усі можливі форми вищого ступеня порівняння.

В а р і а н т 2

I рівень

Прочитайте текст. З'ясуйте його стилістичну належність і тип мовлення. Спишіть, розкриваючи дужки.

Я завжди пам'ятаю, як урочисто проводжали в поле плугатарів із раїним плугом. Коли ж вони повертались (у)вечері (до)дому, їх стрічали (на)(пів)дорозі старі й малі. А яка то була радість, коли орач (по)малу виймав тобі з торби шматок причерствілого хліба і казав, що він од зайця! Це був найкращий хліб мого дитинства! А хіба не святом ставав той день, коли ти сам торкався до чепіг і (в)раз проводив свою першу борозну? (За М. Стельмахом).

II рівень

I. Назвіть рядок, у якому всі прислівники утворені злиттям основ:

- а) напоказ, якнайкраще, позавчора, напівдорозі;
- б) обабіч, самохіть, босоніж, ліворуч;
- в) мимохідь, передусім, щомісяця, спідлоба;
- г) знадвору, поодинокі, підтюпцем, позаторік.

II. Вкажіть рядок, у якому всі прислівники пишуться разом:

- а) що/духу, на/гору, десь/інде, на/що;
- б) до/нині, за/одно, ані/трохи, на/четверо;
- в) по/троху, десь/то, на/совість, чим/дуж;
- г) на/низу, на/мить, у/друге, на/диво.

III рівень

I. Від поданих слів утворіть прислівники. Вкажіть спосіб їх творення.

Нап, високий, другий, ранок, тиждень.

II. Серед утворених слів знайдіть прислівник, який має ступені порівняння. Запишіть усі можливі форми вищого ступеня порівняння.

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ • ПРИЙМЕННИК •

§ 31. Прийменник як службова частина мови

Хто рідну оселю свою забуває,
Той долі не знайде в житті.

М. Бакай

Прийменник
Види за походженням:
похідні,
непохідні

362. I. Виразно прочитайте вірш Платона Воронька. Визначте, в яких поетичних рядках міститься основна думка висловлювання. Випишіть *прийменники зі словами, до яких вони належать*.

Є багато країн на землі,
В них озера, річки і долини,
Є країни великі й малі,
Та найкраща завжди — Батьківщина!
Є багато квіток запашних,
Кожна квітка красу свою має,
Та гарніші завжди поміж них
Ті, що квітнуть у рідному краї.

Є багато пташок голосних,
Любі, милі нам співи пташині,
Та завжди наймилішими з них
Будуть ті, що у рідній країні.
І тому найдорожчою нам
Є і буде у кожну хвилину
Серед інших країи лиш одна —
Дорога нам усім Україна!

П. Воронько

II. Назвіть службові частини мови. Чому прийменник належить до службових частин мови? Дослідіть, з якими самостійними частинами мови можуть уживатися прийменники. З'ясуйте, чому ця частина мови має саме таку назву.

III. Назвіть відмінки самостійних частин мови, які вживаються з прийменниками.

363. I. Розгляньте схему на с. 194. Визначте, які ознаки властиві прийменнику.

II. За допомогою схеми сформулюйте визначення прийменника як службової частини мови. Зіставте свої висновки з теоретичним матеріалом на с. 199.

Виражає залежність іменника, числівника і займенника від інших слів у словосполученні й реченні

Незмінна службова частина мови

Прийменник
як частина мови

Не виступає в ролі членів речення

Разом з іменником, числівником або займенником у формі непрямих відмінків указує на об'єкт дії, напрям, час, місце, причину, мету та інші значення

384. I. Прочитайте текст мовчки. Доберіть до нього заголовок, який розкривав би тему висловлювання. Випишіть словосполучення з прийменниками, вказуючи на *сміслові відношення*, виражені за допомогою прийменників.

Привабливого вигляду набувають вулиці й площі наших міст і сіл, подвір'я та присадибні ділянки. Мешканці будинків традиційно виходять на велику весняну толоку, звільняючи від накопиченого за зиму сміття алеї і парки, сади, узбіччя доріг, розчищаючи канали, обрізуючи сухе гілля дерев, висаджуючи дерева й кущі.

Школярі, учні коледжів, студенти нині бажані гості в інвалідів, самотніх літніх людей: перед Великоднем прибирають у їхніх оселях, миють вікна, допомагають полагодити паркани тощо (З газети).

Толо́ка — безкоштовна праця гуртом для швидкого виконання великої за обсягом роботи.

Сміслові відношення:

просторові — *йти до школи, прибирати на подвір'ї*;
часові — *після уроків, днів за п'ять*;
причинові — *від радості, з журби*;
мети — *підготувати для читання*;
допустові — *незважаючи на погоду*;
означальні — *зошит з історії*;
об'єктні — *спілкування з другом*

II. Розгляньте теоретичні відомості в рамці. З'ясуйте, чи можуть прийменники виражати певне значення самостійно, без повнозначних частин мови.

365. I. До поданих сполучень слів доберіть із довідки синонімічні фразеологізми і запишіть. Підкресліть іменники з прийменниками. Назвіть смислові відношення, виражені за допомогою прийменників, і відмінки іменників.

Просто неба; порожній гаманець; як хлющ; зводити кінці; як вітром здуло; не за горами; обоє ряббе.

Д о в і д к а: перебиватися з хліба на воду; з одного тіста; до останньої нитки; під носом; як крізь землю провалитися; під відкритим небом; вітер у кишнях.

II. З виділеними фразеологізмами складіть речення. З'ясуйте синтаксичну роль фразеологізмів.

 366. I. Прочитайте фразеологізми. Поясніть їх значення (у разі потреби скористайтесь фразеологічним словником). Запишіть фразеологізми, утворюючи антонімічні пари. Підкресліть прийменники.

1. Народитися під щасливою зіркою; пійматися в лабеті; пливати за течією; привертати до себе; прийти на розум; під самісіньким носом; без царя в голові.

2. Відвертати від себе; мати голову на плечах; народитися в поведілок; вилетіти з голови; за тридев'ять земель; пливати проти течії; вирватися з лап.

II. З'ясуйте, на які відмінки вказують прийменники.

III. Дослідіть, у яких фразеологізмах прийменники виступають як антонімічні. Складіть із цих висловами речення (усно).

 367. I. З-поміж поданих прийменників виберіть і запишіть у два стовпчики: а) синонімічні; б) антонімічні.

Біля, між, над, для, уві, коло, під, від, задля, через, з метою, перед, проміж, із, близько, до, у, край, за, в, з, поміж, крізь, зі, серед, повз.

II. Складіть і запишіть словосполучення з прийменниками одного синонімічного ряду (антонімічної пари). Поясніть службову роль прийменників у словосполученнях.

368. I. Прочитайте текст мовчки. Доберіть заголовок. З'ясуйте стиль і тип мовлення. Спишіть текст, розставляючи потрібні розділові знаки. Назвіть пунктограми.

Почуття любові до Батьківщини починається з невеличких справ на загальну користь рідного міста містечка села вулиці двору. Країна не може жити без участі громадян у вирішенні загальних справ. Громадська діяльність передбачає що люди-на робить щось важливе й корисне поза межами власної домівки місця роботи або школи. Це не обов'язково. Ніхто не примушує вас до таких дій. Але виявляючи активність вико-

нуючи щось на добровільних засадах ви можете змінити життя навколо себе на краще (О. Данилевська).

II. Підкресліть у тексті прийменники. З'ясуйте, з якими формами відмінків вони вживаються.

369. Напишіть невеликий твір-роздум у публіцистичному стилі на тему «Як я можу бути корисним (корисною) суспільству». Підкресліть прийменники.

370. Розгляньте таблицю. З'ясуйте, як творяться *похідні при-
йменники*.

Способи творення похідних прийменників

Похідні прийменники творяться	Приклади
1. Шляхом поєднання двох і більше непохідних прийменників	<i>з-поміж, задля, поза, попід, з-над, із-за</i>
2. Шляхом переходу іменників або прислівників у прийменники	<i>коло, кінець, протягом, навколо</i>
3. Шляхом поєднання іменників чи прислівників із непохідними прийменниками	<i>з метою, у справі, в інтересах, на відміну від, у зв'язку з</i>

371. I. Прочитайте текст «ланцюжком». Що нового ви дізналися про Пересопницьке Євангеліє? Підготуйте усний переказ прочитаного.

Чи знаєте ви, яка стародавня книга лежить перед Президентом під час складання ним присяги на вірність Україні? Книга ця, без перебільшення, національна святиня — Пересопницьке Євангеліє. З'явилася вона в середині XVI ст. і є першим перекладом Святого Письма українською мовою. Конітка праця перекладача й переписувача тривала впродовж 1556—1561 років. Історія зберегла імена творців Пересопницького Євангелія. Обидва вони, Григорій і Михайло, були ченцями Пересопницького Пречистенського монастиря. Про їхнє надзвичайне обдаровання свідчить сама книга: протягом чотирьох із половиною століть вона не перестає дивувати справді нетлінною красою (За В. Власовим).

обдаровання

II. Випишіть прийменники. З'ясуйте, до якого виду за походженням — *непохідних* чи *похідних* — належать виділені прийменники (див. с. 199).

III. Гра «Хто швидше?». У сполученні *під час складання* замініть прийменник синонімічним непохідним; у сполученні *впродовж років* — синонімічним похідним.

372. I. Випишіть прислів'я та приказки, в яких уживаються похідні прийменники. Визначте спосіб їх творення.

1. Не всяка дорога проходить коло села. 2. Коли не таланить, то й серед битого шляху віз обламається. 3. І найсолодший хліб на чужині бажаного смаку не має. 4. З чужим і посеред села розставайся. 5. Для проханого гостя багато треба. 6. Далеко, як від землі до неба. 7. Треба все робити задля того, щоб заможнo жити. 8. У роботі час швидко минає.

II. З'ясуйте, в якому відмінку стоять слова, ужиті з похідними й непохідними прийменниками.

III. До похідних прийменників доберіть синонімічні непохідні.

373. I. Порівняйте виділені співзвучні слова в реченнях. Поясніть, які з них належать до самостійних частин мови, а які — до похідних прийменників.

1. Тихо навколо. — Навколо школи учні висадили квітник. 2. Кінець — ділу вінець (Нар. творчість). — Сидить батько кінець стола, на руки схилився (Т. Шевченко). 3. Пісня лунала десь зовсім близько. — Василько стояв близько вікна. 4. Папір покреслено впоперек. — Рибалки пливли на човні впоперек річки.

II. З'ясуйте, як можна відрізнити похідні прийменники від омонімічних іменників і прислівників.

Увага! Слід відрізняти похідні прийменники від омонімічних іменників і прислівників. Порівняйте: *коло* (іменник) і *коло* (прийменник); *навкруги* (прислівник) і *навкруги* (прийменник).

Похідні прийменники, на відміну від однозвучних іменників і прислівників, не виражають самостійного лексичного значення, а лише вказують на певні смислові відношення у сполученні з іменниками, числівниками або займенниками. Наприклад, у реченні *Верба товста, та (д е?) всередині пуста* (Нар. творчість) прислівник *всередині* характеризує дію за місцем, де виконується процес. А в реченні *Усі процеси були сховані всередині (ч о г о?) приладів* (Ю. Шовкуненко) похідний прийменник *всередині* вказує на просторові відношення лише в поєднанні з іменником.

374. I. Спишіть сполучення слів. Підкресліть похідні прийменники. Запам'ятайте їх правопис.

Незважаючи на зауваження; згідно з розпорядженням; відповідно до графіка; протягом тижня; через хворобу; у зв'язку з ремонтними роботами; з метою віднов-

незважаючи на
згідно з
відповідно до
у зв'язку з
під час
незалежно від

лення; під час засідання; у процесі обговорення; на чолі з керівником; за винятком двох спортсменів; незалежно від умов.

II. Поміркуйте, якому стилю властиве вживання подібних мовних зворотів із похідними прийменниками. Запам'ятайте правопис прийменників у рамці на с. 197.

375. I. Прочитайте речення. З'ясуйте їх стилістичну належність. Свою думку доведіть. Випишіть похідні прийменники, групуючи їх за способом творення.

1. У нашій Галактиці зорі розташовані нерівномірно, їх найбільше навколо її центра, де сила тяжіння максимальна. 2. Неозброєним оком на нічному небосхилі можна побачити близько 2000 зірок. 3. Окремі сузір'я можна спостерігати на нічному небі протягом усього року. 4. Зорі в сузір'ях ніяк не пов'язані поміж собою ні в просторі, ні в часі. 5. Комета складається з «голови» і «хвоста», який стає яскравим та довгим у період наближення її до Сонця. 6. Минають тисячі років, і «голова» комети зменшується за рахунок тавення льоду. 7. Внаслідок досліджень учені дійшли висновку, що у Всесвіті, крім видимих небесних тіл, є космічні промені, що заповнюють міжзоряний простір (За О. Скуратовичем).

II. Назвіть непохідні прийменники. Визначте, з якими відмінками іменників вони вживаються.

 III. Випишіть із підручника історії або географії 4—5 речень із похідними прийменниками, утвореними різними способами.

 376. З поданими словами складіть і запишіть речення. З'ясуйте синтаксичну роль омонімічних слів. Визначте відмінки іменників або займенників, з якими вжито похідні прийменники.

Край (іменник) — край (прийменник); коло (іменник) — коло (прийменник); протягом (іменник у формі орудного відмінка) — протягом (прийменник); назустріч (прислівник) — назустріч (прийменник); навколо (прислівник) — навколо (прийменник).

 377. Складіть діалог про історію становлення свого регіону (області), використовуючи непохідні й похідні прийменники.

 378. Гра «Хто швидше?». Визначте рядок, у якому похідні прийменники утворені від: а) іменників; б) прислівників.

- А. 1. Коло, край, кінець, протягом.
2. Углиб, уздовж, навпроти, поруч.
3. Наперед, навколо, крізь, назустріч.
4. Опісля, близько, проміж, посеред.
- Б. 1. Близько, вглиб, край, посеред.
2. Навколо, навкрузи, вздовж, упоперек.

3. Напередодні, окрім, замість, проміж.
4. Назустріч, протягом, кінець, наперекір.

..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ .....

Прийменник — службова частина мови, що виражає залежність іменника, числівника або займенника від інших слів у словосполученні та реченні й указує на просторові, часові, причинові, допустові, означальні, об'єктні та інші відношення. Наприклад: *стояти на майдані; зйти після занять; цвісти від задоволення; зошит для письма.*

Прийменники не змінюються і не є членами речення.

Увага! Виконуючи синтаксичний розбір речення, підкреслюйте прийменники однаковими лініями з тими членами речення, до яких вони належать.

За способом творення (або походженням) усі прийменники поділяються на **непохідні** й **похідні**.

До **непохідних** належать прийменники *в, на, від, до, при, під, з, за, над, через* та інші, походження яких визначити неможливо.

Похідні прийменники утворені:

- 1) складанням кількох непохідних прийменників (*посеред* ← *по + серед*; *з-за* ← *з + за*);
- 2) шляхом переходу самостійних частин мови в прийменники (*край, близько*);
- 3) поєднанням самостійних частин мови з непохідними прийменниками (*на відміну від, відповідно до*).

..... ПОРАЙДУЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ .....

1. Які частини мови належать до службових?
2. Яка частина мови називається прийменником? У чому полягає його службова роль?
3. З якими самостійними частинами мови вживаються прийменники?
4. Які смислові відношення виражаються за допомогою прийменників? Наведіть приклади.
5. На які види за походженням поділяються прийменники? Наведіть приклади.

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

**Твір-роздум дискусійного характеру
в публіцистичному стилі (усно)**

379. 1. Прочитайте текст на с. 200. У якому реченні міститься основна думка висловлювання? З'ясуйте стиль мовлення тексту.

ЧОМУ КОЖНА ЛЮДИНА ВІДЧУВАЄ ЩАСТЯ ПО-СВОЄМУ?

Безперечно, не знайдеться людини, яка б не розуміла слова *щастя*. Воно є загальнозживаним і, здається, таке зрозуміле.

Проте варто лише спробувати витлумачити його, як виявиться, що це не дуже просто. Чому? Мені здається, так відбувається через те, що поняття «щастя» стосується духовного світу людини. А скільки людей — стільки і світів! Тож кожен розуміє щастя по-своєму. Для когось — це задоволення, втіха; для інших — добробут; для третіх — велика і дружна сім'я. Хтось щастя розуміє як удачу, талан, інші — як радість.

Пригляньтесь до свого найближчого оточення. Кожен уявляє щастя по-своєму.

Я часто відчуваю себе щасливою людиною, наприклад, коли дивлюся свій улюблений серіал для підлітків. Коли мій однокласник не вивчить уроку і його не питає вчитель — він безмежно щасливий. А мій старший брат уже не радіє з таких дрібниць, прагне чогось «дорослішого». Він не уявляє себе щасливим без успішної кар'єри.

Але все це минуле, а справжнє щастя приходить тоді, коли людина навчиться жити в ладу з собою, коли її не мучать докори сумління. Як стверджує народна мудрість: «Не родись багатий та вродливий, а родись при долі та щасливий» (*Ярослав М.*).

Талан — щаслива доля; успіх, удача.

II. Виділіть у тексті тезу, аргументи (доведення) і висновок.

III. Чи можна вважати тему твору дискусійною? Свою думку доведіть.

 IV. Поміркуйте, що, на ваш погляд, може зробити людину щасливою. Під час обговорення намагайтеся переконати однокласників у слушності своїх думок.

 V. Складіть усний твір-роздум на тему «Що треба зробити, щоб бути щасливим?».

380. I. Складіть текст-роздум на тему «Чи можна вважати себе справжнім українцем, не спілкуючись рідною мовою?». Використайте пропонувані тези. Аргументуйте їх (доберіть переконливі приклади) і зробіть висновок.

1. Справжній патріот може і не знати рідної мови, головне — любити Батьківщину.

2. Кожен українець повинен володіти рідною мовою.

 II. Добираючи переконливі аргументи на користь тієї чи іншої точки зору, використовуйте *прямі й непрямі доведення*.

Увага! При прямих доведеннях тезу обґрунтовують безпосередньо. При непрямих доведеннях — через спростування інших думок, протилежних до тієї, яку потрібно довести.

 381. Розкажіть, чи часто у вас виникають проблеми у стосунках із друзями. Як ви їх вирішуєте?

 382. Чи згодні ви з думкою відомого художника і філософа Миколи Реріха: *У мить щастя в людини не буває друзів?* Складіть усний твір-роздум у публіцистичному стилі, навівши декілька власних міркувань з цього питання.

 383. I. Розгляньте схему роздуму та пам'ятку. З'ясуйте особливості побудови висловлювань, що містять роздум.

Теза

Аргументи, докази

Висновок

ПАМ'ЯТКА

Як працювати над твором-роздумом дискусійного характеру в публіцистичному стилі

1. Пам'ятайте про складові частини твору-роздуму: **тезу** (основна думка), **аргументи** (обґрунтування висловленої думки) і **висновок**.

2. В основу власного роздуму покладіть питання, яке викликає різне ставлення людей.

3. Наведіть дві-три протилежні точки зору на обговорюване питання.

4. Обґрунтовуйте власну позицію, переконуючи у слушності своїх думок. Уживайте при цьому вставні конструкції: *по-моєму, на мою думку, скажімо, як мені здається, певно, мабуть, я гадаю*.

5. Доведення висловленої думки ілюструйте прикладами із життя, усної народної творчості, літератури тощо. Використовуйте такі конструкції: *можна навести приклад; на думку багатьох людей; як стверджує народна мудрість; часто можна почути, що...*

II. Чи замислювалися ви над тим, для чого людині потрібні знання? Складіть усне висловлювання, в основу якого покладіть протилежні думки й погляди. Текст якого типу мовлення ви створюватимете? Продумайте тезу, яку вам потрібно буде довести, і прийоми побудови вашого роздуму.

Завжди були, є і будуть гарні люди, а значить — осяяні красою цих людей, гарні їхні імена.

А. Коваль

384. I. Прослухайте текст. З'ясуйте його стилістичну належність. Випишіть сприйняті на слух сполучення слів із прийменниками. Визначте, які смислові відношення вони виражають та з якими *відмінками* вживаються.

Сьогодні ім'я — це юридично зафіксоване слово, за допомогою якого (разом із формою по батькові та прізвищем) здійснюється легалізація особи.

За існуючими в нашій країні законами батьки зобов'язані зареєструвати дитину протягом трьох місяців після її народження. Зафіксована в актовій книзі та у свідоцтві про народження тричленна формула найменування має бути точно відтворена в усіх подальших документах цієї людини (А. Коваль).

Легалізація — надання законної сили; узаконення.

II. Дослідіть, чи з усіма відмінками вживаються прийменники. Своє міркування звірте з теоретичним матеріалом на с. 207.

□ 385. Розгляньте фотоілюстрації і визначте, кого на них зображено. Складіть і запишіть діалог із 8—10 реплік на тему «Видатні українці», додержуючися правил пунктуації. Підкресліть прийменники, зазначте, з якими відмінками вони вживаються.

386. Спишіть, розкриваючи дужки. З'ясуйте, на які відмінки вказують прийменники. Позначте відмінкові закінчення іменників і займенників.

Інтерес людини до (своє власне ім'я); місце людини в (суспільство); свідоцтво про (народження); право на (ім'я) зберігається за (людина); ім'я пов'язане з (історія); допомогти у (вибір імені); розповідь про (своє прізвище); прізвище походить

від (назва птаха); прізвище із (суфікс); спільне для (слов'янські мови); утворилося від (імена); вказує на (національність).

387. І. Утворіть і запишіть словосполучення з поданими іменами, використавши прийменники з довідки. Визначте головне й залежне слова. Зазначте відмінок іменників, ужитих із прийменниками.

1. Марічка, Оксана. 2. Михайло, Андрій.

Д о в і д к а: без, до, замість, назустріч, з, за, перед, про.

II. З'ясуйте, з якими прийменниками залежне слово може стояти в різних відмінках.

388. І. За зразком утворіть словосполучення, використовуючи подані прийменники й ураховуючи зазначені у схемі відмінки.

Р.в.   Зн.в.

З р а з о к. Брати приклад із батька. Відпочивав із місяць.
Ор.в.

Зустріч з актором.

на $\begin{cases} \text{Зн.в.} \\ \text{Ор.в.} \end{cases}$ за $\begin{cases} \text{Зн.в.} \\ \text{Ор.в.} \end{cases}$ між $\begin{cases} \text{Р.в.} \\ \text{Ор.в.} \end{cases}$

II. Визначте, в яких словосполученнях можна замінити непохідні прикметники на синонімічні похідні. Чи зміняться при цьому смислові відношення й відмінок іменників?

389. І. Прочитайте текст. Визначте тип мовлення. Випишіть сполучення слів із *приймениками* *y(є)*, *z(із, зі)*. Поясніть їх уживання (див. с. 207).

Кожен із нас зі своїм іменем має прожити життя, і всі наші звернення, усі наші справи, хороші й погані, стають відомі людям через наше ім'я — прив'язуються до нього. Ім'я, яке дають нам при народженні, — нехай випадкове, нехай не дуже вдале, нехай навіть нелюбе — міцно приростає до нас на все життя, стає невіддільним, зливається з нашою особистістю.

Імена — це ще й та жива нитка, яка зв'язує нас із родом і народом, із рідною землею, культурою, мовою. Іменем людина пов'язується з сьогоденням, у якому є всі можливості заслужити собі добре ім'я.

Тому до свого імені, до імен інших людей, до імен узагалі слід ставитися з повагою, пам'ятаючи, що повага до імені є повагою до особистості, до людей, які вибирали це ім'я, до традицій народу і норм суспільства (А. Коваль).

II. Що ви знаєте про походження імен? Поспілкуйтеся на цю тему з однокласниками.

390. І. Прочитайте прислів'я. Спишіть, уставляючи замість крапок *у* або *в*. Поясніть їх уживання. Коли *у(в)* є прийменником, а коли — префіксом?

1. ... господарстві, як ... млині: ..се щось туркоче. 2. ... дощ хату не покривають, а ... погоду й так не капає. 3. Він ... воді не ..тоне, і ... огні не згорить. 4. ... своїм дворі ..сяк хазяїн. 5. ... чужім оці бачить зразу, ... своїм — ні разу. 6. Голка маленька, та ... морі до самого дна добирається. 7. Гуде, немов чотири вітри ... лісі. 8. Гуде, як вітер ... порожній димар. 9. Два борсуки ... одній норі не ..живуться.

II. Виділені слова розберіть за будовою.

391. І. Спишіть прислів'я та приказки, добираючи з дужок потрібний варіант прийменника *з*. Обґрунтуйте свій вибір за допомогою правил милозвучності (див. с. 207).

1. (З, із, зі) своєї печі дим солодкий. 2. (З, із, зі) чужого коня перемоги. 3. (З, із, зі) письма слова не викидають. 4. (З, із, зі) глибокої криниці — студена водиця. 5. Звичка, що ввійшла в характер (з, із, зі) молоком матері, вийде тільки (з, із, зі) душею. 6. Дощ іде, як (з, із, зі) відра лле, а (з, із, зі) стріх біжить, як цівкою. 7. Дружи (з, із, зі) розумним — не будеш дурнем. 8. Додому ворота широкі, а (з, із, зі) дому — вузькі.

II. Видишіть словосполучення «дієслово + іменник із прийменником *з*». Зазначте, з якими відмінками іменників уживається прийменник *з(із, зі)*.

392. Складіть розповідь про ваші обов'язки в родині, дотримуючися правил милозвучності при вживанні прийменників *у—в*, *з—зі—із*.

393. І. Працюючи в групах, доповніть наведені «Правила сімейного життя» власними положеннями і запишіть. Використовуйте непохідні й похідні прийменники.

ДЕСЯТЬ ПРАВИЛ СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ

1. Частіше дякуйте рідним за те, що вони роблять для вас.
2. Приділяйте близьким більше уваги й не забувайте час од часу робити для них щось приємне.
3. Під час розмови добирайте слова, які не ображають ваших близьких.

***

II. Визначте, які прийменники є непохідними, а які — похідними. З'ясуйте, на які відмінки вказують ужиті прийменники.

394. І. Спишіть сполучення слів, добираючи з дужок потрібний прийменник і ставлячи залежне слово (слова) у потрібному відмінку.

1. Не з'явився (із-за, через, по) хвороба. 2. Пропустити заняття (з, по, із-за) поважна причина. 3. Підйом тривав (біля,

протягом, на протязі) три години. 4. Призначили чергового (відповідно до, у відповідності з, за) правила внутрішнього розпорядку. 5. Працювати (по, за) контракт. 6. Залучити (в, до, для) роботи.

II. Випишіть похідні прийменники. Поясніть їх правопис.

395. I. Погрупуйте і запишіть у три стовпчики *прийменники, які лишуться* а) *разом* б) *через дефіс* в) *окремо* Скористайтесь наведеною нижче схемою.

По/між, із/за, з/заду, на/в/круги, на/зустріч, з/по/серед, подібно/до, близько/від, на/чолі, із/за, по/серед, з/по/між, відповідно/до, в/супереч, за/винятком, з/під, по/близу, на/в/коло, за/для, із/над, на/перед, незалежно/від, з/поза, згідно/з.

II. Визначте спосіб творення виділених прийменників. Складіть із ними речення.

396. I. Спишіть словосполучення, розкриваючи дужки. Прокоментуйте орфограму «Написання похідних прийменників разом, окремо й через дефіс».

(За)для нас; (з)поміж нас; (по)між людьми; (на)чолі (з)учителем; (на)зустріч щастю; (у)напрямку (до) площі; (з)під опіки батьків; (на)передодні свята; (по)над деревами; (у)ві сні; (з)(по)над гір; (з)над вершин дерев.

 II. Замініть, де це можливо, похідні прийменники на синонімічні непохідні. З'ясуйте, чи змінюється при цьому відмінок іменника або займенника.

О р ф о г р а м а
Написання похідних прийменників разом,
окремо й через дефіс
поперед, залежно від, з-над

397. I. Поясніть правопис однозвучних слів. Визначте, до яких частин мови вони належать.

Зібратися (в)гори — котитися (з)гори — котитися (з)гори високої; говорити (в)третє — заглянути (в)третє вікно; приїхати (в)двох — (у)двох кімнатах; йти (на)зустріч — (на)зустріч із братом.

 II. Доберіть власні варіанти однозвучних слів. Поясніть їх правопис.

398. I. Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку. Випишіть 5—6 прийменників із тексту, поясніть їх правопис.

Імена християнського календаря, запозичені разом із уведенням християнства на Русі в X столітті, давалися під час хрещення дитини. Вони охоплювали давньоримські, а також незначну частину імен тих народів, з якими греки візантійської епохи підтримували торговельні й культурні зв'язки. До візантійських належать, наприклад, популярні в Україні імена *Іван, Олексій, Михайло, Григорій, Петро, Федір, Ганна, Олена, Катерина*. На українському мовному ґрунті вони набули змін у звуковому оформленні, обросли різноманітними варіантами і вже давно не сприймаються як запозичені (*Л. Скрипник*).

 II. Що ви знаєте про своє ім'я? Складіть усну розповідь про те, як виникло ваше ім'я, що воно означає, чому вас так назвали батьки, чи трапляється це ім'я у творах художньої літератури тощо. Використовуйте непохідні й похідні прийменники.

 399. Чи згодні ви з висловом відомого вченого-психолога Дейла Карнегі: *Дайте людині добре ім'я задля того, щоб вона жила відповідно до нього?* Напишіть твір-роздум на тему «Чи впливає ім'я людини на її життя?».

ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ .....

Прийменники вживаються тільки при самостійних частинах мови — іменниках, числівниках і займенниках.

Вони можуть безпосередньо не стояти перед іменником. Це буває в тих випадках, коли між прийменником та іменником

стоїть залежне від іменника слово. Наприклад: *У наших іменах відображається фантазія, художня творчість та історія народу.*

Кожний прийменник може вживатися з формою одного, двох і навіть трьох не прямих відмінків. Наприклад, прийменник *між* уживається з трьома відмінками: родовим (*між нас*), знахідним (*між столи*) й орудним (*між друзями*); прийменник *понад* уживається з двома відмінками: знахідним (*понад сто років*) й орудним (*понад шляхом*); а такі прийменники, як *без, біля, від, крім, серед, крізь, через, усупереч, наперекір* та інші вживаються лише з одним непрямим відмінком.

Для милозвучності мовлення в українській мові вживаються варіанти прийменників *у — в, з — зі — із*. При цьому слід дотримуватися правил.

1. Прийменник у вживається:

- а) між приголосними (*запитав у Василя*);
- б) на початку речення перед приголосним (*У Дмитра карі очі*);
- в) перед *в, ф, льв, св, тв, хв* (*у Львові*);
- г) після паузи, що на письмі позначається комою, двокрапкою, тире або іншим розділовим знаком (*Це було ... у Києві*).

2. Прийменник в уживається:

- а) між голосними (*думки в Андрія*);
- б) після голосного перед більшістю приголосних (*спитати в батька*).

3. Прийменник з уживається:

- а) перед голосним незалежно від закінчення попереднього слова (*Василь з Оксаною, Микола з Олесем*);
- б) перед приголосним, якщо попереднє слово закінчується голосним (*Дарина з Кирилом*).

4. Прийменник із уживається переважно перед з, с, ц, ч, ш, щ та між групами приголосних (разом із сусідами, виготовити із шовку).

5. Прийменник зі вживається перед сполученням кількох приголосних на початку слова (поруч зі мною, вийти зі школи).

Похідні прийменники пишуться:

1) *р а з о м*, якщо утворені від прислівників, іменників або інших прийменників (*напроти, понад, посеред*);

2) *о к р е м о*, якщо утворені шляхом поєднання прислівників або іменників з непохідними прийменниками (*з огляду на, у відповідь на, на відміну від*);

3) *ч е р е з д е ф і с*, якщо утворені шляхом приєднання до прийменників *з, із* інших прийменників (*з-понад, з-поміж, з-посеред*).

1. З якими відмінками вживаються прийменники?

2. Які прийменники вживаються з формами двох і трьох відмінків? Наведіть приклади.

3. Які варіанти прийменників вам відомі? З якою метою використовують їх у мовленні? У чому особливість їх правопису?

400. I. Уявіть себе автором електронного підручника з української мови. Які завдання з теми «Правопис прийменників» ви могли б запропонувати виконати своїм однокласникам? Наведіть їх зразки.

II. Випишіть із художнього тексту (за вашим вибором) 3—4 прийменники й розберіть їх як частину мови. Скористайтесь алгоритмом.

АЛГОРИТМ

розбору прийменника як частини мови

1. Прийменник

2. Визначте вид за походженням

непохідний

похідний

3. З'ясуйте, на який відмінок указує

Р.

Д.

Зн.

Ор.

М.

4. Назвіть самостійну частину мови, з якою утворює словоформу

іменник

числівник

займенник

5. Обґрунтуйте написання

разом

окремо

через дефіс

Зразок усного розбору

Немає щастя без друзів (Нар. творчість).

Без (друзів) — службова частина мови, прийменник; незмінне слово; вказує на причинові відношення; за походженням — непохідний; вказує на родовий відмінок іменника *друзів* у складі словосполучення *щастя без друзів*; пишеться окремо.

Зразок письмового розбору

Без (друзів) — сл. част. м., приймен.; незм.; причинові віднош.; непохідн.; *щастя без друзів*; Р. в. імен.; пиш. окр.

ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ Й УЗАГАЛЬНЕННЯ

401. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.

1. Чому прийменники належать до службових частин мови?
2. З якими частинами мови прийменники ніколи не вживаються? Чому?
3. Які прийменники можуть виступати в ролі префіксів? Наведіть приклади.
4. З якими відмінками прийменники не вживаються? Чому?
5. Які смислові відношення виражають прийменники у словосполученнях *працювати в бібліотеці, дізнатися про свято, кожен із нас*?
6. Які ще відношення можуть виражати прийменники разом із відмінюваними словами?
7. Чи можуть бути прийменники синонімічними й антонімічними? Наведіть приклади.
8. Які прийменники-синоніми виступають як засіб милозвучності мови? Назвіть правила їх уживання.
9. Яка відмінність між непохідними й похідними прийменниками? Які способи творення властиві похідним прийменникам?
10. Як можна відрізнити похідні прийменники від омонімічних слів? Поясніть це на прикладах.
11. Наведіть по 5 прикладів похідних прийменників, що пишуться разом, окремо й через дефіс. Сформулюйте правила їх правопису.
12. З якою метою використовуються прийменники в мовленні?

402. Виконайте рівневі завдання (за варіантами).

В а р і а н т 1

І рівень

Прочитайте текст. Доберіть заголовок. З'ясуйте стилістичну належність висловлювання. Спишіть текст. На які смислові відношення вказують виділені прийменники?

Уся широчінь лиману, куди оком не кинь, уже вільна від криги. Лише коло берега — від довгої, вигнутої коси до жовтих, навислих над водою скель удалині — льодові поля. Нерівні, кострубаті, у рядах торосів, озерцях густої блакиті.

А ще півмісяця тому, коли Мишко приходив побігати на ковзанах, були вони, мов скатертина. Швидко зробила весна своє руйнівне діло (Ю. Голобородько).

II рівень

I. Назвіть рядок, у якому всі прийменники — похідні:

- а) біля, повз, поперед, назустріч, окрім;
- б) кінець, із-за, через, навколо, після;
- в) коло, у зв'язку з, поперед, поміж, з-між;
- г) з-під, серед, замість, близько, після.

II. Визначте, в якому рядку всі прийменники пишуться окремо:

- а) на/в/коло, на/відміну/від, з/поміж, із/над;
- б) у/справі, незважаючи/на, з/метою, згідно/з;
- в) за/для, по/під, відповідно/до, на/перед;
- г) з/поза, у/супереч, по/близу, незалежно/від.

III рівень

I. З поданими словами утворіть словосполучення типу «дієслово + іменник із прийменником». Визначте, на які відмінки вказують прийменники.

Знайти. Схилитися. Захищати.

II. Складіть і запишіть діалог із 8—10 реплік на тему «Правопис прийменників». Дотримуйтеся мети спілкування.

В а р і а н т 2

I рівень

Прочитайте текст. Доберіть заголовок. З'ясуйте стилістичну належність висловлювання. Спишіть текст. На які смислові відношення вказують виділені прийменники?

Дорога у степ меші добре знайома. Стільки разів ходив нею, бо ж мешкаю на крайній сільській вулиці. Особливо гарно вивчив, коли за лісосмугою почали канал для дніпровської води прокладати. Бігав із хлопцями дивитись, як працюють скрепери: сталевими ножами вгризаються у висушену землю, набирають повні ковші ґрунту і повзуть пологими відкосами, щоб висипати його обабіч рукотворного русла. Дуже цікаво було коло них (Ю. Голобородько).

II рівень

I. Назвіть рядок, у якому всі прийменники — похідні:

- (а) задля, попри, через, край, попід;
- б) серед, посеред, понад, через, проміж;
- в) побіля, коло, з-за, заради, перед;
- г) понад, з-над, кінець, близько, вздовж.

П. Визначте, у якому рядку всі прийменники пишуться через дефіс:

- а) з/поміж, поруч/з, на/відміну/від, за/для;
- б) з/між, з/поза, з/над, з/понад;
- в) згідно/з, на/чолі, з/огляду/на, у/ві;
- г) з/перед, незалежно/від, із/за, з/нід.

III рівень

І. З поданими словами утворіть словосполучення типу «дієслово + іменник із прийменником». Визначте, на які відмінки вказують прийменники.

Народитися. Залишитися. Радіти. - в школі

ІІ. Складіть і запишіть діалог із 8—10 реплік на лінгвістичну тему «Вживання варіантів прийменників». Дотримуйтеся мети спілкування.

♦ СПОЛУЧНИК ♦

§ 33. Сполучник як службова частина мови. Сполучники сурядності

В Україні завжди схиляли голову перед людиною, яка сіяла хліб, пестила дитину та зводила храми.

О. Гончар

Сполучник
Розряди за значенням:
сурядні,
підрядні
Сполучники
сурядності:
еднальні,
протиставні,
розділові

403. І. Виразно прочитайте текст. Визначте основну думку. До якого стилю мовлення належить висловлювання? Своє твердження доведіть.

Нестримно спливають століття. Чим далша від нас епоха, тим менше ми знаємо про неї, тим важче нам зрозуміти життя й інтереси людей тих часів. Але кожна епоха залишає за собою свідків — па-

м'ятки архітектури. Серед цих пам'яток чи не найцікавішими є церкви, собори й монастирі.

Храми України... Великі собори і маленькі церквочки. Скільки їх спалено і знищено! Але історія знає безліч прикладів, коли на місці зруйнованих храмів зводилися нові, ще кращі й міцніші. Бо нашому народу ніколи не бракувало здорового глузду, щедрості душі й віри (Л. Шогина).

II. Назвіть *сполучники*. Дослідіть, яку роль вони відіграють у тексті: а) поєднують однорідні члени; б) поєднують частини складного речення; в) слугують для зв'язку речень у висловлюванні (див. с. 217).

III. Які службові частини мови, крім сполучників, ужито в тексті? Назвіть їх.

404. I. Розгляньте схему. Визначте, які ознаки властиві сполучнику.

II. За допомогою схеми сформулюйте визначення сполучника як службової частини мови. З'ясуйте, що спільного й відмінного у сполучника і прийменника. Зіставте свої висновки з теоретичним матеріалом на с. 217.

405. I. Подані пари речень поєднайте в одне за допомогою сполучників із довідки. Спишіть, визначте вид речень за будовою. Підкресліть головні члени речення.

1. Маріїнський палац розташований у мальовничому куточку Києва. Його оточує чудовий парк. 2. Архітектором та автором задуму Царського паладу є італієць за походженням, син видатного російського скульптора Варфоломій Варфоломійович Растреллі. Проект споруди розробив архітектор Іван Мічурін. 3. Архітектура палацу вражає багатством орнаментів, Ще більшої виразності надає йому композиція кольорів. 4. У XVIII столітті палац складався з головного двоповерхового корпусу. Був прикрашений чудовим ліпленням. 5. Другий поверх, виконаний із дерева, призначався для житлових кімнат. Перший, кам'яний поверх належав челяді. 6. У 80-х роках XX століття було проведено великі реставраційні роботи. Нині в паладі відбуваються урядові прийоми (За О. Ламоновою).

Д о в і д к а: проте, бо, а, оскільки, і, хоча.

II. Схарактеризуйте сполучники за значенням (користуючися першою схемою на с. 213). Серед ужитих у реченнях сполучників назвіть: а) *сурядні*; б) *підрядні*.

Розряди сполучників за значенням

Сурядні

посдиують однорідні члени речення і прості речення у складному, які незалежні одне від одного

і, й, також, але, зате, однак, або, чи, та

Підрядні

зв'язують частини складного речення, одна з яких за змістом підпорядкована іншій

що, щоб, якщо, мов, немов, бо

406. І. Прочитайте вголос текст. Знайдіть сполучники сурядності. Дослідіть, що вони з'єднують.

У Софії Київській вражають відвідувачів не тільки мозаїки, а й чудові фрески. На стінах або арках — образи святих. Вони неначе звертаються до нас або крізь віки, або крізь сучасність і про щось розповідають. Яке ж враження справляли вони на середньовічних людей! Малюнки, виконані художниками високого класу, мали за мету не тільки оздоблення храму, а й створення урочистої краси (З журналу).

ІІ. З'ясуйте значення сполучників сурядності (єднальних, протиставних, розділових), скориставшись схемою.

Групи сполучників сурядності за значенням

Єднальні

виражають послідовності або приєднання

і(й) та (у значенні і), також, не тільки ... а й, ні ... ні

Протиставні

виражають протиставлення або зіставлення

а, але, та (у значенні але), проте, зате, однак

Розділові

виражають несумісність понять або чергування явищ

або, чи, то ... то або ... або, не то ... не то, чи ... чи

407. I. Замініть слова і словосполучення на синонімічні фразеологізми з довідки, запишіть їх. Підкресліть сполучники сурядності, вкажіть групу за значенням.

Завжди; як-небудь; назавжди; віддано; несподівано; неухважно слухати; усе без винятку; скрізь; дуже бідний; слабкодухий; виражати гнів.

Д о в і д к а: вірою і правдою; метати громи і блискавки; і вдень і вночі; то сим, то тим боком; ні риба ні м'ясо; ні думано ні гадано; уздовж і впоперек; в одне вухо впускати, а в друге випускати; віднині й довіку; від і до; і босий і голий.

II. Схарактеризуйте сполучники за способом уживання (див. с. 217).

III. З виділеними фразеологізмами складіть і запишіть речення.

408. I. Складіть і запишіть речення за поданим початком.
З'ясуйте, що з'єднують сполучники сурядності: однорідні члени речення чи частини складного речення.

1. Храм вражає багатством оформлення і ... 2. Стіни храму були розписані чи то місцевим художником, чи то ... 3. В оздобленні інтер'єру собору брали участь як запрошені з Візантії, так і ... 4. Більшість мозаїк храму легко зрозуміти і ... 5. Наша історія, можливо, деколи сумна, проте ...

II. Підкресліть у реченнях *парні сполучники* (див. с. 217).

III. Поясніть наявність *коми* або її відсутність у реченнях зі сполучником *і*.

409. I. Прочитайте текст. Визначте, що виражає заголовок: тему чи основну думку.

ПАЛАЦ «ЛАСТІВ'ЯЧЕ ГНІЗДО»

Ця казкова споруда біля селища Гаспри стала символом Криму і своєрідною емблемою його Південного берега. Палац збудований за проектом онука видатного архітектора, живописця, скульптора й теоретика мистецтва Всеволода Шервуда. Проте «Ластів'яче гніздо» знайшло свого автора випадково. Шервуд мандрував Кримом і несподівано отримав замовлення збудувати небачене диво — замок на скелі над морем.

Сама думка про можливість зведення цієї будівлі в таких умовах здається безглуздою, але очевидне

«Ластів'яче гніздо»

змушує повірити в її реальність. У створенні будівлі виявилися не тільки творчі симпатії автора, а й уподобання замовника. Дух захоплює сміливе розташування витонченої споруди над урвищем Аврориної скелі.

Навколо замку розташований оглядовий майданчик. З нього відкривається краєвид то на море, то на берег у бік Ялти (За О. Седакон).

II. Випишіть сполучники сурядності, дайте їм характеристику: а) група за значенням; б) вид за способом уживання; в) роль у реченні (що з'єднує).

III. Розгляньте схеми в рамці на с. 214. Випишіть із тексту речення, що відповідають поданим схемам. Визначте синтаксичну роль однорідних членів і поясніть розділові знаки.

IV. Випишіть із тексту слова-синоніми до назви палацу «Ластів'яче гніздо». Підготуйте усний переказ тексту за фотоілюстрацією.

Увага! Сполучник і вживається, щоб уникнути збігу приголосних, важких для вимови:

1) після приголосного перед словом із початковим приголосним звуком (*Інтер'єр Успенського собору просторий і світлий*);

2) у складному реченні перед словом із початковим приголосним звуком (*Собор стоїть на Почаївській горі, і видно його з далеких місць Тернополя*);

3) на початку речення (*І до наших днів збереглися розписи Успенського собору*);

4) при зіставленні понять (*дні і ночі; батьки і діти*);

5) перед словом, що починається на *й, є, ї, ю, я* (*Києво-Печерська лавра і її споруди займають значну територію*).

Сполучник *й* уживається, щоб уникнути збігу голосних:

1) між голосними (*Зовнішній вигляд собору запам'ятовується насиченістю кольору й орнаментальністю*);

2) після голосного перед приголосним (*Архітектура Успенського собору вражає своєю величністю й монументальністю*).

410. І. Спишіть речення, вставляючи пропущені розділові знаки і варіанти сполучника *і (й)* замість крапок. Свій вибір обґрунтуйте.

1. До 1800 року в «Софіївці» було створено штучні скелі ... гроти. 2. Міфологічні герої ... сюжети пов'язані між собою часовими ... територіальними зв'язками. 3. Багато умільців присвятили життя художній обробці каміння, виготовленню гранітних столів ... ваз, лав ... п'єдесталів, колон ... сходів. 4. Від входу у глиб парку веде головна алея, обсаджена каштанами ... тополями. 5. Територія між Нижнім ... Верхнім ставами наймальовничіша. 6. Основна композиція парку складається з водної системи — озер, водоспадів ... мережі каналів. 7. «Софіївку» називають храмом природи, поемою з каменю, води, землі, архітектурних споруд ... скульптур (За О. Седаком).

II. З'ясуйте, що поєднує сполучник *і (й)*. Поясніть розділові знаки при однорідних членах речення.

411. Складіть і запишіть 3—4 речення за фотоілюстрацією, в яких сполучник *і (й)* поєднував би: а) однорідні члени; б) частини складного речення.

Парк «Софіївка»

 412. І. Прочитайте прислів'я та приказки. Спишіть, доцільно заміняючи сполучник *та* синонімічними (*а, проте, зате, але, і, у*). Поставте пропущені розділові знаки.

1. Аби день переднювати та ніч переночувати. 2. Багато трудився та шани не добився. 3. Багато трави та вся пішла у ви-сушку. 4. Високо літав та низько сів. 5. Усе починає та нічого не доводить до кінця. 6. Зачепився за пень та простояв цілий день. 7. Погнав пасти телят та пригнав гусят.

II. Дослідіть, які смислові відношення виражає сполучник *та* в кожному реченні.

 413. Уявіть ситуацію. Редакція журналу «Однокласник» запропонувала вам підготувати замітку-інформацію про нові будівлі у вашій місцевості. Складіть висловлювання, використовуючи для зв'язку слів і речень сполучники сурядності й підрядності.

..... П Р О Ч И Т А Й Т Е І З А Д А Й Т А Й Т Е .....

Сполучником називається службова частина мови, за допомогою якої поєднуються однорідні члени речення, частини складного речення або окремі речення в тексті. Наприклад: *У зовнішньому вигляді Києво-Печерського заповідника знайшли втілення праця й талант народних майстрів багатьох поколінь (сполучник *й* з'єднує однорідні підмети). Стіни Києво-Печерської лаври були прикрашені мозаїкою, а підлоги викладені шиферними плитами (сполучник *а* з'єднує частини складного речення). *У часи правління Ярослава Мудрого Софія Київська була ґрунтом, на якому зростали паростки нашої культури. І нині собор — осередок культури* (сполучник *і* зв'язує окремі речення у висловлюванні).*

Сполучники, як і прийменники, належать до незмінних частин мови, не виступають у ролі членів речення та не мають лексичного значення. Проте, поєднуючи однорідні члени або частини складного речення, сполучники виражають с м и с л о в і в і д н о ш е н н я між ними.

За значенням (роллю в реченні) сполучники поділяються на с у р я д н і й п і д р я д н і.

Сполучники, що поєднують однорідні члени або рівноправні частини складного речення, називаються сурядними. Вони поділяються на три групи за значенням:

1) єднальні (*Віконні отвори і шпиль ратуші оздоблені орнаментами*);

2) протиставні (*Ратуша чотириярусна, але поділена на дві частини*);

3) розділові (*Серед кам'яних фігур на фасаді ратуші розміщено фігури то міфологічних, то біблійних героїв*).

За способом уживання всі сполучники поділяються на одиничні (*і, але, бо*), повторювані (*і — і, ні — ні, чи — чи, не то — не то, або — або*) і парні (*не тільки — але й, якщо — то, як — так*).

Повторювані сполучники складаються з двох і більше слів, що стоять при кожному однорідному членові або частині складного речення. Наприклад: *У Володимирському соборі багато зображень героїв давньоруської історії: і Кирила, і Мефодія, і княгині Ольги, і князя Володимира.*

Парні сполучники — це складені сполучники, одна частина яких уживається перед першим, а друга — перед другим однорідним членом або частиною складного речення. Наприклад: *У соборі багато зображень героїв не тільки давньоруської історії, а й пізнішого часу.*

.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІД.....

1. Яка частина мови називається сполучником? У чому полягає його службова роль?
2. Що спільного й відмінного у сполучника і прийменника?
3. На які розряди за значенням поділяються сполучники? Наведіть приклади.
4. Назвіть групи сурядних сполучників за значенням. По одному сполучнику кожної групи введіть у речення.
5. Які є сполучники за способом уживання? Чим відрізняються повторювані сполучники від парних?

3.4. Сполучники підрядності

Сполучники підрядності:
причинові,
часові,
мети,
умовні,
допустові,
порівняльні,
з'ясувальні

Наша історія — це своєрідний храм, який цінний працею всіх прийдешніх поколінь, без якої той храм давно перетворився б на руїни.

В. Шевчук

414. І. Прочитайте текст мовчки. З'ясуйте роль сполучників у ньому. Випишіть їх, розподіливши на сполучники: а) сурядності; б) підрядності.

Наші далекі прадіди називали Софійський собор «дивом великим». І справді диво. Якщо порівняти з сучасними будовами, собор зовсім не високий. Проте вже дев'ять століть людям здається, що його бані, увінчані золотими хрестами, сягають неба. Минають століття, змінюється життя, та незмінна, невмируща краса Софії Київської — джерела нашої культури (З журналу).

II. Назвіть синонімічні сполучники до сполучника *та*.

III. Чи доводилося вам подорожувати Києвом, відвідувати Софійський собор? Поділіться враженнями з однокласниками. Складіть 2—3 речення про цей храм, уживаючи сполучники, різні за значенням.

415. I. Випишіть прислів'я і приказки, в яких уживаються сполучники підрядності. З'ясуйте їх групи за значенням за схемою, подаємою нижче.

1. Будинки зводять не язиком, а сокирою. 2. Коли діло закінчується, порадиників стає більше. 3. Не так легко зробити, як сказати. 4. Не тяжко зробити, та складно придумати. 5. Слово сказав таке міцне, що на ньому хоч палац зводь. 6. Треба з усіх сторін роздивитися, щоб добре побачити. 7. Прислухайся до всіх, а вирішуй сам. 8. Якби пес робив, то б у чоботях ходив. 9. Хай бідненька хата, зате своя.

Групи сполучників підрядності за значенням

Причинні

тому що, бо, через те що, у зв'язку з тим що, оскільки

Часові

коли, щойно, як тільки, ледве, після того як, з того часу як, поки

Меті

щоб, для того щоб, аби, з тим щоб

Умовні

якщо, коли, коли б, як

Допустові

хоча, незважаючи на те що, дарма що, хай

Порівняльні

як, мов, мовби, немов, немовби, ніби, наче, начебто, нібито

З'ясувальні

як, що

II. Дослідіть, у яких реченнях сполучники підрядності можна замінити синонімічними. Чи змінюється при цьому зміст речень?

III. З'ясуйте, який сполучник підрядності може бути і з'ясувальним, і порівняльним, і умовним. Від чого це залежить? Які ще сполучники можуть належати до різних груп за значенням?

416. I. Відновіть речення, вставляючи потрібні за змістом сполучники підрядності (відповідно до смислових зв'язків, зазначених у дужках). Визначте групу за значенням сполучників підрядності.

1. Андріївська церква названа на честь Андрія Первозваного, ^{70%} ~~поч~~ (причина), за легендою, апостол Андрій поставив дерев'яний хрест на місці, де тепер стоїть храм. 2. У літописах розповідається, ~~як~~ (з'ясування) апостол Андрій проповідував християнство на території нинішньої України. 3. Історія Андріївської церкви почалася тоді, ~~коли~~ (час) Київ відвідала російська імператриця Єлизавета Петрівна. 4. Єлизавета побувала в багатьох святих місцях, ~~щоб~~ (мета) зробити великі пожертвування різним церквам і монастирям. 5. Церква сяє над Дніпром, ~~як~~ (порівняння) чудовий підсвічник (За О. Ламонвою).

II. Розгляньте фотоілюстрацію. Складіть і розіграйте діалог із сусідом по парті, використовуючи речення вправи.

Андріївська церква в Києві

417. Складіть речення, що відповідали б поданим схемам. Назвіть розряд і групу сполучників за значенням.

1. [...], (коли ...).

3. [...], (мов ...).

2. (Якщо ...), [...].

4. [...], (щоб ...).

Увага! Порівняльні сполучники можуть бути частиною при-судка. Кома перед сполучником у такому разі не ставиться.

Порівняйте: Відвідувачі Софійського парку немов потрапляють в іншу епоху.— Парк «Софіївка» прикрашений екзотичними й тропічними рослинами, мов музей флори.

418. І. За поданим початком складіть і запишіть речення, використовуючи сполучники підрядності, різні за значенням. Назвіть групу сполучників.

Храми України є шедеврами
світової архітектури,

→ тому що ...
→ що ...
→ незважаючи на те що ...

II. Яку роль відіграють сполучники підрядності у нашому мовленні?

419. На основі власних спогадів або за фотоілюстрацією на с. 220 підготуйте невелику розповідь з елементами опису про один із найвідоміших храмів України — Андріївську церкву в Києві. Використовуйте для зв'язку слів і речень сполучники сурядності й підрядності.

..... ПОПРАЦЬОУЙТЕ І ЗАПИСАЙТЕ .....

Підрядні сполучники поєднують частини складного речення, які залежать одна від одної, і виражають смисловий зв'язок між ними. Наприклад, у складному реченні *Якщо замовник був небагатий, будівлі зводили не такі великі* (О.Седак) перша частина залежить від другої і сполучник *якщо* виражає умовні смислові відношення (*будівлі зводили не такі великі за якої умови?*).

Ці сполучники поділяються на кілька груп за значенням:

- 1) причинові: *Багато палаців являли собою модні палацово-паркові комплекси, бо мали парадні двори;*
- 2) часові: *У той час, коли в Україні активно зводилися палаці, будувалися нові міста й розвивалися існуючі;*
- 3) мети: *Навколо палацу створювали парк, щоб підкреслити вишуканість архітектурних споруд;*
- 4) умовні: *Якби графові Розумовському вдалося втілити всі свої грандіозні плани, він багато збудував би в Україні;*
- 5) допустові: *Палац ніби виростав із навколишньої природи, незважаючи на те що був дуже об'ємним;*
- 6) порівняльні: *Ця будівля нагадує одну з венеціанських вілл, ніби перенесену з Італії на українську землю;*
- 7) з'ясувальні: *Архітектори вважають, що Батурицький палац на Чернігівщині є однією з найвидатніших пам'яток архітектури України (За О. Седаком).*

?..... ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. На які групи за значенням поділяються підрядні сполучники?

2. Назвіть сполучники, які можуть належати до різних груп. Уведіть їх у речення.

3. Чи завжди підрядні сполучники вживаються між частинами складного речення? Свою відповідь проілюструйте прикладами.

Замітка в газету дискусійного характеру в публіцистичному стилі

420. I. Прочитайте учнівську замітку. Якій темі її присвячено? До яких роздумів спонукає вас проблема, висвітлена в замітці? Підготуйте усний переказ тексту.

ЧИ ПОТРІБНА АКЦІЯ «МИЛОСЕРДЯ»?

Кожного року в нашій школі проходить акція «Милосердя», мета якої — допомогти дітям-сиротам або тим, хто живе у малозабезпечених сім'ях.

У рамках цієї акції всім учням було запропоновано принести одяг, продукти харчування, іграшки, книжки, зошити, олівці тощо. Багато було тих, хто відгукнувся. Проте деякі школярі з різних «поважних» причин не взяли участь у цій акції. Цікаво, що ж ними керувало? Невже байдужість? З цим запитанням я звернулася до безсердечних «героїв» моєї замітки. Одні відповіли, що вони не зобов'язані допомагати сиротам, про них повинна дбати держава. Тому така одноразова допомога навряд чи буде корисною. Інші сказали, що їм байдуже те, як живуть знедолені діти.

Як можна жити в демократичній державі і так розмірковувати?! Друзі, невже ви вважаєте, що у вашому житті завжди все буде гаразд? На жаль, такого піколи не буває. Мабуть, і вам у скрутну хвилину захочеться співчуття та щирої підтримки. Згадайте тоді народну мудрість: «Як ти ставишся до інших, так і вони ставитимуться до тебе» (Олеся Ю.).

II. Що виражає заголовок: тему чи основну думку? Виділіть у тексті складові частини роздуму: тезу, аргументи й висновок.

III. Проаналізуйте мовне оформлення замітки. Дослідіть, яку роль виконують у ній питальні речення.

421. I. Прослухайте замітку. Визначте її вид (замітка-інформація, замітка-пропозиція, фотозамітка). З'ясуйте, чи міститься в тексті авторська позиція або оцінка описаного факту.

ПЛАЩ-НЕВИДИМКА — НЕ ВИГАДКА

У пригодах Гаррі Поттера плащ-невидимка, може, й вигадка. А от університет у Токіо, що розробляє технологію «оптич-

вого камуфляжу», наближається до того, щоб зробити плащ-невидимку реальністю.

Як було продемонстровано на виставці нових технологій у Сан-Франциско, цілком реально дивитися крізь людину, одягнену в спеціальний плащ, і бачити обриси предметів безпосередньо за нею.

У технології «оптичний камуфляж» використовуються як намістивні дрібні камери й екрани міні-прожекторів. Камери передають зображення на інший бін плаща, і те, що видно зі сторони, передається на передню частину і навпаки (З газ. «Урядовий кур'єр»).

Камуфляж — приховування істинної сутності чого-небудь у той або інший спосіб; маскування.

II. Висловіть власне ставлення до порушеної в замітці теми.

Складіть замітку на тему «Стрімкий розвиток сучасної техніки».

Обґрунтуйте власну точку зору, переконуючи слухача (читача) у слушності своїх думок.

422. I. Прочитайте початок і кінець замітки. З'ясуйте, наскільки чітко сформульовано тезу. Поміркуйте, чи потребує обговорення порушена в замітці проблема.

НАШЕ МІСТО — НАШ ДІМ

Останнім часом екологія нашого міста вкрай несприятлива. Погляньмо навколо: забруднені водойми та пляжі, розмальовані паркани, занедбані парки та сквери. У чому ж причина?

...

Зробімо свій внесок у благоустрій рідного міста. Зробімо кращим наш дім, бо жити у ньому — нам!

II. Наведіть приклади різних поглядів на порушену в замітці проблему. Чітко сформулюйте власну позицію.

III. Складіть усну замітку на запропоновану тему, використовуючи поданий початок і кінець. Дотримуйтеся публіцистичного стилю.

423. I. Розгляньте дві точки зору на роль комп'ютера в житті людини. Чи є вони переконалими? Якої позиції додержуетесь ви в цьому питанні?

1. Комп'ютер безпосередньо впливає на психіну людини, викликає роздратованість, утому, стан постійної напруги. Він забирає час, який людина могла б витратити на спілкування з друзями, знайомими, природою тощо.

2. Комп'ютер — це важлива і зручна річ на роботі та вдома. За його допомогою можна вирішити безліч проблем, дізнатися про необхідне, знайти цікаву інформацію, а також весело про-

вести час і просто відпочити. А розмови про можливу небезпеку — то лише забобони.

II. Дібравши влучний заголовок, складіть замітку про роль комп'ютера в житті людини, використавши 2—3 протилежних погляди на обговорюване питання. Скористайтеся пам'яткою.

ПАМ'ЯТКА

Як працювати над складанням замітки
дискусійного характеру в публіцистичному стилі

1. Доберіть заголовок, який виражав би основну думку замітки і міг би привернути увагу читачів, спонукав би до роздумів або викликав би бажання посперечатися.

2. Викладайте зміст у певній послідовності, даючи відповіді на питання: що сталося?, де сталося?, коли сталося?, чому сталося?

3. Наведіть різні погляди на обговорювану проблему.

4. Висловіть власну позицію, наводячи переконливі аргументи.

5. Додержуйтеся вимог щодо публіцистичного стилю (уживайте спонукально-окличні й питально-окличні речення, емоційно забарвлені слова).

424. I. Прочитайте назви заміток, узятих із різних газет. Які назви, на ваш погляд, свідчать про належність замітки до роздуму дискусійного характеру? Свою думку доведіть.

1. Під час канікул. 2. Обираємо здоровий спосіб життя. 3. Що робити зі сміттям? 4. З чого починається майбутнє? 5. Вшанування пам'яті. 6. Слово про Великого Кобзаря. 7. Що дає нам навчання? 8. Якою повинна бути сучасна школа? 9. Хай вічно буде музика! 10. Планета — наш спільний дім.

 II. Яка з тем викликала у вас інтерес і бажання посперечатися? Складіть замітку дискусійного характеру в публіцистичному стилі, уміщуючи пряму або приховану оцінку обговорюваного питання.

III. Як часто ви читаете газети чи журнали? Назвіть замітки, зміст яких спонукав вас до роздумів і викликав бажання посперечатися з автором.

 425. Уявіть ситуацію. Ви — кореспондент газети, головний редактор якої доручив вам підготувати замітку на одну із запропонованих тем. Складіть текст замітки, висвітлюючи протилежні погляди на обговорювану проблему і спонукаючи читачів до роздумів.

1. Як зберегти своє здоров'я? 2. Чому люди виїжджають за кордон? 3. Мобільний телефон: розкіш чи необхідність?

Робота над помилками, допущеними в замітці

426. I. Прочитайте учнівську замітку. Знайдіть у тексті тезу й доведення. Чи вдало дібрано заголовок замітки? Доберіть власний заголовок, сформулювавши його у вигляді питального речення.

КНИГИ В НАШОМУ ЖИТТІ

Одного разу, коли я прийшла до бібліотеки з моєю подругою Оксаною, ми почули від однієї дівчинки: «Я не люблю читати». Мене це дуже здивувало, адже книги — це наші друзі та порадики. За допомогою книг ми готуємося до уроків, мандруємо по інших країнах, переживаємо разом з героями безліч пригод, радіємо чи сумуємо з ними. Існує багато думок про те, потрібно читати чи ні. Дехто вважає, що читати узагалі не потрібно. Інші вважають, що читати треба тільки те, що вимагають в школі, але не додаткову літературу. А я вважаю, що треба читати і те, що тобі подобається, і те, що вимагають в школі. На мою думку, людина, яка не уміє читати, ще навчиться і полюбить. А та, що уміє, але не любить, ніколи не досягне успіху в навчанні та житті. Не забувайте, книга — друг людини! (Антоніна К.)

II. Зверніть увагу на допущені у змісті замітки недоліки: а) відсутність абзаців; б) невиправданий повтор окремих слів; в) порушення норм милозвучності. Відредагуйте замітку.

III. Усно перекажіть відредаговану замітку, увівши власні переконливі аргументи для доведення тези.

427. I. Прочитайте текст. Знайдіть помилки у змісті й мовному оформленні замітки, поясніть їх суть. Чи висвітлено авторську позицію?

ЯКІ ПІСНІ СПІВАЄМО?

Як завжди по вівторках у нашому класі проходить класна година. На останній класній годині була організована бесіда за темою «Які пісні співаємо?».

Коли слухаєш сучасну українську пісню, то слів не запам'ятовуєш, тому що вони не торкаються душі. Саме такими словами почала розмову староста нашого класу. Що тут почалося! Хлопці та дівчата нашого класу не просто висловлювали свої думки, а ревно їх захищали. Наприклад деякі дівчата стверджували, що співати треба тільки українські народні пісні. Майже кожна народна пісня — це частинка нашої історії, української душі. Інші говорили, що сучасна пісня також є історією нашого суспільства. Слова в них багатопланові, вони несуть величезний емоційний заряд. Були такі, хто ка-

зав, що слід співати ті пісні, які подобаються, зважаючи тільки на свій стан душі.

А як ви вважаєте? Чи дійсно слід співати тільки ті пісні, які мають інформацію для роздуму і серця, чи можна співати будь-що, просто, щоб підняти собі настрій? (*Vitaliū B.*)

II. З'ясуйте, які мовні звороти, характерні для публіцистичного стилю, використано в замітці.

III. Назвіть композиційні частини висловлювання. Складіть план.

IV. Підготуйте свій варіант замітки на цю тему, висловивши власну позицію.

§ 35. Правопис сполучників

Сполучники за
будовою:
прості,
складні,
складені

Якщо вдалися в мандри, беріть із собою в дорогу всю можливу мудрість — її за плечима не носитимете, зате менше проситимете.

Н. Міщенко

428. I. Прочитайте текст. Визначте його стилістичну належність. Доберіть заголовок. Докладно перекажіть прочитане.

Після того як люди приїдуть до Києва, з чого вони починають? Звичайно ж, із Хрещатика! Так уже заведено.

Той, хто потрапив на Хрещатик, стає піби іншою людиною. Усі тут здаються якимись радісними й святковими. І напрочуд увічливими. І всі всміхаються. Незважаючи на те що ідуть по Хрещатику люди щільно, як у черзі, майже притулюючись одне до одного, я не бачив, щоб хтось когось копнув ногою, ударив ліктем або вилаяв. Штовхне ненароком, попросить вибачити, усміхнеться — і йде собі далі.

Хороші люди на Хрещатику! Такий вже тут лад — любо глянути. Треба, щоб на всіх вулицях такі люди були (*За В. Нестайком*).

II. Випишіть сполучники з тексту. Чи однакові вони за будовою?

III. Чи доводилося вам бути в Києві на Хрещатику? Напишіть про свої враження від прогулянки цією вулицею, використовуючи сполучники сурядності й підрядності.

429. I. Дослідіть будову поданих сполучників. Назвіть *прості, складні, складені сполучники*. З'ясуйте, слова яких частин мови входять до складних і складених сполучників. Свої міркування звірте з теоретичним матеріалом на с. 229.

1. Що, щоб, для того щоб. 2. Як, якби, після того як. 3. Наче, неначе, начебто.

II. Визначте групи за значенням сполучників підрядності. Які з них можуть належати до різних груп? Доведіть це на власних прикладах.

430. I. Запишіть сполучники у три стовпчики: а) прості; б) складні; в) складені.

Мов, якби, бо, через те що, нісля того як, що, щоб, аби, зате, але, незважаючи на те що, хоча, проте, для того щоб, як, ніби, якщо, у зв'язку з тим що, наче, як тільки, нібито, коли, коли б, та, так що, начебто.

II. Поясніть правопис і творення складних і складених сполучників (див. с. 229).

III. Запам'ятайте правопис складених сполучників, поданих у рамці.

через те що
після того як
незважаючи на те що
для того щоб
у зв'язку з тим що
як тільки
так що

431. I. Спишіть слова, розкриваючи дужки. Поясніть їх правопис. Дослідіть, до яких частин мови належать виділені слова.

(Не)мов(би), а(би), що(б), все(таки), (через)те(що), ні(би), (з)по(між), дарма(що), (за)те, як(що), (незважаючи)на(те)що, так(що), із(за), (мов)би(то), як(би), (про)те, хто(небудь), тому(що), (для)того(щоб), (ні)як, що(й).

II. Схарактеризуйте сполучники за значенням, указуючи їх групу.

О р ф о г р а м а
Написання сполучників разом і окремо
мовби, нібито, тому що

432. I. Спишіть речення, замінюючи прості і складні сполучники синонімічними складеними. Поясніть їх правопис.

1. Давній український народ славив світлі небесні сили, щоб пригорнути до себе ласку неба. 2. Люди молились небу, аби прогнати від себе холод, хмари, негоду (З тв. І. Нечуя-Левицького). 3. Можна і в дрібниці зробити добро людині, бо багато що починається з дрібниць (Д. Лихачов). 4. Як прийде туга, візнаєш друга. 5. Хоч не красне, але власне (Нар. творчість).

 II. Поясніть значення четвертого речення. Свої міркування оформіть у вигляді усного висловлювання.

 433. I. Випишіть із художньої літератури або складіть самостійно речення зі словами, поданими в рамці. Поясніть їх правопис. З'ясуйте, до яких частин мови належать ці слова.

II. Визначте вид речень за будовою, підкресліть граматичні основи.

якби — як би
щоб — що б
проте — про те
зате — за те

434. I. Продовжіть речення і запишіть їх. Поясніть правопис сполучників та однозвучних із ними слів (див. с. 229).

1. Я завжди із задоволенням відвідую театр, що б ... . 2. Щоб пізнати людину, ... 3. Якби ми вчилися так, як треба, то ... . 4. Як би мені хотілося, щоб ... . 5. Я завжди уважно слухаю розповіді батька про те, ... 6. Багато хто з учнів цікавився історією взагалі, проте ... .

II. Виразно прочитайте речення. Підкресліть слова, на які падає логічний наголос. З'ясуйте синтаксичну роль однозвучних зі сполучниками слів.

435. I. Відновіть прислів'я і приказки, дібравши їх продовження із другого стовпчика. Розкриваючи дужки і ставлячи розділові знаки, спишіть народні вислови: а) зі сполучниками; б) з однозвучними словами.

1. Скрізь добре ...
2. Не їздять довгою дорогою ...
3. (За)те мене бито, що ...
4. Хто їде волами ...
5. Треба йти до господи ...
6. На те коня кують ...
7. Ліс узимку — ...
8. Рідко ступає ...
9. Як(що) бажання добре ...

~~що(б) не спотинався.~~
~~те(ж) до місця довереться.~~
~~(про)те вдова — найліпше.~~
~~то(й) дорога легка.~~
~~(не)мов старий кожух.~~
~~(за)те твердо.~~
~~що(б) не було шкоди.~~
~~як(що) знають ближню.~~
~~не там сіяв жито.~~

II. Як ви розумієте зміст першого вислову? Свої міркування запишіть, використовуючи складні та складені сполучники.

436. I. Прочитайте й запишіть зашифровані народні вислови, ставлячи потрібні розділові знаки. Доведіть, що однозвучні слова належать до різних частин мови.

П	Р	Я	М	О	Л	І
А	Д	О	М	А	Н	Т
Н	В				Е	А
О	И				Б	Є
Р	Л				У	П
О	О		С	А	В	Р
В	К	І	Н	Е	Т	О

Е	В	Г	О	С	Т	І
Н	Р	О	Т	Е	Д	Н
Е	П				Е	Е
М	Ю				Ж	З
Ч	А				И	В
О	П		Ь	Т	У	В
Х	З	Я	А	Т	Ь	Т

II. Підкресліть граматичні основи. З'ясуйте вид речень за будовою.

!..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ .....

Усі сполучники за будовою поділяються на три види: прості, складні і складені. Простими називаються сполучники, які не розкладаються на частини (*а, але, і, та, бо, як, поки*).

Сполучники, утворені внаслідок об'єднання в одне слово двох частин мови, називаються складними. Наприклад: *щоб* — *що* + *б* (займенник + частка); *якби* — *як* + *би* (прислівник + частка); *немовби* — *не* + *мов* + *би* (частка + сполучник + частка).

Сполучники, що складаються з двох або більше слів, називаються складеними (*для того щоб, у зв'язку з тим що, через те що, тому що*).

Складні сполучники (*щоб, якби, якщо, зате, проте*) пишуться **р а з о м**, а складені (*як тільки, так що, незважаючи на те що*) — **о к р е м о**.

Увага! Складні сполучники *щоб, якби, проте, зате*, які пишуться разом, треба відрізнити від однозвучних слів, що пишуться з частками *б, би*, прийменниками *про, за* окремо. Порівняйте:

Тісний будинок, проте коли власний — найкращий (Нар. творчість).

Щоб добре жити, треба чесно робити (Нар. творчість).

Кінь знає про те, який на нім вершник (Нар. творчість).

Щоб не намагалася вона починати робити, все випало з рук.

Складні сполучники *щоб, якби, проте, зате* не мають лексичного значення, не бувають членами речення і можуть бути замінені синонімічними сполучниками (*щоб* — *для того щоб; якби* — *коли б; проте, зате* — *однак, але*).

Займенники *що* з часткою *б, те* з прийменниками *про і за*, а також прислівник *як* із часткою *би* виступають членами речення, на них падає логічний наголос і їх не можна замінити синонімічними словами.

?..... ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ .....

1. На які види за будовою поділяються сполучники? Наведіть приклади.

2. З яких частин утворюються складні і складені сполучники?

3. У чому особливість правопису складних і складених сполучників?

4. Як відрізнити складні сполучники *щоб, якби, проте, зате* від однозвучних повнозначних слів?

437. І. Розгляньте алгоритм і запам'ятайте порядок розбору сполучника як частини мови.

АЛГОРИТМ

розбору сполучника як частини мови

1. Сполучник

2. В'ясуйте, що з'єднує

однорідні
члени
речення

частини
складного
речення

окремі
речення
в тексті

3. Визначте розряд та групу за значенням

сурядний

підрядний

єднальний

протиставний

розділовий

причинний

мети

часовий

умовний

допустовий

порівняльний

з'ясувальний

4. Назвіть вид за будовою

простий

складний

складений

5. Встановіть вид за способом уживання

одиничний

повторюваний

парний

Зразок усного розбору

Дощику, припусти, щоб вродило капусти (Нар. творчість).

Щоб — службова частина мови, сполучник; незмінне слово; з'єднує частини складного речення; за значенням — підрядний сполучник мети; за будовою — складний (складається із займенника *що* і частки *б*); одиничний.

Зразок письмового розбору

Щоб — сл. част. м., сполучн.; незм.; з'єднує част. складн. реч.; підрядн. мети; складний (*що* + *б*); одиничн.

II. Прочитайте вірш Василя Симоненка. Визначте в тексті сполучники. Зробіть розбір як частини мови спочатку сурядних сполучників, потім — підрядних.

ЧУЮ

Чую, земле, твоє дихання,
Розумію твій тихий сум,
Як на тебе холодні світання
Ронять пригорщами росу.

Знаю — зливи, та буйні грози,
І роса в шумовинні віт —
То сирітські, вдовині сльози,
То замучених предків піт.

Назбирала ти їх без ліку
На роздоллі полів, дібров,
Щоб жилили тебе довіку
Людські сльози і людська любов.

В. Симоненко

III. Поекспериментуйте: замініть у вірші сполучники синонімічними. Чи доцільно здійснювати синонімічну заміну сполучників у поетичних творах? На що це впливає?

ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ ДО ПОЕТИЧНИХ ТВОРІВ

438. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.

1. Які граматичні ознаки властиві сполучнику як службовій частині мови?

2. Який сурядний сполучник може вживатися і як єднальний, і як протиставний? Свою відповідь проілюструйте прикладами.

3. Назвіть синонімічні сполучники до сполучника *а*. Схарактеризуйте їх за будовою.

4. Які сурядні сполучники виражають поєднання або приєднання? Чи є серед цієї групи сполучників парні?

5. За яких умов перед сполучником *і* вживається кома? Правила проілюструйте власними прикладами.

6. Назвіть правила чергування сполучників *і* — *й*.

7. Яку службову функцію виконують підрядні сполучники?

8. Наведіть приклади складних підрядних сполучників, до складу яких входять частки. До яких груп за значенням вони належать?

9. Назвіть складені сполучники, синонімічні до сполучника *бо*.

10. Які смислові відношення виражають сполучники *дарма що, незважаючи на те що*? Складіть із ними речення.
11. Наведіть приклади парних сполучників. Уведіть їх у речення.
12. Яку роль виконують сполучники в нашому мовленні?
- 439.** Виконайте рівневі завдання (за варіантами).

В а р і а н т 1

I рівень

Прочитайте текст. Доведіть, що віп належить до художнього стилю. Випишіть усі сполучники, що вживаються у висловлюванні. Назвіть розряди сполучників за значенням.

Із щедрівок, які взимку виснівували під вікнами добрих людей, я знав, що за плугом навіть сам Бог ходив, а Богоматір носила їсти орачам. Тому й досі, коли я в полі бачу обрис жінки, яка несе обід уже не орачеві, а трактористу чи комбайнеру, в моїй душі трепетно сходяться ранкові легенди минулого з сьогоднішнім днем (*М. Стельмах*).

II рівень

I. Назвіть рядок, у якому всі сполучники належать до сурядних:

- а) або, ні...ні, та, якщо;
- б) дарма що, адже, аби, також;
- в) ані...ані, чи, проте, однак;
- г) то...то, а, ніби, поки.

II. Визначте рядок, у якому всі сполучники пишуться разом:

- а) для/того/щоб, за/те, з/того/часу/як, тому/що;
- б) по/ки, ні/би/то, у/зв'язку/з/тим, через/те/що;
- в) що/б, не/наче, як/би, про/те;
- г) незважаючи/на/те/що, як/що, так/що, ні/би.

III рівень

I. Спийшіть речення, доповнюючи їх і розкриваючи дужки.

1. Його шанують (за)те, що... 2. Сашко запізнився, (за)те...
3. Як(би) не допомога друга, то ... 4. (Як)би там не було, ...

II. Складіть і запишіть 2 речення з однорідними членами так, щоб сполучник *чи* вживався: а) як одиничний; б) як повторюваний.

III. Складіть і запишіть речення так, щоб сполучник *але*: а) з'єднував однорідні члени; б) виступав засобом зв'язку частин складного речення.

В а р і а н т 2

I рівень

Прочитайте текст. Доведіть, що він належить до художнього стилю. Випишіть усі сполучники, що вживаються у висловлюванні. Назвіть розряди сполучників за значенням.

Мати радісно перебирала своє добро, хвалилася його силою і все бачила себе в городі посеред літа, коли ноги веселить роса, а очі й руки — різне зілля. Я теж у думках забирався в горох або нахилив до себе співучі маківки, та це не заважало мені найбільше придивлятися до вузликів із гарбузовим насінням. Щоб не дуже старатися самому, я попросив трохи його у матері, але вона, поскипівшись, дала мені лише одну пучку (М. Стельмах).

II рівень

I. Назвіть рядок, у якому всі сполучники належать до підрядних:

- а) щойно, коли, також, мовби;
- б) тому що, що, як, проте;
- в) оскільки, ніби, бо, але;
- г) щоб, так що, поки, мов.

II. Визначте рядок, у якому всі сполучники пишуться окремо:

- а) коли/б, начеб/то, з/тим/щоб, мов/би;
- б) для/того/щоб, як/тільки, тому/що, дарма/що;
- в) за/те, ніби/то, у/зв'язку/з/тим/що, так/що;
- г) що/б, про/те, як/що, з/того/часу/як.

III рівень

I. Спишіть речення, доповнюючи їх і розкриваючи дужки.

1. Я написав у творі (про)те, що ... . 2. Хоч було вже пізно, (про)те ... . 3. Як(би) я був директором школи, то ... . 4. Як(би) мені хотілося, щоб ... .

II. Складіть і запишіть 2 речення з однорідними членами так, щоб сполучник або вживався: а) як одиничний; б) як повторюваний.

III. Складіть і запишіть речення так, щоб сполучник і: а) з'єднував однорідні члени; б) виступав засобом зв'язку частин складного речення.

ЧАСТКА

36. Частка як службова частина мови

Розряди часток за значенням

Ой не крийся, природо, не крийся...

П. Тичина

440. I. Прочитайте текст на с. 234. Опишіть, яку картину ви уявили, читаючи його. Визначте тип і стиль мовлення. Аргументуйте свою думку. Доберіть заголовок і порівняйте його із заголовками, дібраними однокласниками. За допомогою яких мовних засобів авторові вдалося розкрити основну думку тексту?

Коли лежиш у полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в пій щось є не земне, а небесне.

Щось наче свердлить там небо, наче струже метал, а вниз спадають тільки дрібні, просіяні звуки. Ниви шумлять навколо і заважають. Жену від себе голоси поля, і тоді на мене, як дощ, спадають небесні. Тоді пізнаю. Се жайворонки. Се вони, невидимі, кидають із неба на поле свою свердлячу пісню. Дзвінку, металеву й капризну, так що вухо ловить і не може зловити її переливів. Може, співає, може, сміється, а може, зайшлося від плачу.

Частка
Розряди за значенням:
формотворчі,
словотворчі,
модальні

Чи не краще сісти тихенько й заплющити очі? Я так і зроблю. Сідаю. Круг мене темно. Блискають тільки гострі колючі звуки, дрібно сиплеться регіт на металеву дошку, як шріт. Хочу спіймати, записати в пам'яті — і не виходить. От-от, здається... Тью-і, тью-і. Ті-і-і... Ні, зовсім не так. Трійю-сіх-тіх... І це не подібно.

Як вони оце роблять? Б'ють дзьобами в золоте сонця? Грають на його променях, наче на струнах? Сіють пісню на дрібне сито і засівають нею поля?.. (За М. Коцюбинським).

Шріт — дрібні свинцеві кульки, які використовуються для стрільби з мисливської рушниці; дріб, картеч.

II. Знайдіть частки і з'ясуйте, яких відтінків значення вони надають реченню або для творення яких граматичних форм слугують (див. с. 236—237).

III. З якою метою автор використовує питальні речення?

 441. Розгляньте таблицю й розкажіть про частку як службову частину мови, давши відповіді на подані запитання.

Частка як службова частина мови

Лексичне значення	Морфологічні ознаки	Роль у мові	Синтаксична роль
Не має	Незмінне слово	Утворює окремі слова, граматичні форми; надає реченню або словам певного відтінку	Самостійно не буває членом речення

- 1. Що називається часткою?
2. Яку роль у мові виконує частка?
3. Чи буває частка членом речення?

442. I. Розгляньте таблицю. Розкажіть про розряди часток за значенням та їх роль у мові (див. с. 236—237).

Розряди часток за значенням

С л о в о т в о р ч і		
<i>будь-, небудь-, хто-зна-, казна-, аби-, де-, -ся (-сь), -же (-ж), не-, ні-, б- (би-)</i>	творення займенників, прислівників, зворотних дієслів, сиолучників, часток	
Ф о р м о т в о р ч і		
<i>би (б), хай, нехай</i>	творення форм умовного способу та 3-ї особи наказового способу дієслова	
М о д а л ь н і		
Питальні	<i>чи, хіба, невже</i>	оформлення питання
Підсилювальні	<i>як, й, що за, та, що то</i>	підсилення
Стверджувальні	<i>так, еге, еге ж, атож, авжеж</i>	ствердження
Заперечні	<i>не, ні, ані</i>	заперечення
Вказівні	<i>ось, от, це, оце, то, ото, он, ген, онде</i>	додаткова вказівка на предмет, дію, місце
Означальні	<i>саме, якраз, справді, власне, точно</i>	увиразнення значення слів
Видільні	<i>навіть, тільки, лише(лиш), лишень, же(ж), хоч, хоча б, таки, уже, аж</i>	виділення окремих елів, посилення їх значення
Кількісні	<i>майже, мало не, при-близно, трохи не, чи не, ледве не</i>	вказівка на кількість
Спонукальні	<i>годі, -бо, -но, бодай, да-вай</i>	спонукування
Приєднувальні	<i>також, теж, до того ж, ще й</i>	приєднання

II. Складіть 3—4 речення, використовуючи частки різних розрядів. З'ясуйте, яку роль відіграє кожна частка в реченні.

443. I. Прочитайте речення. Поміркуйте, що їх об'єднує.

1. На тебе, краю мій, не надивився ні вдень, ні вночі, ні вранці на зорі... (А. Малишко). 2. Не страшні для мене вітри, ні підводнії каміння, — я про них би не згадала в краю вічного проміння (Лєся Українка). 3. Рання весна тільки-но заходить у тихі села (І. Цюпа). 4. На клумбах горіли маки, а ранні левкої тільки що розпускались (М. Коцюбинський). 5. Птиця спускалась усе нижче та нижче (І. Нечуй-Левицький). 6. В квітках всі вулиці кричать: нехай, нехай живе свобода! (П. Тичина). 7. Чи то так сонечко сіяло, чи так мені чого було... (Т. Шевченко).

II. Випишіть частки й визначте їх розряди за значенням. Доведіть правильність виконання завдання (див. таблицю на с. 235).

III. Складіть невеликий твір на тему «Людина і природа», використовуючи кілька речень із вправи. З'ясуйте роль часток.

444. I. Запишіть частки, розподіливши їх у три стовпчики: а) модальні; б) словотворчі; в) формотворчі.

Хай, нехай, би, не, ні, ані, не-, ні-, хіба, чи, невже, що за, ось, що то, от, це, небудь-, оце, ото, справді, он, ген, саме, якраз, точно, власне, бодай, хоча б, аж, же, -же, таки, уже, годі, давай, -бо.

II. Складіть і запишіть 3—4 речення, використовуючи подані частки. З'ясуйте, якого значення вони надають реченням або окремим словам.

III. Зробіть синтаксичний розбір одного речення.

..... П Р О Ч И Т А Й Т Е І З А П А М'Я Т А Й Т Е .....
.....

Частка — це службова частина мови, яка надає словам або реченням додаткових смислових чи емоційно-експресивних відтінків, а також слугує для творення нових слів та граматичних форм.

За значенням і вживанням (роллю в реченні) частки поділяються на **модальні**, **словотворчі** й **формотворчі**.

Модальні частки поділяються на кілька груп: **питальні**: чи, хіба, невже; **підсилювальні**: як, що за, що то; **стверджувальні**: еге, атож, так, авжеж; **заперечні**: не, ні, ані; **вказівні**: це, оце, то, ось, он, ото, ген; **означальні**: якраз, саме, справді, власне; **видільні**: тільки, лише, же, ж, хоч, таки, аж; **кількісні**: майже, приблизно, мало не, ледве не; **спонукальні**: бодай, -бо, -но, годі, давай; **приєднувальні**: також, теж, до того ж, ще й.

Частки **не**, **ні** можуть мати підсилювальне значення: *Яке не було б важке завдання, вона завжди виконає. Не написав ні букви.* Заперечна частка **ні** при повторенні виступає в значенні еднального сполучника: *Сирота Ярема, сирота убогий: ні сестри, ні брата, нікого нема!* (Т. Шевченко).

За допомогою словотворчих часток творяться:

- 1) займенники: *будь-хто, дещо, якийсь, ніхто*;
- 2) прислівники: *абияк, якось, будь-де, ніколи, недалеко*;
- 3) зворотні дієслова: *усміхатися, спуститися*;
- 4) модальні частки: *атож, авжеж, невже, майже*;
- 5) сполучники: *щоб, якби, неначе*.

Формотворчі частки слугують для творення:

- 1) наказового способу (*хай, нехай*): *Засяють хай всі свічі цехові (І. Кочерга)*;
- 2) умовного способу (*би, б*): *Сама б я з мечем полинула на бій... (І. Кочерга)*.

.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Що називається часткою?
2. Назвіть розряди часток за значенням. Наведіть приклади.
3. Яку роль виконують частки в реченнях?
4. Коли вживаються модальні частки? Назвіть їх групи.
5. З'ясуйте вживання частки *ні*. Наведіть приклади.

ВІВЧЕННЯ МОВЛЕННЯ

Види читання. Ознайомлювальне читання

445. I. Розгляньте другий форзац підручника. Розкажіть про роль читання у мовленнєвій діяльності людини. Які *види читання* виділяють?

II. Прочитайте текст. Що нового ви дізналися про читання? Яке читання називають *ознайомлювальним*?

Види читання:
ознайомлювальне,
вивчальне,
вибіркове

Читаючи, людина ставить перед собою певну мету, тобто комунікативне завдання. Відповідно до цього завдання розрізняють три види читання: ознайомлювальне, вивчальне та вибіркове.

О з н а й о м л ю в а л ь н е читання застосовують для попереднього перегляду нової книжки, незнайомого тексту, щоб зробити висновок про їх цінність, корисність для вас тощо. Наприклад, вибираючи книжку в бібліотеці (книгарні), ви вдаєтеся до ознайомлювального читання: переглядаєте анотацію, передмову, зміст, звертаєте увагу на ілюстрації. Попередньо опрацьовуючи текст, ви перебігаєте очима окремі фрагменти, визначаєте тему, основну думку та адресата мовлення.

В и в ч а л ь н е читання називають ще поглибленим, творчим, критичним. Наприклад, опрацьовуючи новий матеріал, ви не просто сприймаєте інформацію, а з'ясовуєте незрозумілі моменти, даєте власні визначення, отже, ставитеся до прочи-

таного творчо, критично. Саме такий вид читання сприяє запам'ятовуванню.

Вибіркове читання — це швидке переглядання вже знайомого тексту, гортання книжки з метою відтворення в пам'яті потрібної інформації. Вибіркове читання ви застосовуєте для повторення вивченого раніше матеріалу (З посібника).

III. Поміркуйте, які види читання ви використовуєте, працюючи з підручником з рідної мови. Обґрунтуйте свою думку.

IV. Наведіть приклади застосування різних видів читання у вивченні інших шкільних предметів.

446. Розгляньте ситуації. Яким видом читання ви скористаєтесь в кожному випадку?

1. Журналу, який ви зазвичай купуєте, немає в продажу. Ви вибираєте інший із трьох запропонованих.

2. Вашу улюблену передачу перенесено в часі. Ви з'ясовуєте за телепрограмою, коли саме вона почнеться.

3. Ви допомагаєте мамі розібратися з інструкцією до нової пральної машини.

447. 1. Ознайомтеся з пам'яткою. Скориставшись нею, прочитайте поданий нижче текст.

ПАМ'ЯТКА

Як працювати над текстом із метою
ознайомлювального читання

1. Прочитайте незнайомий тест мовчки.
2. Визначте тип і стиль мовлення.
3. З'ясуйте композиційні елементи висловлювання.
4. Назвіть ключові слова.
5. Виділіть основну та другорядну інформацію.
6. Поділіть текст на змістові частини.
7. Складіть план прочитаного.

8. Висловіть власну думку щодо змісту, форми та авторського задуму тексту.

ВИБИРАЄМО ЦУЦЕНЯ

Якщо ви серйозно ставитеся до вибору майбутнього вихованця, бажано взяти щеня з розплідника чи клубу собаківників. Можна, звичайно, купити цуценя й на «пташиному» базарі, однак тоді важко передбачити, наскільки вдалим виявиться ваш вибір.

Обов'язково дізнайтеся у власника собаки про стан здоров'я та звички майбутнього «члена родини». Ви повинні знати не

тільки, як і чим годувати цуценя, а й про те, які щеплення йому зроблено. Купуючи, не поспішайте. Особливо, якщо вже вибрали породу, але немає пропозицій, які б задовольняли всі ваші вимоги. Пам'ятайте, що купуєте собаку не на тиждень чи місяць, а назавжди. Тож керуйтеся не модою, а щирими почуттями до тварини.

Чекаємо на господарів!

У якому віці можна забирати цуценя від мами? Найкращий вік, стверджують спеціалісти, — вісім тижнів. Саме в цей час щеня стає більш-менш самостійним. Його можна привчити до іншого харчування. Хоч беруть цуценят і в місяць, але слід знати, що такий малюк потребує няньки, бо його треба кілька разів на день годувати, терпляче прибирати за ним.

Існує кілька способів вибору цуценяти з виводка. Якщо ви взагалі не розумієтеся на цьому, краще, щоб собаку для вас вибрав спеціаліст. Насамперед слід ознайомитися з родоводом цуценяти, дізнатися про його предків (принаймні з боку матері). Потім треба уважно придивитися до виводка: щенята повинні мати здоровий вигляд, бути схожими один на одного, як кажуть, «рівенькими».

Цуценя мусить бути веселим, ситим, добре їсти. У нього мають бути ясні, чисті однакові очі (якщо, звичайно, різні очі не передбачені стандартом). Обов'язково перевірте, щоб не було видно третьої повіки, щоб ніс був чистим.

Зверніть увагу і на прикус — зімкнутість різців передніх зубів, він має відповідати стандарту породи. Зверху і знизу між іклами повинно бути по шість маленьких різців — не менше. Вушка мають бути чистенькі, без сірки, а шерсть — чистою і приємною на дотик. Врахуйте також, що шерсть малюка найчастіше іншого кольору, ніж у дорослого собаки.

Спеціалісти перевіряють, як правило, чи немає в цуценяти якихось відхилень: чи не вигнута спинка, чи не здутий животики, чи не викривлені лапки, хвостик (хоча для деяких порід собак це не вважають недоліком).

Важливо, щоб собака сподобався вам, «упізнав» свого майбутнього господаря. Якщо відчуєте, що ближчим і ріднішим вам видається не те цуценя, яке вам пропонують, а інше, — не вагайтеся, беріть саме вподобане вами. Адже це ваш друг.

Під час транспортування слідкуйте, щоб тварина не замерзла або не перегрілася, щоб їй було зручно. Вдома

відразу ж визначте їй місце для сну, зробіть його комфортним, щоб цуценя не засумувало за мамою, братами й сестрами. Можна покласти грілку або хутряну підстилку. Обов'язково ногодуйте свого вихованця. Якщо у вас удома немає інших тварин, залиште їжу на ніч біля щеняти. Мине кілька днів — і все налагодиться, воно звикне до свого нового оточення.

Але пам'ятайте: собаку треба виховувати з першого ж дня. Якщо хоч раз пригрієте цуценя в ліжку, воно буде весь час проситися поспати з вами, влаштовуючи іноді й «сварки», щоб наполягти на своєму (За О. Кошкіним).

II. Визначте і сформулюйте основну думку тексту. Аргументуйте доцільність заголовка.

 III. Уявіть ситуацію. Ви вирішили придбати собаку, але не визначилися з породою. Складіть і розіграйте діалог із сусідом по парті, спираючись на поданий текст і додаткову інформацію, відому вам з інших джерел.

§ 37. Правопис часток

Про землю піклуйся — золотим зерном милуйся.

Прислів'я

448. I. Прочитайте текст. Визначте тип і стиль мовлення. Аргументуйте своє твердження. Чим подобається вам квітець? Що відбиває заголовок — тему чи основну думку тексту? А як би ви назвали його? Порівняйте свій заголовок із тими, що дібрали ваші однокласники. Найкращий запишіть.

САДИ ЦВІТУТЬ

Неначе густим молоком облиті фруктові дерева. Ось ви-струнчилися у весняному святковому вбранні вишні, сливи, черешні, груші. І очей від них не одведеш! Тягне до них, підійдеш, милуєшся і не намилуєшся.

Радість і для невтомних трудівниць — бджіл. Вони неквапно збирають нектар. Це перший весняний взяток.

А на землі — сила-силенна вже справжніх весняних квітів. Недарма ж цей місяць зветься квітець (О. Копиленко).

II. Назвіть службові частини мови, використані в тексті. Яку роль вони відіграють? Поміркуйте, чи може бути текст без службових частин мови. Поясніть свої висновки.

 III. Випишіть частки. З'ясуйте їх розряд за значенням. Зверніть увагу на їх написання.

449. I. Розгляньте таблицю. Розкажіть про написання часток

Окремо	Через дефіс	Разом
1. Якдо між часткою і словом, до якого вона присднується, стоїть інша частка: <i>чим би то, все ж таки, ве́ди ж бо</i>	1. Частки <i>бо, но, то, от, таки</i> , якщо частка стоїть безпосередньо після слова, до якого відноситься: <i>зробили-таки, таніот, прибирай-но, ходім-бо</i>	1. Словотворчі частки <i>аби, де, чи, ся(сь), що, як, ані, ні, чим</i> : <i>абиколи, якнайкраще, хтось, якраз, чимшвидше</i>
2. Якщо частки складаються з двох слів: <i>хоча б, що за, навряд чи</i>	2. Частки <i>казна, хтозна, будь, небудь, бозна, чортзна</i> : <i>казна-чий, будь-що, хтозна-коли</i>	2. Частки <i>би(б), же(ж), ось, он, то</i> у складі сполучників і сполучних слів: <i>щоб, якби, немовито, щодо</i>
3. Формотворчі: <i>сказав би, хай цвіте</i>		3. Слова <i>отже, осьде, онде</i> (залежно від змісту речення можна писати й окремо: <i>ось де, он де</i>)
4. Модальні написав же, швидко й нішли, таки встигли, дарма що, не сидіти, ні один		

II. Доберіть власні приклади на кожне правило.

III. Складіть 3—4 речення з частками, що пишуться окремо, через дефіс та разом.

450. I. Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку. Аргументуйте свою відповідь. З'ясуйте вживання великої букви.

ЛІСОВІ БАЛАКУНИ

Якось насварилися птахи на відомих лісових балакунів:

— Хоч би хвилинку помовчали! А то Сорока цілісінький день скрекоче — плітки переказує, Зозуля все перераховує — та часом і помиляється. Пугач уночі лякає, спати не дає. А Болотяний Бугай у річку дзьоба пустить та й гуде собі так, що аж на тому боці чути!..

Засоромились балакуни. Зібрались-таки докупи, кажуть:

— І ми мовчати вміємо. Відтепер аж доки нас не покличете, ми ані пари з дзьобів...

Аж тут із нори під сосною вилізли руді Лисенята та й почали гратися...

Пугач не витерпів, витріщив свої банькаті очі:

— Пугу! Пу-гу-у! Ану геть звідси, не заважайте-бо нам мовчати!

Почувини це, Болотяний Бугай аж ревнув спересердя:

— Що ти за птах, Пугачу!..

А Зозуля перераховувала:

— Ку-ку! Ні, він не один, це ви обидва розбалакалися. Ку-ку! (За Ю. Ярмишем).

II. Випишіть частки й поясніть їх правопис (див. с. 244). Яку роль вони відіграють у реченнях?

III. Поясніть уживання розділових знаків, використаних у тексті.

О р ф о г р а м а
Написання часток окремо, через дефіс та разом
поки що, будь-коли, якраз

 451. I. Розкрийте дужки й запишіть частки, згрупувавши їх за правилами написання часток: а) окремо; б) через дефіс; в) разом. Обґрунтуйте свій вибір.

Аби(хто), де(які), що(сь), мов(би), ніби(то), те(ж), от(же),
таки (знав), хіба(що), ні(з)ким, де(про)кого, казна(який), тіль-
ки(но), узяв(таки), співай(бо), не(спішив), не(в)же, все(ж)та-
ки, якось(то), чим(би)то.

II. Складіть 3—4 речення, використовуючи подані частки. З'ясуйте роль часток у реченнях.

452. Від поданих прислівників утворіть нові слова за допомогою час-
ток *казна, хтосьна, сь, ані*. Запишіть їх. Позначте орфограми.

Скільки, звідки, трохи, давно, високо, мало.

 453. Складіть діалог (5—6 реплік) на тему «Весна прийшла!», вжи-
ваючи частки, різні за написанням. Скористайтесь малюнком.

Увага! Слід відрізняти частки *би(б)*, *же(ж)*, що пишуться окремо, і *-то*, що пишеться через дефіс (*зробив би, сказав же, такий-то*), від *-би(-б)*, *-же(-ж)*, *-то*, що є частиною сполучників і часток, тому пишуться разом (*немовби, щоб, нібито*).

454. I. Прочитайте речення. Визначте, якою частиною мови є виділені слова. Доведіть правильність свого твердження.

1. Як же не любити всемогутній труд! 2. Пішов би я в Україну, пішов би додому, там би мене привітали, зраділи б старому. 3. Щохвили, щомиті, як птиця в блакиті, співай, мое серце, співай! (*Із тв. В. Сосюри*). 4. Чарівне море, та наймиліша серцю таки земля (*Р. Іваничук*). 5. Сонце тільки-но сіло десь за лісовими хащами (*М. Коцюбинський*). 6. Любіть працю на Землі, бо без цього не буде щастя нам і дітям нашим ці на якій планеті (*О. Довженко*).

II. Розберіть 2—3 частки як частину мови (див. алгоритм на с. 245).

III. До елів *всемогутній* і *хащі* доберіть синоніми. Складіть із ними речення, щоб у їх складі були частки. Визначте їх розряди за значенням.

 455. I. Виконайте завдання.

1. Запишіть у трьох клітинках три модальні частки: дві вказівні й одну підсилювальну.

2. Впишіть у п'ять клітинок дві модальні вказівні й дві словотворчі частки.

II. Відгадайте загадки.

1. Які дві частки разом літають? 2. Які частки ріжуть хліб? 3. Які частки наказують?

456. I. Прочитайте усмішку. Чи можна назвати її текстом? Аргументуйте свою думку. Передайте своїми словами зміст прочитаної розповіді.

РОЗПОВІДЬ

— Питає, звідкіль я прийшов та що знайшов. Ходив я десь-то та знайшов дещо, та коли я що або абощо, то нехай мені абищо. От що, а не то що, а ви кажете, що там що чи абощо! Нехай мені бозна-що, коли збрехав що про що або нащо! (*Нар. творчість*).

II. Випишіть частки. Визначте їх розряди за значенням та поясніть правопис.

 III. Перебудуйте розповідь так, щоб вийшло зрозуміле зв'язне висловлювання. Використайте якомога більше різних за значенням часток.

IV. Запам'ятайте правопис часток, що в рамці.

*всє-таки
всє ж таки
авжєж
навряд
скажі-бо
скажі ж бо
навіть
та й
ще й
невжє
хоча б*

457. I. Спишіть текст, визначаючи межі речень та розставляючи розділові знаки. Доведіть його належність до художнього стилю. Який тип мовлення використав автор? Які речення можна доповнити частками? Доповніть.

Чудові степи білоцерківські прекрасно тут ранньої весни коли прокидається земля коли все в степу наливається життєдайним соком починає рости тягнеться буйно до сонця чудові ці степи влітку коли шумлять хліби коли жайворонки весело заливаються в небі коли до млості припікає сонце величний цей степ восени коли поля готові віддати свої незчисленні багатства коли з тріском лускаються на баштанах дивовижно великі кавуни і тече з них густий медовий сік коли цвітуть пізні гречки і п'янять та бадьорять їх пахощі людину (За С. Скляренком).

II. Пригадайте смак кавунів. Знайдіть їх опис у тексті й доповніть його власними спогадами.

III. Гра «Хто більше?». Перекажіть текст, використовуючи частки.

!..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

Частки зі словами пишуться по-різному: найчастіше окремо, деякі частки — через дефіс. Разом пишуться частки в складі слів, утворених за їх допомогою.

Окремо пишуться:

1) частки, які складаються з двох слів: *що за, що то, хоч би, ледве не, еге ж*;

2) переважна більшість модальних часток та формотворчі частки з іншими словами: *Хотів би я знати, про що той струмочок у мріях своїх гомонить між травою? (П. Тичина). Голос криниці — чого ж ти замовк? (Л. Костенко).*

Увага! Написання *осьде* — *ось де, онде* — он де розрізняють за логічним наголосом та змістом речення: *Ось де ти сховався!* (*Ось ти де сховався!*) — *Осьде мурашка лізе по стовбуру берези.*

осьде
ось де
онде
он де

Через дефіс пишуться частки *будь-, небудь-, казна-, хтозна-, бозна-, -бо, -но, -то, -от, -таки: будь-коли, бозна-хто, стій-бо, так-то, умів-таки, як-от*. Але: *хтозна в кого, будь у чому, все ж таки, хтозна й де; таки вивчив, таки домігся.*

Разом пишуться:

1) словотворчі частки: *абикколи, якраз, деякий, хтось, щодня, якнайліпше, анітрохи, чимдуж*;

2) частки *-би (-б), -же (-ж), ось-, он-, -то* у складі сполучників та сполучних слів: *щоб, якби, немовбито*;

3) слова *адже, отже, також*.

?.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Коли частки пишуться разом? Наведіть приклади.
2. Яка різниця між словами *теж* і *те ж*? Аргументуйте відповідь.
3. Коли частки пишуться через дефіс? Наведіть приклади.
4. Коли частки пишуться окремо? Наведіть приклади.
5. Доведіть правильність написання часток: *годі-бо, візьми ж бо, таки попередив, все-таки, авжеж, хоч би*.

458. І. Розкрийте дужки і запишіть слова й словосполучення в три стовпчики залежно від правопису: а) окремо; б) через дефіс; в) разом.

Написав (би), немов (би), як (небудь), економимо (чи) мало, спотикається (що) разу, казна (що), надумав (таки), електроніка (ж), майнув тільки (що), та (ж) так, (екс) чемпіон, роздивився (таки), а все (ж) таки, отакий (то), робить (аби) як, ні (до) кого, лети (ж) бо, пішов (аби) куди, (будь) куди, чого (б) небудь, (ні) скільки, стань (бо), (он) куди, (ген) далеко, тільки (но), ось (так), ото (ж), все (таки), отак (от), от (же).

II. Складіть речення з виділеними словами і словосполученнями.

III. Зробіть розбір двох часток як частини мови. Скористайтеся алгоритмом.

АЛГОРИТМ

розбору частки як частини мови

1. Частка

2. Визначте розряд за значенням

формотворча

словотворча

модальна

3. Обґрунтуйте написання

окремо

через дефіс

Зразок усного розбору

Хай же будуть щасливі всі діти планети! (П. Воронько).

Хай — службова частина мови, частка; за значенням — формотворча, утворює наказовий спосіб дієслова (*хай будуть*); пишеться окремо.

Же — службова частина мови, частка; за значенням — модальна; пишеться окремо.

Зразок письмового розбору

Хай — сл. част. м.; частка, формотв. (*хай будуть*); пиш. окремо.

Же — сл. част. м.; частка, мод.; пиш. окремо.

459. Гра «Хто більше?». Залишіть слова з часткою *-будь* (частка може стояти на початку і в кінці слова).

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

Читання мовчки художнього тексту монологічної та діалогічної структури

460. I. Прочитайте мовчки уривок, пригадайте, з якого він твору. Визначте тип і стиль мовлення. Аргументуйте свою думку. Що нового ви дізналися з тексту? Доберіть заголовок, який би відбивав основну думку. II. Яку структуру має текст? З якою метою автор поєднав діалогічну та монологічну форми мовлення? Перекажіть діалог, використавши у тексті, від третьої особи. Що при цьому зміниться?

Прямо над нашою хатою пролітають лебеді. Вони летять нижче розпатланих, обвислих хмар і струшують на землю бен-тежні звуки далеких дзвонів. Дід говорить, що так співають лебедині крила. Я придивляюсь до їхнього маяння, прислуха-юсь до їхнього співу, і мені так хочеться полетіти за лебедями, тому й підіймаю руки, наче крила. І радість, і смуток, і срібний передзвін огортають та й огортають мене своїм снуванням.

Я стаю ніби меншим, а навколо більшає, росте і міниться увесь світ: і загачене білими хмарами небо, і одноногі скрипучі журавлі, що нікуди не полетять, і полатані веселим зеленим мохом стріхи, і блакитнава діброва під селом, і чорнотіла, туманцем підволохачена земля, що пробилася з-під снігу. І цей увесь світ тріпоче-міниться в моїх очах і віддаляє та й віддаляє лебедів. Але я не хочу, щоб вони одлітали від нас. От коли б якимось дивом послушали мене: зробили круг над селом і зно-ву пролетіли над нашою хатою. Аби я був чародієм, то хіба не повернув би їх? Сказав би таємниче слово! Я замислююсь над ним, навколо мене починає кружляти видіння казки, її нерозгадані дороги, дрімучі праліси і ті гуси-лебедята, що на своїх крилах виносять з біди малого хлопця. Казка вкладає в мої уста оте слово, до якого дослуховуються земля і вода, пти-ця в небі й саме небо...

А в цей час наді мною твориться диво: хтось невидимим смичком провів по синьому піднебессі, по білих хмарах, і вони забриніли, як скрипка. Я тягнусь догори і сам собі не вірю: від зарічки знову над нашою хатою пролітають лебеді!

Чи вони послушались мого слова — обкружляли навколо се-ла і повернулись до мене, чи це новий ключ?..

А віща скрипка і срібний відгомін бринять, еднаються над моїм дитинством, підіймають на крила мою душу і забирають її в нерозгадану далину. І хороше, і дивно, і радісно стає мені, малому, в цім світі...

— Так-так-так,— притирається до моеї ноги стара, з перебитим крилом качка. Вона чогось непокоїться, викручує рухливу шию і то одним, то другим оком придивляється до неба, і тріпоче єдиним крилом. Їй щось дуже важливе хочеться сказати мені, та вона більше не знає слів і знову повторює: — Так-так-так.

За високою стрункою дзвіницею, що теж поривається вгору, десь у білому підхмар'ї зникають леbedі, але дзвін їхніх крил ще озивається в мені, а може, то вже озиваються розбуджені дзвони на дзвіниці?

— От і принесли нам леbedі на крилах життя,— говорить до неба і землі мій дід Дем'ян; у його руці весело поблискує струг, яким він донедавна вистругував шпичі.

— Життя? — дивуюсь я.

— Еге ж: і весну, і життя. Тепер, внучку, геть-чисто все почне оживати: скресне крига на ріках та озерах, розмерзнеться сік у деревах, прокинеться грім у хмарах, а сонце своїми ключами відімкне землю.

— Діду, а які у сонця ключі? — ще більше дивуюсь я, бо й не догадувався досі, що воно, наче людина, може мати ключі.

— Золоті, внучку, золоті.

— І як воно відмикає ними землю?

— А ось так: якоїсь доброї години гляне сонце із свого віконечка вниз, побачить, що там і земля, і люди, і худібка, і птиця помарніли і скучили за весною, та й питає місяця брата, чи не пора землю відімкнути? Місяць кивне головою, а сонце посміхнеться і на промінні спустить у ліси, у луки, в поля і на воду ключі, а вони вже знають своє діло!

Я уважно слухаю діда і раптом страхаюсь:

— Діду, а сонце не може їх загубити, як наша мама?

— Що, що, надзигльований? — мов сіро-блакитнаві, побризкані росою безсмертники, оживають старі очі. Дід ошелешено підкидає вгору брови, потім одгетькує мене вільною рукою і починає сміятись. Він дуже гарно сміється, хапаючись руками за тин, ворота, ріжок хати чи дерево, а коли нема якоїсь підпірки, тоді нею стає його присохлий живіт. В таку хвилину вся дідова постать перехитується, карлючки вусів одстовбурчуються, з рота виривається клекіт і «ох, рятуйте мою душу», з одежі осипається дерев'яний пилок, а з очей так бризкають сльози, що хоч горня підставляй під них.

Тепер я заспокоююсь: значить, сонце не може загубити своїх ключів, воно їх десь носить на шпії або ув'язує на руці. Так і треба, щоб потім не бідкатись і не морочити комусь голови.

— Діду, а куди лебеді полетіли?

— На тихі води, на ясні зорі,— пересміявшись і споважнівши, урочисто каже дід, поглядом показує мені на хату і йде майструвати колеса.

— Так-так-так,— погоджується стара качка і ще раз одним оком поглядає вгору.

А я стою серед подвір'я і по-своєму перебираю дідові слова. Переді мною, наче брама, розчиняється діброва, до мене живовидячки наближаються далекі тихі води і прихилені до них зорі. Це в тих краях, де я ще не бував. І покотилась туди моя стежина, мов клубочок.

І так мені хочеться ніти в лісову далечінь, побачити з якогось незнайомого берега отих, наче зі срібла вилитих, лебедів, подивитись на їхні співучі крила, що в теплому ірію захопили весну та й принесли нам (М. Стельмах).

Надзигльований — непосидючий, шибайголова.

III. Виконайте тестові завдання за змістом тексту.

- ❓ 1. Якими автор називає хмари?
- а) розпатланими; б) веселими; в) розплетеними; г) бентежними.
2. Чого хотів хлопчик, спостерігаючи за лебедями?
- а) щоб лебеді заснівали; б) полетіти за ними; в) побачити їх зблизька; г) щоб вони не відлітали далеко від хати.
3. Ким хотів стати хлопчик, спостерігаючи за лебедями?
- а) лебедем; б) письменником; в) чарівником; г) чаклуном.
4. Що згадує хлопчик у цей час?
- а) казку; б) вірші; в) оповідання; г) розповіді.
5. Що віща скрипка і срібний відгомін підіймають на крила і забирають в нерозгадану далину?
- а) лебедів; б) душу; в) мрії; г) дитинство.
6. Хто поділяє почуття хлопчика у хвилину роздумів?
- а) собака; б) качка; в) лебідь; г) кошеня.
7. Як звали хлопчикова діда?
- а) Іван; б) Петро; в) Микола; г) Дем'ян.
8. Що приносили лебеді на крилах, за дідовими розповідями?
- а) гостинці; б) життя; в) щастя; г) здоров'я.
9. Про які ключі йшла мова між дідом та онуком?
- а) лебедині; б) пташині; в) від хати; г) сонячні.
10. Що розчиняється, наче брама, перед замріяним хлопчиком?
- а) небо; б) діброва; в) хата; г) ворота.

11. Із чим порівнює автор хлопчикову стежину в житті?
а) із сонцем; б) із м'ячем; в) із клубочком; г) із ко-
лобком.
12. Куди герою хочеться піти, щоб знову побачити лебедів?
а) на луки; б) у поле; в) на озеро; г) в лісову далечінь.

§ 38. Не і ні з різними частинами мови

Тому, хто посадить дерево, подякують
і діти, й онуки.

Прислів'я

461. І. Прочитайте текст. Визначте тип і стиль мовлення. Доберіть власний заголовок. Пригадайте свої почуття і враження від перебування в лісі.

БЕЗЦІННИЙ ДАР

Ліси — неоціненний дар природи. Вони є надійними захисниками полів. Саме вони пом'якшують клімат, поліпшують водний режим ґрунтів, захищають поля від суховіїв і пилових бур, а ріки і водойми — від замулювання та пересихання.

Ліси — це гігантські фабрики цілющого повітря. Це легені наших міст і селищ. Для кожного з нас перебування в лісі не-
наче свято. У лісі неодмінно поліпшується настрій, ми відчу-
ваємо спокій, радість, приплив енергії, бадьорості.

Ліси, парки, сквери — це не тільки зелена окраса. Вони мають і важливе лікувальне значення. Саме тому більшість санаторіїв, будинків відпочинку розташовані в лісах або біля них (Із кн. «Дари лісів»).

II. Випишіть виділені слова. Визначте, до якої частини мови вони на-
лежать. Чим виступає *не* — часткою чи префіксом? Аргументуйте
своє твердження. Доберіть кілька власних прикладів із *не*.

 462. Замініть рисочки буквами так, щоб вийшли синоніми з префіксом *не* до поданих іменників, і запишіть.

1. Невіглас — не _ _ .
2. Хвороба — не _ _ _ _ .
3. Ворог — не _ _ _ _ .
4. Хиба — не _ _ _ _ .
5. Зневага — не _ _ _ _ .
6. Безладдя — не _ _ _ _ .
7. Відістсть — не _ _ _ _ .
8. Раб — не _ _ _ _ .
9. Прикрість — не _ _ _ _ .

нікчёмність
нічийний
нівроку
нізвідки
недуга
немовля
негода
неабіщо

 463. Запам'ятайте правопис слів у рамці. Складіть із кожним речення і запишіть.

464. І. Розгляньте таблицю. Пригадайте раніше вивчене і складіть висловлювання про написання *не*.

Написання *не* з різними частинами мови

Разом	Окремо
1. З усіма словами, що без <i>не</i> не вживаються: <i>немовля, невід, ненавидіти, неволити</i> , де <i>не</i> — частина кореня	1. З числівниками, займенниками, займенниковими прислівниками, службовими словами: <i>не три, не такий, не під (столом), не який-небудь</i> (але: <i>неабиякий</i>)
2. З іменниками, прикметниками, прислівниками тоді, коли утворюється нове слово, яке можна замінити синонімом без <i>не</i> : <i>недовіра — підозра, недобре — погано</i>	2. З дієсловами, дієслівними формами та деякими прислівниками: <i>не хотів, не виконано, не розуміючи, не гаразд, не видно, не треба</i>
3. З іменниками, дієсловами, дієприкметниками, що мають префікс <i>недо-</i> (називає неповну ознаку або дію в неповній мірі): <i>недогляд, недобачати, недокоаний, недосяжний</i>	3. З іменниками, прикметниками, прислівниками, дієприкметниками при протиставленні: <i>Вона мені не сестра, а подруга. Він рухався не швидко, а повільно.</i>
4. З дієприкметником без залежних від нього слів: <i>Бурею вриналися у незруйновані чисті міста</i> (О. Гончар).	4. З дієсловами з префіксом <i>до-</i> (закінчення дії або додатковий процес): <i>Не досолить — не доїсть</i> (Нар. творчість).
5. З дієприкметниками і прикметниками, якщо при них є слова <i>дуже, вельми, надзвичайно</i> , що збільшують ступінь якості: <i>надзвичайно негарний випадок</i>	5. З іменниками, прикметниками, дієприкметниками, прислівниками, якщо в реченні є заперечення: <i>Чи не пізно він підійшов?</i>
	6. З прислівниками: <i>не до лиця, не до ладу, не до смаку, не до пуття</i>

ІІ. Доберіть по 2—3 власні приклади написання *не* разом та окремо.

ІІІ. Які правила, на ваш погляд, є найскладнішими? Перечитайте їх і розкажіть сусідові по парті.

465. І. Доберіть антоніми з *не* до наведених слів (усно).

Гарна (погода), розумний, далеко, давно, завзято.

ІІ. Випишіть із творів української літератури по 4—5 речень із *не*, щоб *не* писалось окремо та разом.

466. Гра «Хто швидше?». Доберіть синоніми до поданих слів, використовуючи префікс *не-*.

Загроза, вигадка, рабство, ворог, підозра, брехня, тривога.

467. Випишіть з орфографічного словника 6—7 слів, які без *не* не вживаються. З 2—3 словами складіть і запишіть речення.

468. І. Прочитайте уривок із вірша Дмитра Куровського «Недо й Пере». Визначте основну думку тексту.

Недо — вічний (не) дороба,
(не) доводько до кінця.
Все йому (не) (до) вподоби,
все йому (не) (до) лица.
«(Не) займай» — (не) дочуває,
«Поможи» — (не) добачає.
(Не) доївши хліба-страв,
(не) довзுவшись, — геть
подався...

Ох, і в кого він удався —
я і сам ще (не) добрав.
З ним і в школі теж морока:
(не) додума, (не) довтне,
(не) довисидить уроку...
(Не) додому йде по зміні,
(не) до книжки — на пусте...
(Не) доходить до хлопчини,
що (не) доуком росте.

Д. Куровський

П. Спишіть, розкриваючи дужки. Підкресліть орфограми. Поясніть їх.

469. Розкажіть про написання *ні* з різними частинами мови, використовуючи матеріали таблиці. На кожне правило доберіть і запишіть свої приклади.

Написання *ні* з різними частинами мови

Разом	Окремо
1. У заперечних займенниках, якщо після <i>ні</i> немає прийменника: <i>ніхто, ніщо, нічий, ніякий</i>	1. Якщо <i>ні</i> заперечує наявність дії, ознаки предмета: <i>ні кроку; ні тварини</i>
2. У заперечних прислівниках: <i>ніде, нізвідки, ніскільки, нітрохи</i>	2. У складі фразеологізмів: <i>ні риба ні м'ясо; ні собі ні людям</i>
3. У словах, які без <i>ні</i> не вживаються: <i>нівечити, нікчемний</i>	3. Якщо є повторюваним сполучником: <i>Не було в нього ні грошей, ні хати, ні путнього вбрання (І. Нечуй-Левицький).</i>
	4. У займенникових сполученнях, якщо після <i>ні</i> є займенники з прийменником: <i>ні на чому, ні до кого, ні з ким</i>

470. І. Спишіть слова. З'ясуйте роль *ні* в кожному з них. Поясніть правопис.

Ніхто, нісенітниця, ніякий, ні в чому, ні до кого, нівроку, ніяк, ні одна, ніяковість, нічийний, ні краплі дощу, ні слюзинки, нівечення.

П. З'ясуйте лексичне значення виділених слів. У разі потреби зверніться до тлумачного словника.

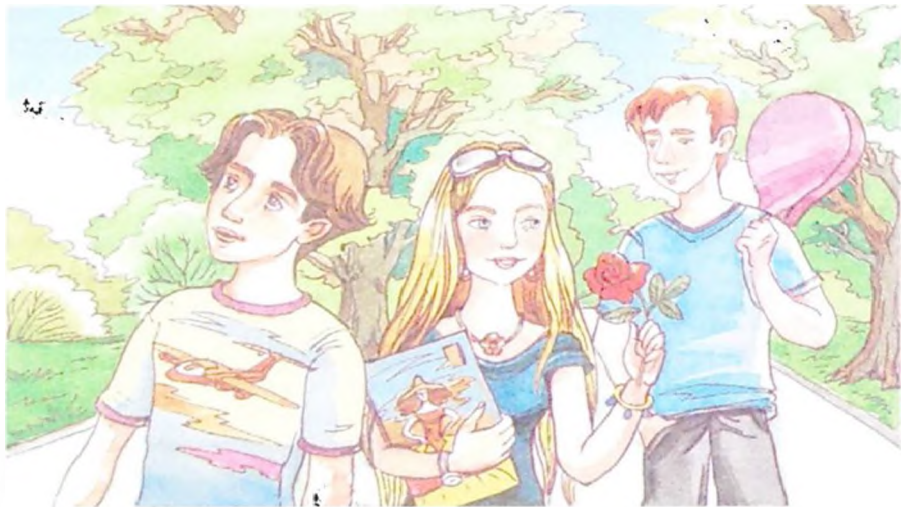
□ 471. Уявіть ситуацію. Вам доручили виступити на зборах класу й розказати про телегру, учасником якої ви стали. Використайте слова з *ні* із вправи 470.

472. І. Спишіть речення, розкриваючи дужки. З'ясуйте правила написання *не* і *ні* з різними частинами мови.

1. Уламок рейки!.. Він був такий важкий, що іншим разом Хаєцький, певно, (ні)защо його (не)підняв би. 2. Пройшовши наскрізь вуличку, він (Хома) (не)зустрів (ні)кого з своїх. 3. — (Не)вже ми оце врятовані? І (ні)хто нас більше (не)ловитиме, (ні)хто (не)постріля? 4. Хоми (ні)колилось, бій уже відгримів десь за містечко (З *тв. О. Гончара*). 5. Він (не)ловив линів в озерах (ні)волоком, (ні)топчійкою, а яко(сь) (не)наче брав їх з води прямо руками. 6. — (Ні)чого в світі я так (не)люблю, як саджати що (не)будь у землю, щоб проізростало, — любила показувати мати. 7. (Ні)дід, (ні)ми (не)розуміли прочитаного. 8. У хаті (ні)що (не)замикалось (Із *тв. О. Довженка*).
II. Зробіть синтаксичний розбір останнього речення. Випишіть із нього частки і розберіть як частину мови (див. алгоритм на с. 245).

473. І. Розгляньте малюнок. Які професії, на вашу думку, могли б обрати підлітки? Про що кожен із них мріє?
II. Напишіть невеликий твір на тему «Мрії збуваються». Використовуйте різні частини мови з частками *не* і *ні*. Поясніть їх прописом.

!..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

Частки *не*, *ні* пишуться окремо (див. таблиці на с. 250, 251).

Р а з о м *не*, *ні* пишуться, коли вони є префіксами у словах, які без *не*, *ні* не вживаються, або утворюють нове слово, або є частиною префікса *недо-*: *нездужати*, *недочувати*, *недовір'я*, *нісенітниця*, *нікчема*, *ніхто*.

?.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Коли *не* пишеться разом із різними частинами мови? Наведіть приклади.

2. Коли *ні* пишеться разом із різними частинами мови? А коли — окремо? Наведіть приклади.

3. Поясніть написання слів *(не)абияк*, *(ні)кчема*, *(не)добігши*, *(не)читаючи*.

4. Коли *не* пишеться окремо з різними частинами мови? Наведіть приклади.

ЗВ'ЯЗНЕ МОВАЛЕННЯ

Твір-оповідання за поданим сюжетом

474. 1. Пригадайте, що таке *оповідання*. Прочитайте текст. Чи можна назвати його оповіданням? Аргументуйте свою думку. Висловіть ставлення до зображуваних автором подій.

ГОРОБЧИКОВЕ КОХАННЯ

Весна! Пора кохання, миру, згоди... Згоди? Не завжди.

Ось прямує вранішньою вулицею, милуючись парою горобчиків, що сидять на дереві і аж захлинаються власним цвірінканням. З поважним, майже генеральським, виглядом, наостричившись і розпустивши крила, горобець очманіло горлає від весняних почуттів. Яких тільки колінець не виробляє перед своєю обранкою. Він то незграбно кружляє на одному місці, то, присідаючи, проїжджає на хвості, то підскакує до неї... Вигадливими рухами горобець щосили намагається пробудити в подруги взаємні почуття. Яким кумедним він здається!

Спочатку, коли самовпевнений залицяльник обмежував-ся лише танцями, горобчиха (мабуть, із тих, кого на полові не проведеш) була спокійною. Але як тільки він наблизився до неї, горобчиха почала незадоволено відмахуватись, точніше, відкльовуватись. Це ще більше розпалило невгамовного горобчика. Він знов і знов линув до своєї обранки, аж ніяк не сумніваючись у тому, що розтопить її холодне серце.

Але горобчиха була невмолима. Вона раптом виявила свою вдачу: зловчившись, міцно схопила горобця дзьобом і почала трясти з боку в бік.

Куди й подівся його хвацький вигляд! Повиснувши в повітрі, опустивши крила, бідолаха тіпався в цупкому дзьобі — вікчемний і безпорадний. Добряче повчивши, горобчиха недбало відкинула кавалера-невдачу, і він важко плюхнувся в дорожню пилку. Потім обтрусився, ськ-так злетів на ту саму гілку і, зберігаючи дистанцію, винувато й

разом з тим захоплено вдивлявся в подругу, що терпляче його очікувала.

І тут мені довелося ще раз здивуватися. Горобчиха покійно і ніжно притулилася дзьобом до коричневої шапчини залицяльника. Відчувши себе вибаченим, а може, й розцінюючи це як перемогу, горобчик заволав ще дужче від радощів, і його цвірінькання довго ще не вгавало (З газети).

Накострічитися — розпустити пір'я; наїжачитися.

II. Визначте структуру тексту. На які частини можна його поділити? Назвіть елементи *сюжету* твору (експозиція, зав'язка, кульмінація, розв'язка).

475. I. Поміркуйте, до якого твору складено план. Чи згодні ви з тим, що позначені пункти є експозицією та зав'язкою? Аргументуйте свою думку. Яких частин сюжету не вистачає?

П л а н

1. Перше знайомство з Михайликом (експозиція).
2. Сприймання хлопчиком краси рідної природи.
3. Вдячність Михайлика своїй неньці.
4. Перше знайомство хлопчика з книжкою (зав'язка).

II. Продовжіть складання плану.

476. Пригадайте сюжет повісті Михайла Стельмаха «Гуси-лебеді летять». Складіть твір-оповідання на тему «Михайлик і світ дорослих». Дотримуйтесь основних елементів сюжету твору-оповідання.

ЗАПАДАННЯ І ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ Й УЗАГАЛЬНЕННЯ

477. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.

- ?
1. Чим відрізняється частка від інших частин мови?
  2. На які розряди за значенням поділяються частки?
  3. Доведіть, що частки *не* і *невже* різні за значенням.
  4. Наведіть приклади формотворчих часток.
  5. Яка роль словотворчих часток у мові? Проілюструйте прикладами.
  6. Яка роль модальних часток у мові? Доведіть, що вони є важливим засобом вираження мовлення.
  7. З якою метою використовуються частки *же(ж)*, *б(би)*?
  8. З якою метою використовуються частки *саме*, *якраз*, *справді*, *точно*, *власне*?
  9. Коли частки пишемо окремо? Наведіть приклади.
  10. Коли частки пишемо через дефіс? Наведіть приклади.

11. З'ясуйте правопис часток *не* і *ні* з різними частинами мови.

12. Яку роль у тексті відіграють частки? Аргументуйте свою відповідь.

478. Виконайте рівневі завдання (за варіантами).

В а р і а н т 1

I рівень

Розберіть як частину мови виділене в реченні слово.

Яка то честь — народові вклонитися (*М. Лиходід*).

II рівень

Визначте рядок, у якому всі частки модальні вказівні:

- а) то, хоча б, приблизно, ні, давай;
- б) ото, ані, трохи не, чи, що то;
- в) ось, от, це, оце, ген;
- г) он, майже, же, собі, не.

III рівень

Напишіть невеликий твір у художньому стилі на тему «Подарунок на день народження». Використовуйте частки, різні за значенням.

В а р і а н т 2

I рівень

Розберіть як частину мови виділене в реченні слово.

Хіба за мою щирість ви могли б перестати поважати мене? (*В. Гжицький*).

II рівень

Визначте рядок, у якому всі частки модальні підсилювальні:

- а) як, що за, та, що то, й;
- б) хоча б, оце, атож, ж, мало не;
- в) наче, б, ані, приблизно, еге;
- г) ледве не, мовби, давай, хай, справді.

III рівень

Напишіть невеликий твір у художньому стилі на тему «Мандрівка до лісу». Використовуйте частки, різні за значенням.

§ 39. Вигук як особлива частина мови

Вигук

Розряди за значенням:
емоційні, волевиявлення,
етикетні слова,
звуконаслідувальні слова
Похідні, непохідні

Дерево мудрості росте поволі, зате дає
добрий плід!

Прислів'я

479. I. Прочитайте виразно текст.
Визначте стиль мовлення. Як інтонація впливає на сприйняття змісту тексту?

КОСАРІ

Косили два косарі — батько й син:

— Ой, — каже батько, — як же ми мало вкосили!

— Ет, — каже син, — ви старі, я молодий, кому ж тут було косити?

Але сіли вони полуднувати.

— Ой, — каже батько, — як же ми багато з'їли!

— Ей, — відказує син, — ви — чоловік і я — чоловік, чи ж не було кому їсти? (Нар. творчість)

II. Випишіть із тексту по 2—3 приклади вивчених частин мови у два стовпчики: а) самостійні; б) службові. Доведіть, що виділені в тексті слова — *вигуки* (див. с. 260). Що вони виражають?

□ III. Яку роль у житті людини відіграє дотепне слово? Складіть діалог на цю тему. Чи можна обійтися без вигуків у діалозі? Чому?

480. I. Прочитайте текст мовчки. Доведіть, що заголовок відповідає змістові тексту.

КРИКЛИВІ СЛОВА

Скажете: що за диво? Щоб слова та й кричали? Не дивуйтеся. Маємо в мові й такі слова. Вони надто маленькі. Але найкрикливіші. Ніколи не бувають у спокої: вигукують, радіють, захоплюються, дивуються, жахаються, бояться, журяться, сердяться, співчують, жаліють, хвалять, зневажають, обурюють, глузують, стогнуть, бажать, заперечують, веселять, наказують, спонукають... Вони висловлюють усе, що пов'язане з переживаннями, почуттями, волевиявленням людини. Ви, напевно, вже здогадалися, що ці слова — вигуки.

Ми передаємо свої почуття, враження від споглядання навколишнього світу по-різному. Або називаємо їх повнозначними словами, самостійними частинами мови (*радість, радісний, радіти, радісно*), або ж одним звуком чи поєднанням звуків. У другому випадку втілюється наша миттєва реакція на певну

ситуацію, вчинок або репліку співрозмовника. «Розшифрувати» вид наших почуттів, переживань допомагають інтонація, міміка або жести. Тому той самий вигук може передавати широкий діапазон емоцій, почуттів і волевиявлень людини (За І. Вихованцем).

Реакція — дія, вчинок, жест та ін., що виникають у відповідь на якусь дію, вчинок, вплив ззовні. *Діапазон* — тут: обсяг.

II. Спробуйте дібрати приклади вигуків до назв станів людини, виражених виділеними дієсловами.

III. Перекажіть текст, наводячи власні приклади вигуків.

481. I. Прочитайте вірш-казку Володимира Лучука за особами, дотримуючися правильної інтонації. Зверніть увагу, які емоції автор виражає вигуками *ох* і *ах*.

ОХ І АХ

Ох, зажурилися удвох
однолітки Ах і Ох.
Де лиш Ах не ступить крок,
там за ним вже тупа й Ох.
Ах до Оха звик, що — ах! —
де лиш Ох, там зразу й Ах.
Ось, візьмим, наприклад, нині:
на широкій на долині
ясинець, як скло, блищить —
ген за Охом Ах біжить!
— Ох, як гарно! — Ах тут оха,
аж кружля навколо Оха.
— Ох! — кричить до Аха Ох. —
Ми проломимось удвох!
Бачиш, гнеться лід за мною:
їдь тамтою стороною!
— Ах, який ти боязливий! —
Ах викрикує щасливий. —
То ж цікаво буде, Ох,
як проломимось удвох.
— Ах! — і Ах не спохопився —
тріснув лід — і провалився...
— Ох! — біжить до Аха Ох. —
Якось вилізем удвох!
Бо на те у світі друзі,
щоб разом у щасті й тузі!

В. Лучук

- II. Доведіть, що останнє речення виражає основну думку вірня.
 III. З'ясуйте за словником значення слова *ясинець* і доберіть до нього синоніми (усно).

482. I. Розгляньте таблицю. Зверніть увагу на особливості вигуків.

Вигук як особлива частина мови

Що виражає	Розряд за значенням	Вид за походженням
Почуття, емоції, волевиявлення, але не називає їх; звуконаслідування	емоційні: <i>тю, ах, овва, ого, гм, о;</i> волевиявлення (спонування): <i>цить, годі, гей, гов, цоб, цабе;</i> етикетні слова і вирази: <i>спасибі, будь ласка, перепрошую, доброго дня, привіт;</i> звуконаслідувальні слова: <i>бульк, ку-ку, тьох, дзінь, ха-ха</i>	непохідні: <i>а, ох, ех, фу, гей, і, е, на, ну;</i> похідні: <i>матінко, алло, пробі, браво, жаж, леле</i>

II. Доберіть власні приклади вигуків, складіть із ними 4—5 речень і запишіть.

Увага! Запам'ятайте вигуківі фразеологізми: *Оце так! Хай йому грець! То ж бо й воно! Здоровенькі були! На все добре!*

483. I. Спішіть речення. Назвіть у них вигуки і з'ясуйте, що вони виражають. До яких розрядів їх можна віднести?

1. Соловей каже: «Тьох-тьох, тьох-тьох...» А зозуленька — ку-ку, ку-ку... 2. Гей, нуте, косарі, бо не рано почали. 3. Віть-віть-віть, тьох-тьох-тьох, ай-я-я, ох-ох-ох, там соловейко щебетав. 4. Та орав мужик край дороги. Гей, цоб, цабе, рябий, тпру! Край дороги. 5. Було літо, було літо, та й стала зима; як не було пригодоньки, гей-гей, та й досі нема. 6. Ой гиля-гиля, гусоньки, на став. 7. Уже з тої криниченьки орли воду п'ють. Гей, гей, гей! Орли воду п'ють. 8. Добровечір, дівчино, куди йдеш? 9. Гоп, мої гречаники, гоп, мої смачні, щось мої гречаники не вдалися вдачні. 10. Ох ти, козаче, козаче Супруне, а де ж твої воронії кові? (*Нар. творчість*).

II. Зверніть увагу на розділові знаки при вигуках. Поміркуйте, чому в одних випадках вони виділяються комою, а в інших — знаком оклику.

484. I. Утворіть, де це можливо, від звуконаслідувальних слів дієслова та іменники. Запишіть за зразком.

Зразок. Хлюп — хлюпати — хлюпання (про воду).

Тьох, цвірінь, дзюр, гик-гик, чмих-чмих, цок-цок, хлип, сьорб, со-ко-ко, човг, му-у, бовк, гав, зум-зум, глип, бе-е, гур-гур, крап, ф'ють.

II. З'ясуйте значення утворених слів. У текстах яких стилів вони можуть уживатися? (Див. с. 260).

III. З окремими словами складіть 4—5 речень.

 485. I. Подумайте, які вигуки можна вставити в подані речення. Які почуття вони виражатимуть?

1. ... як жарко! 2. ... боляче ж! 3. ... яка темрява! 4. ... хто там шарудить? 5. ... відпочили ж ми сьогодні! 6. ... не запізнитися бі! 7. ... хто там шепочеться? 8. ... який холод! 9. ... не впасти бі! 10. ... та й смішно ж.

II. Запишіть кілька варіантів того самого речення. Доведіть, що різні вигуки змінюють емоційне забарвлення речення.

486. I. Складіть речення з однаковими вигуками, які б виражали різні почуття.

О (захоплення, радість, здивування, зловтіха), ах (радість, переляк, страх, захоплення), ой (співчуття, горе, незадоволення).

II. Запишіть 4—5 речень, виділяючи вигуки комою або знаком оклику.

 487. Розгляньте малюнки. За однією із зображених ситуацій складіть і запишіть діалог із різними вигуками (захоплення, подиву, радості, іронії, невдоволення тощо). Скористайтесь вигуками з довідки.

Д о в і д к а: о, ах, ой, тю, ти диви, ух, ей, ого, ех, ох, ну, от тобі й на, та ну.

!..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ .....

Серед частин мови особливе місце посідає вигук. Він не називає предметів, ознак, дій, не змінюється і не слугує для зв'язку слів у реченні.

Вигуком називається частина мови, що слугує для безпосереднього вираження різних емоцій, волевиявлень, звуків тощо, але не називає їх. Наприклад: *Ой, та й гарно ж тут як!* (Панас Мирний). Слово *ой* не має лексичного і граматичного значення — виражає захоплення.

За походженням і будовою вигуки поділяються на непохідні (*о, ах, ой, гов, пхе, овва*) та похідні, що утворилися з повнозначних слів і словосполучень (*слава, леле, горе, диви, отакої, Боже мій, лишенько моє*).

За значенням вигуки поділяються на чотири розряди: емоційні, волевиявлення (спонування), етикетні слова і вирази та звуконаслідувальні слова.

Емоційні вигуки передають почуття, настрої, переживання людини: *ай, ух, ех, ой, слава Богу*. Вигуки волевиявлення (спонування) — наказ, побажання чи слугують для привернення чиеїсь уваги: *тпру, цабе, гей, геть, ну, марш, киш, агов, алло*. Етикетні слова виражають вітання, прощання, подяку, радість зустрічі, побажання: *привіт, будь ласка, дякую, до побачення*.

Звуконаслідувальні слова складають окрему групу і відтворюють різні звуки навколишнього світу: *кукуріку, ня-ав, кря-кря, ш-ш-ш, гур-р-р, бух, брязь*.

Увага! Якщо вигуки вимовляються протяжно, то пишуться через дефіс. Порівняйте: *а!* і *а-а-а!*

Від вигуків можуть утворюватися повнозначні слова, найчастіше іменники й дієслова: *акання, акати; хекало, хекати; охи, ахи* тощо.

Слід відрізнити вигуки від скорочених дієслів.

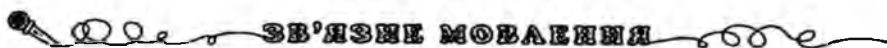
Ляп! Клац! Бац! Джик! — дієслівні вигуки, що мають звуконаслідувальний характер

Гульк, стриб, шасть, скік, хап, зирк, смик — скорочені дієслова, що виражають раптову дію, в реченні є присудком

Вигуки вживаються в розмовному мовленні й у творах художньої літератури, надаючи висловлюванню емоційних відтінків.

?.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Чим відрізняються вигуки від інших частин мови?
2. На які види за походженням поділяються вигуки?
3. Доведіть, що вигуки *добридень* та *агов* різні за походженням.
4. Наведіть приклади емоційних вигуків.
5. Які почуття можуть виражати емоційні вигуки?
6. Чому вигуки *гей, соб, киш, нумо* відносимо до волевиявлення або спонукування?
7. Наведіть приклади етикетних слів. Доведіть, що вони є важливим засобом спілкування.

ЗВ'ЯЗНЕ МОВАЛЕННЯ

Контрольний твір-роздум

488. І. Прочитайте виразно текст. Поміркуйте, чому так учинив дідусь-лісник. Чому діти мовчки погодилися з ним? Які духовні якості виявила вся родина? Висловіть ваше ставлення до дій лісника та його дітей.

ДУБ ПІД ВІКНОМ

Молодий лісник побудував у лісі велику кам'яну хату й посадив дуба під вікном. Минали роки. Виростали в лісника діти, розростався дубок, старів лісник.

І ось через багато літ, коли лісник став дідусем, дуб розрісся так, що затулив вікно. Стало темно в кімнаті, а в ній жила красуня — лісникова внучка.

— Зрубайте дуба, дідусю, — просить онучка, — в кімнаті темно.

— Завтра вранці почнемо... — відповів дідусь.

Настав ранок. Покликав дідусь трьох сипів і дев'яток онуків, покликав онучку-красуню й сказав:

— Будемо хату переносити в інше місце.

І пішов із лопатою копати рів під фундамент. За ним пішли три сини, дев'ять онуків і красуня онучка (В. Сухомлинський).

II. Перекажіть текст від третьої особи. Порівняйте переказ та авторський текст. Який із них виразніший і чому? Звервіть увагу на роль прямої мови в авторському тексті.

III. Визначте, якими частинами мови є виділені слова і поясніть їх написання.

489. І. Прочитайте виразно вірш Василя Симоненка на с. 262. Які почуття у вас викликала поезія? Чому? Який заголовок ви дібрали б до вірша? Визначте тему й основну думку. Які міркування висловлює автор? У чому виявляється його душевна краса?

Верби й тополі, діброви й гаї,
Стежка між нивами плідними,
Гордо я вас називаю — «мої»,
Щиро вважаю вас рідними.
Ваша краса, ваша врода нерушена,
Ваше буяння, сади,
Владно ввійшли в моє серце зворушене
Та й залишилися у щім назавжди.
Вам воно звітне у кожнім ударі,
Та пробачайте за правду мені —
Мабуть, якби народився в Сахарі,
То полюбив би степи піщані.
Так би їх пестив руками і мріями,
Так і ступити без них би не міг,
Так би із ними ділився надіями,
Мов наречену беріг.
Рідні, не будьте за правду озлоблені,
Тим ви для мене миліші од всіх,
Тим дорогі, що ви по́том покроплені
Прадідів бідних моїх.
Тому між нами кохання і щирість,
Спільні і щастя, й жалі,
Я ж разом з вами підвівся і виріс
Із однієї землі.

В. Симоненко

II. Розберіть як частину мови слова *нерушена, зворушене, наречена*.

III. На основі поезії побудуйте роздум на тему «Я — зернинка у рідній землі».

490. I. Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Визначте тему й основну думку. Якого стилю текст?

Віднедавна в Україні почали з'являтися пам'ятники літературним персонажам. Неподалік Андріївського узвозу в Києві перехожих зустрічають Проня Прокошівна та Голохвастов, самобутні персонажі комедії Михайла Старицького «За двома зайцями». На вулиці Прорізній, за квартал від Хрещатика, намагає палицею шлях Паніковський, створений художньою фантазією Іллі Льфа та Свєгена Петрова. В Одесі «оселився» інший персонаж цих письменників — Остап Бендер...

Можливо, колись у стеновому Кіровограді (колишньому Слисаветграді) на набережній Інгулу поставлять пам'ятник і Федькові, халамиднику, героєві однойменного оповідання Володимира Винниченка, що народився в цьому місті. Улюбленець кількох поколінь юних читачів — і не лише українських, оскільки оповідання перекладалося й на інші мови, — Федько

впевнено посів місце поруч із Томом Соєром, Гаврошем, П'ятнадцятирічним капітаном... (Із журн. «Однокласник»).

II. Випишіть по 2—3 слова кожної частини мови в два стовпчики: а) самостійні; б) службові.

III. Продовжіть текст у формі роздуму про Федька-халамидника як особистість і літературного героя. Чим він запам'ятався вам найбільше?

491. I. Прочитайте текст. Доведіть, що поєднання розповіді та опису створює чудову картину краси весняного поля. Поміркуйте, як прочитане впливає на ваш душевний стан. Якими мовними засобами досягає цього автор?

СПІВАЄ КВІТУЧЕ ПОЛЕ

Прийшла весна. Тепла, сонячна, ласкава. Розбудила сонне поле. Розправило воно свої груди, вдихнуло свіжого солодкого повітря. Вмилося дрібним дощиком, привіталося з прудким вітерцем.

Упало добірне зерно з рук сіячів у пухку землю. Рясні дощі напувають ниву. Дрібні паростки пробиваються, здивовано піднімаючи свої голівки.

Сонце ніжно пестить їх своїм промінням, вдихає в них силу. Підводяться сходи, зміцнюються від соків землі-матінки.

Поступово з'являються тендітні колосочки. На одній ниві вони вусаті-вусаті, а на другій — безвусі. То ячмінь-богатыр та пшениця-чарівниця загадково перешіптуються між собою. А далі біло-біло зацвіла красуня-гречка. Поряд із нею — овес. Він уже колоситься. Стоїть красень смарагдово-білий, наче посріблений. Граються колоски з теплим вітром, радіють, хвилюються, тугим зерном наливаються.

Співає квітуче поле, а люди радіють: «Буде хліб! Буде життя!» (А. Канищенко).

II. Випишіть словосполучення з дієсловами, вжитими в переносному значенні. Доведіть, що вони виступають метафорами.

III. Перебудуйте розповідь на роздум про красу весняного поля, рідної природи.

492. Напишіть твір-роздум на тему «Краса в природі і в моїй душі» за самостійно складеним планом.

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

Робота над помилками, допущеними у творі-роздумі

493. I. Прочитайте текст на с. 264. Доберіть до нього заголовок. Визначте тип мовлення. Що, на вашу думку, передувало описаним подіям? Уведіть у текст елементи роздуму, що характеризують розпач хлопчика перед необхідністю попрощатися зі своїм вихованцем.

Коли в долині блиснули вогники села, а потім почулося й гавкання собак, вовк зупинився, заворушив вухами й далі не пішов. Тоді хлопець узяв за шматок ланцюга і попробував повести його. Проте після кількох кроків вовк знову зупинився. Та Василько й сам знав, що дома для Сірка спокою не буде, сам батько буде проти й може забити Сірка, тому й сам уже не хотів вести його далі. В цей час Василькові зробилось невимовно боляче й шкода Сірка. У хлопцеві ворухнулась давня приязнь до тварини, яку він так любив, вирощував, годував, з якою бавився. Але життя поклато між ними глибоку прірву... (Д. Чуб).

II. Про що евідчить зміст останнього речення?

III. Доберіть синоніми до слів *невимовно*, *приязнь*.

494. I. Прочитайте текст. Доведіть, що це роздум. Які міркування висловлює автор, у чому хоче переконати читача? Якого стилю текст?

У кожної людини буває такий день, коли вперше радієш сонцю, коли вперше деревами тіпишся, збагнувши, що вони гарні, коли тихі радощі, збуджені в душі красою листка чи пелюстки, вперше переходять у здивування — в таке почуття, яке за браком точнішого слова назвати можна щастям. Такі дні, здається, більшість людей переживає в дитинстві. До таких днів ми повертаємося спогадами. І нема на світі зеліпішої левади, як та, через яку біліла твоя перша стежка до школи. І деревини крапшої немає, як та, в якій ти вперше впізнав живе ество. І сонця ласкавішого нема, як те, яке хотів ти підняти, немов блискучий таріль, із голубого дна калабані... (Д. Павличко).

Калабаня — глибока вибоїна на дорозі, переважно з водою.

II. Перекажіть текст, даючи свою оцінку прочитаному, використовуючи свої міркування. Дотримуйтесь авторського стилю.

495. I. Проаналізуйте текст свого твору й доведіть, що він відповідає вимогам роздуму.

Увага! Щоб твір-роздум вийшов доказовим і завершеним, необхідно:

- 1) враховувати, що теза повинна відповідати темі твору;
- 2) для аргументації добирати переконливі докази;
- 3) дотримуватися тісного зв'язку між частинами роздуму (тезою, аргументами, висновком);
- 4) чітко формулювати висновок;
- 5) пам'ятати, що мета твору-роздуму — відстояти свою думку.

II. Якщо ваш твір не відповідає наведеній характеристиці, відредагуйте його.

496. І. Прочитайте текст. Над якою проблемою розмірковує автор? Чому?

ПОВАГА ЗМАЛКУ

Коли я часом чую, як підлітки, а то й молоді люди звертаються до батьків: «батьа», «папаша», «старик», «маманя» або заочно називають їх «мої предки», — мені робиться боляче й ніяково. Боляче за себе, ніби це стосується мене, і за тих батьків, до яких так звертаються. Чому сьогодні часто з'являється зневага дітей до батьків, відчуженість між ними? Чогось подібного, принаймні в наших селах, колись не чули. В Україні не лише до батька, матері, діда, бабусі, а навіть по-дружжя, сусіди між собою звертались на «Ви». Любов і повагу до батьків, старших, як і працьовитість, гідність, релігійність, у наших родинх колись виховували змалку (Л. Орел).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Про який рівень культури людини свідчать наведені автором слова?
2. Чи можна відмовитися від мовного суржику? Що для цього треба зробити?
3. Які традиції мовленнєвої етики виробив український народ?
4. Що ми повинні зробити для відродження духовності?
5. Які якості спілкування, ставлення до людей повинен виробити в собі кожен?

497. Складіть роздум-відповідь на текст вправи 496. Висловіть власне розуміння того, як треба поводитися змалку, щоб вирости вихованою, достойною поваги людиною. У роздумі використайте подані вислови.

Мое шанування! Моя пошана! Дозвольте привітати Вас! Радий(-а) Вас бачити! Доброго Вам ранку (дня)! Вітаю! Вітаю Вас! Зі святом! Христос воскрес!

§ 40. Правопис вигуків

Щасливі ви, що народилися серед народу
з такою багатою душею.

Л. Толстой

498. І. Прочитайте виразно текст. Доберіть заголовок. Зверніть увагу на інтонацію речень із вигуками. Як вони впливають на емоційне забарвлення тексту?

У кишені в мене нівпайки хліба, двісті п'ятдесят грамів: буде нам із тіткою Ялосоветою на вечерю. Першого дня приніс,

а той шматочок злежався у кишені, сплескався, зробився схожий на чорненький такий гаманець; поклав на стіл, а тітка: «О Боже! Де це ти взяв?» — «Пайок,— одказую.— Од пайка зосталося, їжте, це я вам». Одщипнула крихту, жує помаленьку, слухає на смак, а тоді: «До-обрий!» — і очима кліп-кліп. О, знову плакати заходжується! От звичка! І пішов на грядки картоплиння згрібати (*Григор Тютюнник*).

II. Які почуття викликає у вас зміст уривка? Про який період історії України в ньому йдеться? Які людські якості розкриває автор у своєму героєві?

III. Що вам відомо про долю дітей Великої Вітчизняної війни? Складіть на цю тему діалог із сусідом по парті.

 499. I. Розгляньте таблицю й розкажіть про розділові знаки при вигуках. Приклади запишіть.

Розділові знаки при вигуках

Ставиться		Не ставиться
Кома	Знак оклику	
Якщо стоїть на початку або в середині (коми з обох боків) речення: <i>Ой, глядіть, знову іскорками блисне (Леся Українка); Весно, о, довго на тебе чекати! (І. Франко).</i>	Якщо стоїть на початку речення і вимовляється з підвищеною інтонацією: <i>Ой! Що за сонілка? Чару! (Леся Українка); Ай! Як тут гарно! (М. Коцюбинський).</i>	1. Якщо стоїть перед особовим займенником перед звертанням: <i>Гей ти поле колоскове, молодість моя (В. Сосюра).</i> 2. Після ну, ой, ах, ужитих для підсилення та о, ой перед звертанням: <i>Ну що б, здавалося, слова... (Т. Шевченко); Ой Музо! Ся пієня двоєічна, мов зброя, і будить одвагу, й жалю завдає (Леся Українка).</i>

 II. Доберіть із підручника з української літератури по 2 приклади на кожне з правил і запишіть у зошити.

500. I. Прочитайте речення. Випишіть вигуки, визначте, до якого виду за походженням і розряду за значенням вони належать. Назвіть звуконаслідувальні слова.

1. Диви, дива! — дивується трава (*Л. Костенко*). 2. Нуте, я на вас хоч подивлюся. Батечку мій! А убір який! (*Панас Мирний*). 3. О, як горить душа моя тривожна, і тому сумно, любі, так мені (*В. Сосюра*). 4. Та ми, ох, ми ще добре пам'ятаєм ганебний час, коли навчали нас тюрму повсюди називати раєм (*М. Рильський*). 5. Ет, багато казати, та мало слухати,—

хмурніють очі майстра (М. Стельмах). 6. Притих мій день — осінній дар, пора щедрот, пора мовчання, і навіть воронове «ка-а-р-р» звучить, як дружнє привітання (А. Королів). 7. Іду. Коли чую — кулет як засокоче: со-ко-ко-ко. А потім гармата як ревне: гур-гур! А земля хилить-хилить (М. Стельмах). 8. О, як люблю я рідну землю (П. Воронько). 9. Ой, не хитайте човника, синочки, не хитайте (О. Довженко).

II. Доведіть, що «ка-а-р-р» є іменником, а не звуконаслідувальним словом.

501. I. Спишіть речення, дотримуючися правил пунктуації.

1. — Привіт. Нумо бджілко в перегони! 2. Годі діти в дні робочі лиш до праці ми очі. 3. Ой дядьку прийшли сніговиці, а в мене нема ще пташкам годівниці! 4. Гей хвастунко — Крапля каже, — лиха діяти не смій! 5. Ой Корівко любя Лиско дай будь ласка молока! 6. Жук жукоче: Жу жу жу. Кожну мить я бережу! 7. Ох де Дмитрик та Іванко? Покажи їм шлях полянко! 8. Від самісінького ранку я вовтузився на ганку та, коня зробивши з тички, верхи сів і вїо до річки. 9. Одуд каже: Ду ду ду. Я до вовка не піду! 10. Каркнув крук на кроні: Кар (Із тв. В. Лучука).

II. Поміркуйте, якими мовними засобами автор розкриває стан природи та особливості сприйняття світу дітьми молодшого віку.

III. Назвіть групи вигуків, що є в наведених реченнях.

502. Розгляньте малюнок. Розіграйте полілог з однокласниками, уявивши себе на місці зображених дітей. Уживайте вигуки.

503. I. Спишіть речення, виділяючи вигуки комами та ставлячи замість скісних рисок, де треба, дефіс.

1. Ох/хо/хо! Чого тільки не було (В. Козаченко). 2. Пірат, що спав біля діда на траві, схоплювався спросоння, тікав улюбисток і з переляку гавкав уже на діда. — Та не гавкай хоч ти мені. Чого б ото я гавкав, — жалівся дід. — Гав/гав! Та бодай тобі кістка в горло! Кахи/ках (О. Довженко). 3. А дятел лізе вгору і дзьобом тільки тук/стук, стук/тук! (О. Копиленко). 4. А в повітрі кружляв горобчик і все співав Цінь/цірінь! Цінь/цірінь! Цінь/цірінь! (М. Трублаїні). 5. Ах обруч! Куди, куди він так жене по стежині через поле весняне? (Д. Павличко). 6. Ой весна... Ой шумлять дерева, і хитаються віти в нестямі (В. Сосюра). 7. О я б всі квіти скликав до села! (Б. Олійник) 8. О/о то ж не близький край! (П. Орошвецький). 9. Гей юнаки гей молодість світу, доля планети у ваших руках (І. Нехода). 10. Маленькі хвилики рівно котилися, ласкаво мили берег. Хлюп/хлюп... хлюп/хлюп (М. Коцюбинський).

II. Зробіть синтаксичний розбір сьомого речення.

III. Пригадайте вивчені орфограми і поясніть написання виділених слів.

О р ф о г р а м а
Дефіс у вигуках
ку-ку, ба-бах, а-а-а

..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

У реченні вигуки виділяються інтонацією, а на письмі — комою. Наприклад: *Ей, Хведьку, вчись! Ей, схаменись* (П. Гулак-Артемівський). Якщо вигук вимовляється з окличною інтонацією, то виділяється знаком оклику: *Овва! Маленька Миш спасає Льва!* (Л. Боровиковський).

Вигуки *о, ой* не відокремлюються, якщо стоять перед звертанням, бо виконують функцію часток, та перед займенником, що стоїть перед звертанням (див. таблицю на с. 266).

Не ставимо кому після вигука *ох* у поєднанні зі сполучником *і*: *Ох і лини, ви зроду не повірите!* (Остап Вишня).

Вигуки можуть замінювати речення: «*Ха-ха-ха!*» — *реготав Тапур* (В. Чемерис). Деякі вигуки як самостійні висловлювання можуть підпорядковувати собі інші слова: *Спасибі вам! Ну тебе! Геть від мене!*

Увага! Окремі частини вигуків і звуконаслідувальних слів можуть повторюватись або вимовлятися протяжно. У таких випадках пишемо дефіс: *о-го-го, гай-гай, а-а-а, гилля-гилля.*

?.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Як виділяються вигуки в реченні?
2. Коли вигуки *о, ох, ой* не відокремлюються розділовими знаками?
3. Коли вигуки пишемо через дефіс?
4. Яку роль виконують вигуки в мовленні?

504. І. Прочитайте текст. З якого твору взято уривок? Як, на вашу думку, розвиватимуться події далі?

Почались репетиції...

Ох! Чомусь у нас із Явою ніколи не було сумніву, що ми дуже талановиті. Як артисти. Вже що-що, а різні штуки-викаблуки робити ми вміли. Пхе!.. На все село були знамениті.

Але на репетиціях з нами сталося щось неймовірне. Ми самі себе не впізнавали... Ми не говорили. Ми жували гумові мертві слова...

— Ет, — підбадьорював себе й мене Ява. — На прем'єрі ми себе покажемо!

Минали дні...

— Яво, — сказав я через тиждень. — Ой, давай учити слова, голубе! Бо я нічогосінько зі своєї ролі не знаю.

— Та! — махнув рукою Ява. — Будемо з тобою грати під суфлера. Качалов завжди грав під суфлера. А суфлер у нас — ого!

Це був єдиний вихід. Суфлер у нас справді знаменитий! Кузьма Барило. Чемпіон школи з підказок. З останньої партії підказує — ніби у самісіньке вухо шепоче.

...Прем'єри нашої все село чекало так нетерпляче, ніби виступу найкращого столичного театру. «Бу-бу-бу... Ревізор!.. Гу-гу-гу... Хлестаков! Ру-ру-ру... П'єса!» — тільки й чулося в усіх кутках (За В. Нестайком).

ІІ. Запам'ятайте порядок розбору вигуку як частини мови. Зверніть увагу на особливості усного й письмового розборів. Розберіть письмово вигуки з тексту. Скористайтесь алгоритмом на с. 270.

Зразок усного розбору

Безмежнеє поле в сніжному завою, ох, дай мені обширу й волі! (І. Франко).

Ох — вигук; за походженням — непохідний, розряд за значенням — емоційний, виражає душевний стан; у реченні виділяється з обох боків комами.

Зразок письмового розбору

Ох — вигук; непохід.; емоц., вираж. душевн. стан; виділ. комами.

АЛГОРИТМ
розбору вигуку як частини мови

1. Вигук

2. Визначте вид за походженням

непохідний

похідний

3. З'ясуйте розряд за значенням

емоційний

спонукальний

етикетний

звуконасліду-
вальний

4. Обґрунтуйте написання

разом

через дефіс

5. Прокоментуйте розділовий знак у реченні

кома

знак оклику

відсутність розділового знака

ЗАДАВАННЯ І ЗАПИТАННЯ
ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ Й УЗАГАЛЬНЕННЯ

505. Виконайте рівневі завдання (за варіантами).

В а р і а н т 1

I рівень

Розберіть як частину мови виділене в реченні слово.

О, як я полюбив того хлопчину (Д. Павличко).

II рівень

Визначте рядок, у якому представлено вигуки одного розряду за значенням, обґрунтуйте свій вибір:

а) ах, іч, гей, кахи, спасибі, овва, хить-хить;

б) ого, ой, ку-ку, о, матінко, тю, фу, фе;

в) нумо, гайда, стоп, ну, киш, геть, ану;

г) га-га-га, ах, тпрусь, гай-гай, вжик, гав-гав, ох, пхе.

ІІ рівень

Побудуйте і запишіть діалог між братом і сестрою на тему «Як провести вихідний день». Використовуйте вигуки.

В а р і а н т 2

I рівень

Розберіть як частину мови виділене в реченні слово.

А я у гай ходила по квітку ось яку, а там дерева люлі і все отак зозулі: ку-ку! (*П. Тичина*).

II рівень

Визначте рядок, у якому представлено вигуки одного розряду за значенням, обґрунтуйте свій вибір:

а) ха, ге-ге, хм, пхе, гов, хоп, тс-с-с, віть-віть;

б) тпру, о Боже мій, ой лихо, ня-ав, ех, ет, тьху;

в) цьвох, дзень, ме-е-е, тьох-тьох, брязь, гур-гур, цок-цок, гав-гав;

г) гоп, цвірінь-цвірінь, хрусь, бе-е-е, леле, дякую, дзень-дзень, ого.

III рівень

Побудуйте і запишіть емоційну розповідь на тему «Мої хвилювання під час шкільних спортивних змагань». Використовуйте вигуки.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВІВЧЕНОГО З МОРФОЛОГІЇ

506. I. Прочитайте тексти. Визначте стильову належність кожного. Доберіть заголовки, щоб вони відображали тему або основну думку тексту. Аргументуйте свій вибір.

1. Нема ліку чудесам твоїм, моє місто! Але найбільше твоє чудо — твої люди, відомі й невідомі твої жителі. Ті мільйони безутомних рук, які творять твоє майбутнє, які підтримують у тобі дух не панського, не міщанського, а трудового міста. Вони годують, зодягають тебе, оновлюють тебе, будують усе нові й нові соти в тобі. Складають пісні про тебе, а іноді просто мовчать, як Ярослав Мудрий у Софії...

Шануй і люби їх, місто, бо без них ти всього-на-всього пам'ятник із побляклими епітафіями! (*В. Земляк*).

2. Усе ожива, тріпоче від любові, все аж тремтить жадобою життя... Чуєте? Озвалися, забриніли бруньки крислатого осокора, а онде затріпотіли ніжні сережки берізки білокорі, знялася аж до неба пісня жайвора...

І пішло, і пішло! І не зупинити того буйного лету життя, того радісного оновлення землі.

А все — ключики золоті первоцвіту весняного. І що першою ця квітка, яку ще називають жовтим рястом, весну починає, то й силу вона має неабияку: здоров'я людям повертає, втрачені усмішки на обличчях засвічує... (*Ф. Мамчур*).

II. Доведіть, що почуття радості, задоволення від споглядання нашого довкілля породжує бажання берегти його.

III. Випишіть у зошити по 2—3 слова кожної частини мови.

 IV. Доберіть із довідки синоніми до слів *чудо*, *жадоба*, *лет*, *крислатий* та з'ясуйте відтінки їх значень. Доведіть доречність авторського вибору.

Д о в і д к а: диво, літання, жадібність, гіллястий, пожадливність, розлогий, чудасія, захланність, ширення, вітластий, дивовижа, політ.

507. I. Прочитайте уривок із вірша Дмитра Білоуса «Злитки золоті». Поміркуйте, чому поет називає частини мови *золотими злитками*.

Іменник! Він узяв собі на плечі
велике діло — визначати речі, —
ім'я, найменування і наймення:
робота. Біль. І радість. І натхнення.

Ну а візьмімо назву — дієслово,
 само підказує, що діє слово!..
 Прикметник дасть іменнику-предмету
 якусь його ознаку чи прикмету.
 Числівник може визначить тобі
 число речей, порядок при лічбі.
 А поспитай звичайного займенника,
 за кого він у мові? За іменника!
 (Хоч може цей наш скромний посередник
 замінювать числівник і прикметник.)
 Прислівник звук, незмінюваний в мові,
 ознаки різні виражать при слові.
 Сполучник каже: скромну роль я маю,
 але слова я в мові сполучаю.
 І частка мовить: слово я службове,
 але людині чесно я служу.
 І, будьте певні, в інтересах мови
 і так і ні, де треба, я скажу.
 А вигук може пролунать, як дзвін,
 у мові, мабуть, найщиріший він!
 «Ура! — гукнеш ти друзям неодмінно. —
 Сьогодні з мови я дістав «відмінно»!»
 Частини мови! Назви наче й звичні,
 полюбиш їх — красиві, поетичні!

Д. Білоус

II. Пригадайте визначення кожної частини мови й порівняйте з авторськими, поетичними. Доведіть на цьому прикладі відмінності в особливостях стилів мовлення.

 III. Випишіть у зошити останні два рядки і доведіть, що це основна думка вірша.

 508. I. Пригадайте вивчене про самостійні частини мови. Користуючись схемою на с. 22, заповніть таблицю, попередньо накресливши її в зошиті.

Самостійні частини мови

Назва	Значення	Питання
Іменник		
Прикметник		
Числівник		
Займенник		
Дієслово		
Прислівник		

II. До якої частини мови відносять дієприкметник та дієприслівник? Назвіть їх морфологічні ознаки.

III. Розгляньте таблицю. Розкажіть за нею про службові частини мови та вигук.

Службові частини мови та вигук

Назва	Роль у мові
Прийменник	для зв'язку слів у словосполученні
Сполучник	для зв'язку однорідних членів, частин складного речення
Частка	для творення окремих граматичних форм, надання певних відтінків значення реченню чи його членам
Вигук	для вираження почуттів і волевиявлення

509. Дайте відповіді на запитання у формі зв'язної розповіді.

1. Що лежить в основі поділу слів на самостійні та службові? Наведіть приклади.
2. Від чого залежить поділ самостійних частин мови на змінні та незмінні?
3. Які частини мови становлять групу змінних самостійних? Наведіть приклади.
4. Якими граматичними ознаками вони характеризуються? Проілюструйте прикладами.
5. Чому дієприкметник і дієприслівник є особливими формами дієслова? Доведіть це на прикладах.
6. Чим відрізняється прислівник від інших самостійних частин мови?
7. Чому прийменник, сполучник і частка є службовими словами?
8. Яке місце вигуку серед частин мови? Чому?
9. Яка роль частин мови в побудові тексту?

10. У чому полягає зв'язок морфології з синтаксисом?

510. I. З поданих слів складіть речення, щоб утворився текст. Доберіть заголовок.

Вислати, матінка-весна, свій, син, Квітень, земля, квітчати, заглядати, Квітень, кущ, а, там, ніби, дитя, простягати, він, свій, листочки-рученята, пролісок, розкривати, свій, очі, криниці, ряс...

II. Продовжіть розповідь у художньому стилі. У розповіді використовуйте слова з довідки. Запишіть текст.

Д о в і д к а: галявина, врода, блакитний, барвистий, легкий, подих, усміхатися, передзвонювати, старезний дуб, весна, заквітчана, посміхатися, сонечко, пелюстки, щедро, закружляти, танок, голосисто, тріпотіти, весільний, вбрання.

III. З'ясуйте синтаксичну роль різних частин мови у реченні. Наведіть приклади з тексту.

511. I. Спишіть текст, ставлячи замість крапок потрібні форми іменника *земля*. Аргументуйте свій вибір. Доберіть вислів, який передає основну думку тексту.

ЗЕМЛЯ

«Земля дає все і забирає все», — говорили стародавні орачі. «... — мати наша, всіх годує і пестить», — стверджували їхні нащадки. «Хто на ... сидить, той не впаде, — вчили селяни своїх дітей. — Не выпускай ... з рук, тримайся міцно за неї — вона єдина вас не зрадить».

Глибоку повагу відчувала людина до ...-трудівниці, яка «па-рує та людям хліб готує». Впевнений у собі лицар-козак, цілу-ючи ... або навіть з'їдаючи шматочок..., вигукував: «Клянусь ...!». ... лікувалися, прикладаючи її до ран, як оберіг. ... брали з собою в дорогу (*За В. Супрунечком*).

II. Розкажіть про поділ іменників на відміни та групи. Наведіть свої приклади з тексту.

III. З'ясуйте, в якому значенні вжито вираз *клянусь землею*.

512. I. Прочитайте вірш Івана Немченка. Випишіть прикметники, розберіть їх як частину мови.

ЯК ДВА КРИЛА

Я світ побачив під херсоисською зорею
У миколаївському краї степовім.
Став Інгалець ясний мені ріднею —
Про нього їде не раз я розповім.
Це річка мрій і снів моїх сріблястих.
Дитинства — юності нев'януча пора;
Ця річка — і купіль моя, й колиска,
Що коливається на степових вітрах.
Я в Миколаєві стужився за Херсоном,
З Дніпра спішу на бузькі береги.
Інгале й Інгалець, веселим гоном
Хлюпніть мені життєвої снаги.

І. Немченко

II. Визначте будову і поясніть написання виділених слів.

513. I. Прочитайте текст, дотримуючися правил творення відмінних форм числівників. Випишіть словосполучення числівників іменниками. Визначте розряди числівників.

ЛІСИ УКРАЇНИ

З найдавніших часів величезна кількість деревини використовувалася на різні потреби, зокрема на будівництво форте і кораблів. У 860 році Русь здійснила похід на Константинополь на 200 кораблях, у 907 — на 2000 і в 914 році — на 10 000 кораблях.

Русичі здійснювали походи на суднах, видовбаних із цілого дерева. У кожному судні вміщалося 60 чоловік. Такі кораблі мали довжину щонайменше 14 м. Для їх виготовлення потрібні були колоди з діаметром у верхньому зрізі 180—200 см. Неважко собі уявити, скільки треба було зрубати багатомільйонних дерев гігантських розмірів (*Із журналу*).

II. Складіть усне висловлювання на тему «Роль і значення лісу в житті людини», стисло переказуючи текст і доповнюючи його новою інформацією. Скористайтеся поданою фотоілюстрацією.

Лісосплав у Карпатах

514. Через певний інтервал букв прочитайте зашифровані дієслова, що пишуться з не разом та окремо залежно від значення.

ННЕЕЗСДЛУАЖВАИТТИИ

515. I. Прочитайте текст, розкриваючи дужки й добираючи відповідні форми дієслів. Поміркуйте, яка основна думка тексту. Доведіть, що це публіцистичний стиль. Яка його основна функція?

ДІТИ ПРИРОДИ

Скільки (сягати) наші пізнання в давнину, ми (відчувати) себе дітьми Природи — її невід'ємною часткою. Наші пращури (селитися) переважно на узліссях, біля води, у родючих долинах. Богами і божествами для них (бути) розмаїті природні явища. Яку ж трепетну душу треба (мати), щоб (називати) звірів і птахів братами нашими меншими, щоб у кожній рослині (відчувати) животворний дух!

Однаке ми, одлісники, оріяни, діти Сонця і Води, (називати) себе найрозумнішим вивищенням Природи, вже не тільки (черпати) з неї прожиттєву снагу, а й беззвітно, безкарно (нищити) свій же прихисток. Утім, уже не безкарно: (втрачати) зв'язки з коліскою нашого життя, ми дедалі (бідніти), (сиротіти) і лише в цій скруті (починати) (помічати) загрозу для свого існування.

Та не все ми (втратити)! Наша планета ще (могти) (лишатись) голубою і зеленою, якщо ми (опам'ятатися), (вернутися) в лоно Матері-Природи вдячними синами, а не загарбниками.

Богом (дарувати) нам земля така багата на чорноземи, що тільки (дати) всьому лад — (прогодувати) півсвіту (3 кн. «Слово батьків з усіх віків»).

II. З'ясуйте роль дієслівних форм у побудові тексту. Випишіть у зошити 5—6 різних дієслівних форм і розберіть як частину мови.

III. З'ясуйте, з якою метою в тексті вжито слова *природа, сонце, вода, мати-природа* як власні назви. Як це впливає на зміст, основну думку тексту?

IV. Перекажіть текст, висловлюючи своє розуміння ролі кожної людини в збереженні природи.

516. Спийшіть текст, уставляючи пропущені букви й розкриваючи дужки. Назвіть орфограми і пунктограми.

З чого починає..ся любов до отчого краю? Біліє ро..квітла гречка, де(не)де підсин..на волошками та ще (з,с)жовтіла від суріпки, а в ній зрідка прокочуєт..ся бджолиний звук. Гречка біліє м'яко, вона ще молода, її з..леного листя ще (не)торкнулася осінь своїм умілим квачиком і (не)визолотила його. А навколо гречки вже все (з,с)кош..но, і (біло)жовті пр..са..кувати ож..реди двома в..л..тенс..кими кр..жинами застигли на яскравій ст..рпі. Її ще (не)витіпала (не)года, (не) (з,с)чорнила бита дощами з..мля, а тому вона аж світ..т..ся, аж смієт..ся, і добрий од неї йде дух, хлібний, дух достиглого збіж..я (Є. Гуцало).

517. I. Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Які думки викликає у вас прочитане? Як ви ставитеся до диких тварин? Чому вони потребують захисту?

Навчався разом зі мною син лісника — Василь Кологойда, і не було в нашому класі хлопця, який би потай не заздрив йому.

Змалечку ріс Василь у лісі, і все, що там бігало, літало, стриба-ло й повзало, знаходило з ним спільну мову. Він знав звички всієї звіроти і птахів. Не боявся навіть отруйних змій: спритно хапав гадюк за голови та й ганяв нас по лісу.

У себе вдома тримав Василь їжака, зайця, лисицю, а на ланцюгові у нього замість собаки сиділо вовчєня, спіймане під час облави мисливцями з міста. Іще мав Василь великого приятеля — вужа Микиту, що вже не один рік жив у їхньому погребі й вивозав на його голос. Кілька разів, на наше прохання, при-носив його Василь до школи: вуж спав собі за пазухою, хоч би тобі що, і тільки на голос господаря виставляв із манишки гос-треньку голівку, показував роздвоєного язика (А. Дімаров).

II. Випишіть займенники, визначте, до яких розрядів вони належать. Розберіть як частину мови 4—5 займенників.

□ III. Наведіть відомі вам приклади вірної дружби людини з твари-ною. Розіграйте діалог з однокласником про своїх вихованців — улюблених тварин.

□ 518. Уявіть ситуацію. Ви з товаришем (подругою) розмірковуєте: відвідати музей або ніти на виставку собак? Думки розходяться. Побудуйте діалог, у якому ви переконуєте співрозмовника (співроз-мовницю) в доцільності форми відпочинку, обраної вами. У тексті ви-користовуйте різні засоби вираження ваших емоцій (вставні слова, частки, вигуки).

519. I. Прочитайте текст мовчки. Які думки викликає у вас прочитане?

Дружба — це ніби звучання в унісон різних музичних інструментів у багатоголосому оркестрі життя. Співзвучним стає духовний світ людей, виникає необхідність ділитися своїми думками, сумнівами, мріями.

Людей зближує спільне навчання, спільна праця, однакові уподобання — любов до техніки, музики, живопису, спорту. Друзів часто об'єднують однакові смаки, захоплення, інтере-си. Головне, щоб усе це приносило радість і було корисним.

Дружба не терпить нещирості, хитрощів, обману. Брєхня роз'їдає дружні стосунки, як іржа залізо.

Будьмо мудрими в дружбі! Справжні друзі помічають наші недоліки і звертають на них нашу увагу. Несправжні друзі помічають наші недоліки і звертають на них увагу інших (Із журналу).

В унісон — злагоджено, співзвучно, гармонійно.

II. Випишіть із тексту по 2—3 приклади різних частин мови. Зробіть розбір їх як частини мови.

520. Напишіть твір-роздум на тему «Дружба в моєму житті».

Тлумачний словник

Аудиторія. 1. Приміщення для занять. 2. Слухачі, студенти.

Безтарка. Віз або машина, пристосовані для перевезення сільськогосподарських продуктів без тари.

Бранець. Полонений.

Вівтар. 1. *заст.* Жертовник. 2. Відокремлене іконостасом підвищення в церкві, де розташований престол.

Вождь. 1. Поводир війська, племені. 2. Ідейний керівник.

Генетичний. Зумовлений спадковістю, походженням, розвитком.

Демократія. Політична система суспільства, побудована на визнанні народної влади, на принципах рівності і свободи.

Дизайнер. Фахівець із дизайну (художнього оформлення).

Довбиш. *заст.* Литаврист.

Досвітки. *заст.* Зібрання сільської молоді, організовані для спільної праці і розваги в осінній та зимовий час.

Дух. 1. Свідомість, мислення. 2. Моральна сила, внутрішній стан людини.

Духовний. Пов'язаний із внутрішнім життям, моральним світом людини.

Духовність. Абстрактний іменник від *духовний*.

Душа. 1. Внутрішній психічний світ людини. 2. Сукупність рис, якостей, властивих певній особі. 3. Суть чогось.

Економіка. 1. Сукупність суспільно-виробничих відносин. 2. Господарче життя, стан господарства. 3. Наукова дисципліна.

Експресивність. Виразиість, вираження сили.

Експресія. Сила вираження, вияву почуттів, переживань.

Епітафія. Надмогильний напис.

Етнографія. Наука, що вивчає культуру й побут народу.

Жупан. *заст.* Старовинний верхній чоловічий одяг.

Зараджувати. 1. Давати пораду, допомагати порадою. 2. Знаходити вихід зі скрутного становища.

Злівок. Застиглий кусок розплавленого і відлитого в певну форму металу.

Зичів'я, *присл.* 1. З нічого робити. 2. Несподівано, раптом. 3. Ні з того ні з сього, без причини.

Зобалу, *присл.* У стані сильного збудження, необачно.

Інки. Давнє індіанське плем'я, яке мало високий рівень культури, державність.

Кире́я. заст. Верхній довгий суконний чоловічий і жіночий одяг.

Клавіко́рди. Старовинний клавішно-струнний музичний інструмент.

Клу́ня. заст. Будівля для зберігання снопів, сіна, половин тощо, а також для молотби, віяння й т. ін.; стодола.

Колоріт. 1. Загальний характер забарвлення, відтінки кольору. 2. Характерна особливість чого-небудь.

Копі́стка. заст. Дерев'яна лопатка для розмішування чого-небудь.

Корсе́тка. заст. Верхній жіночий одяг, безрукавка.

Копла́тий. 1. Із розкуйовдженим волоссям. 2. Волохатий.

Креме́зний. Широкоплечий, міцний, здоровий.

Лемі́шка. заст. Страва з густо звареного борошна, звичайно гречаного.

Літбіс. Послідовний запис чого-небудь, історія чого-небудь.

Мара́кас. Південно-африканський ударний музичний інструмент, поширений у джазі.

Ме́сник. Той, хто мстить.

Мимохі́дь. присл. 1. Проходячи мимо кого-, чого-небудь; по дорозі. 2. Не зосереджуючись на чому-небудь; між іншим.

Мимохі́ть, присл. 1. Без певного наміру; ненароком. 2. Без участі свідомості; несвідомо. 3. Усупереч власній волі, від тиском обставин.

Моза́йка. Зображення або візерунок, зроблений з окремих, щільно припасованих один до одного і закріплених на цементі або мастиці різнокольорових шматочків скла, мармуру, камінців і т. ін.

Мря́чити. Падати дуже дрібними краплями (про дрібний, густий дощ).

На-гора́, присл. Нагору, на поверхню землі.

Наме́т. Тимчасове приміщення із тканини, шкіри, рідше з гілля, що напинається на каркас; шатро, курінь.

Нару́га. 1. Знущання. 2. Зле висміювання когось.

Невиба́гливий. 1. Який задовольняється найнеобхіднішим. 2. У якого надто скромні вимоги до чого-небудь.

Недоброхі́ть, присл. Мимовільно.

Не́трі. Зарослі, важкодоступні місця.

Остіюк. Довгий щетинистий вусик на колосковій лусці у багатьох злаків.

Обрис. Загальний вигляд предмета, окреслений лінією, що обмежує його поверхню; контур, силует.

Патріарх. 1. *заст.* Глава роду за часів родового ладу. 2. Голова, найстарша, найповажніша людина в якому-небудь колективі. 3. Найвищий титул у православній церкві; особа, що має цей титул.

Перипетія. 1. Раптові різкі зміни в чіємусь житті. 2. Непередбачені ускладнення в розвитку подій, справ. 3. Пригода.

Пітекантроп. Рід викопних людей, які користувалися примітивними знаряддями праці, але ще мало відрізнялися від тварин.

Плāхта. *заст.* Жіночий одяг на зразок спідниці з двох полотнищ.

Політика. Загальний напрям діяльності держави або політичної партії.

Популяризація. 1. Виклад чого-небудь у доступній формі. 2. Поширення надбань вітчизняної та світової культури.

Портрет. Жанр мистецтва, що зображує людину.

Потороча. Привид.

Посаг. *заст.* Майно, гроші, що дарують батьки або родичі нареченій, коли вона виходить заміж.

Принцип. Переконавання, правило, яким керуються в житті, поведінці.

Пропаганда. 1. Поширення шляхом роз'яснення певних ідей, поглядів. 2. Система засобів масового поширення ідей, поглядів.

Резонувати. Підсилювати звук.

Реліквія. 1. Предмети релігійного поклоніння. 2. Річ, яку особливо шанують і бережуть.

Символ. Умове позначення чого-небудь, знак.

Смарагд. Коштовний прозорий камінь яскраво-зеленого кольору.

Стандарт. 1. Загальноприйнятий взірець, модель, норма в чому-небудь, які стають мірилом для інших подібних об'єктів. 2. Щось позбавлене індивідуальних особливостей, своєрідності, оригінальності; шаблон, трафарет.

Суспільно-політичний. Який виражає політичні погляди суспільства.

Суфлер. Працівник театру, що стежить за перебігом вистави за текстом п'єси й підказує акторам текст ролі.

Типчак. Багаторічна пасовищно-кормова рослина родини злакових.

Тортюри. Фізичне насильство, катування.

Трагічний. Сповнений великого горя, сумний, нещасний.

Тужавіти. Висихаючи, робитися твердим; тверднути.

Тулумбас. заст. Старовинний ударний музичний інструмент, що має форму мідної чаші, обтягнутої шкірою.

Урочище. 1. Ділянка, яка виділяється серед навколишньої місцевості природними ознаками (ліс серед поля, болото серед лісу). 2. Те, що становить природну межу.

Утяжливий. Який вимагає великого напруження, великих зусиль; обтяжливий.

Урвище. Стрімкий, прямовисний схил, глибоке провалля, звичайно між горами.

Хирлявий. 1. Кволий, худий. 2. Нікчемний, нікудишній.

Ча́ти. 1. Сторожовий загін. 2. Перебування на варті.

Че́лядь. 1. *заст.* Населення феодальної вотчини у давній Русі, що перебувало в різних формах залежності від феодала. 2. Дворові люди, що жили й працювали в поміщицькій садибі, слуги. 3. *діал.* Члени однієї родини.

Чума́рка. заст. Старовинний чоловічий верхній одяг, пошитий у талію з фалдами.

Чалити. Причалювати; прямувати до якоїсь мети.

Ша́нець. Земляне укріплення у вигляді рову; окоп.

Шляхе́тний. 1. Аристократичного, дворянського походження. 2. Елегантний, витончений. 3. Вихований, благородний, чемний.

Ясінець. Перший тоненький льодок на річці, ставку; лід, крига, припай, шуга, шершень.

Ялик. Невеличка шлюпка з однією чи двома парами весел.

Відповіді до вправ та ігрових завдань

23. 1. Знання. 2. Школа. 3. Письмо на папері. 4. Перо. 5. Книжка.
6. Колядка. 7. Розум. 8. Нісня.
31. 1. Матері ні купити, ні заслужити. 2. Рідна мати високо замахує, а помалу б'є. 3. Мати одною рукою б'є, а другою — гладить. 4. На сонці тепло, а біля мами — добре. 5. Дитина плаче, а матері боляче. 6. У дитини заболить пальчик, а в мами — серце. 7. Кожній матері своя дитина найкраща.
38. 1. Я. 2. Нічия. 3. Я-р. 4. Ми-с. 5. Я-ми.
45. 1. Свільного роду. 2. Індіанка, корейка, гречанка. 3. Багатопов-
верховий будинок; багатий урожай; росла (рослява) людина; добра
успішність; значна посада. 4. Рідне, безкрає, сіре, бездонне, зоряне...
5. Залізна воля; сталевий характер; золоті руки; срібний голос; брон-
зова шкіра... 6. Багрянний, вишневий, пурпуровий, кораловий, мали-
новий... 7. П'ятьма тисячами п'ятьмастами п'ятдесятьма п'ятьма;
сімома тисячами сьомастами сімдесятьма сімома. 8. Числівник *де-*
сять, у якому відбулися фонетичні зміни: *одинадцять* — *один на*
десять. 9. Молоток як знаряддя праці слугував спочатку для обмоло-
чування зерна. Свільнокореневі слова: *молотити*, *молотьба*, *моло-*
тарка, *молотник*. 10. Чорне море, Зелений Гай, Біла Церква...
56. Кричати — горлати; говорити — балакати; працювати — трудити-
ся; вигадати — видумати.
58. 1. Крейда. 2. Вогонь і дим. 3. Дзеркало. 4. Блискавка. 5. Лавро-
вий лист.
67. Засмутитися; жити; ображати; перебільшувати; відмовити; обма-
нювати; вкрати; одружитися; гордувати.
77. 1. Чекати. 2. Одягати. 3. Нехтувати. 4. Акцентувати. 5. Механізу-
вати. 6. Сигналізувати.
88. 1. Влітку. 2. Восени. 3. Віхола (або зима). 4. Взимку.
98. 1. Будяк. 2. Жаба. 3. Ведмідь. 4. Сіль. 5. Порожня і повна бочка.
6. Сито.
124. Людей слухай, а свій розум май. Вік живи — вік учись. Хочеш
їсти калачі — не сиди на печі. Коси, коса, поки роса. Не знаєш броду
— не лізь у воду. Любиш кататися — люби й санчата возити.
133. Нива (або море). 2. Ім'я. 3. Промінь (або тінь). 4. Вишня (або
черешня).
158. 1. Олівець. 2. Пальці й ручка (або олівець). 3. Ручка, чорнило,
папір. 4. Папір, ручка. 5. Папір, букви.
184. 1. Пташине молоко. 2. Поле. 3. Щогла. 4. Ніч. 5. Соняшник.
6. Мітла.
193. 1. Того, хто забув ключі в їдальні гімназії, просимо звернутися
до учительської. 2. Хлопчик розповів про своїх родичів, які мешка-
ють на Сумщині. 3. Мій брат, який закінчив цього року одинадцятий
клас, готується до вступу в університет. 4. Усі вітали усміхненого
переможця (переможця, який усміхався).
259. 1. Увійшовши в кімнату, мати сіла й почала читати книгу.
2. Прослухавши цей музичний твір, я вирішив учитися грати на
якомусь інструменті. 3. Сидячи на березі, ми побачили школярів
шостого класу, яні підходили до нас. 4. Під'їжджаючи до свого села,

я загубив бейсболку. 5. Дівчинка писала твір, розповідаючи в ньому про зимову красу (твір про зимову красу).

282. 1. Уночі. 2. Надворі. 3. Нашвидку. 4. Взимку.

298. II. 1. Порожня бочка голосніше дзвенить. 2. Менше слів, а більше діла. 3. Не роби комусь погано, бо й тобі гірше буде. 4. Нема глухішого за того, хто не хоче слухати. 5. Чим кривіше, тим смішніше.

300. Б: мужньо, гордо, благородно, самостійно, замкнуто, не-спокійно.

322. I. Вглибині, вгорі, вдалечиші, вдалині, вночі, вранці, всередині, вкупі, врешті.

325. 1. Що маєш робити, те зроби сьогодні. 2. Без діла жити — тільки небо коптити. 3. Хто спішить, той двічі робить. 4. Ледачому все шко-ли. 5. Грамоті вчиться — завжди пригодиться. 6. Письменний бачить повочі, як неписьменний удень. 7. Хто пічого не робить, той школи не має часу.

371. III. При складанні; протягом років.

378. А: 1. Б: 2.

385. 1. М. Грушевський. 2. М. Заньковецька. 3. О. Довженко.

435. 1. Скрізь добре, проте вдома — найліпше. 2. Не їздять довгою до-рогою, якщо знають ближню. 3. За те мене бито, що не там сів жито. 4. Хто їде волами, теж до місця добереться. 5. Треба йти до господи, щоб не було шкоди. 6. На те коня кують, щоб не спотикався. 7. Ліс узимку — немов старий кожух. 8. Рідко ступає, зате твердо. 9. Якщо бажання добре, то й дорога легка.

436. 1. Ворона прямо літає, проте школи вдома не буває. 2. Хоч мене в гості не зуть, та я знаю про те, де живуть (Адреса).

455. I. 1. Ото (ото, от, то). 2. Осьде (осьде, ось, де, съ).

II. 1. Чи-ж. 2. Ні-ж. 3. Хай, нехай.

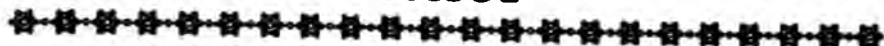
462. 1. Неук. 2. Недуга. 3. Недруг. 4. Недолік. 5. Неласка. 6. Непоря-док. 7. Нестатки. 8. Невільник. 9. Неприємність.

484. Тьохкати — тьохкання; цвірінькати — цвірінькання; дзюрчати — дзюрчання; гикати — гикання; чмихати — чмихання; цокотіти — цокотіння; хлипати — хлипання; сьорбати — сьорбання; сокотати (сокотіти) — сокотання (сокотіння) (про курку); човгати — човгання; мукати — мукавання; бовкати — бовкання; гавкати — гавкання; зум-котіти — зумкотіння (дзижчання комах); глипати (глипнути) — гли-пання; бекати (бекнути) — бекання; гуркати — гуркання; крапати — крапання; ф'ютькати — ф'ютькання (свист птахів).

514. 1. Нездужати. 2. Неславити.

.....

У підручнику подано слайди з фотоальбомів: «Все про Україну» (К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998), «Скарби нашої пам'яті» (К.: Мистецтво, 1993), «Україна — любов моя» (К.: Спалах, 2005) та журналу «Художники України» (ТОВ «Нікітін та партнери»).

Дорогі друзі!	3
---------------------	---

Вступ

§ 1. Мова — скарбниця духовності народу	4
Зв'язне мовлення. Публіцистичний стиль. Переказ тексту публіцистичного стилю (усно)	7

Повторення, узагальнення й поглиблення вивченого
в попередніх класах

§ 2. Розділові знаки в реченні	12
§ 3. Частини мови. Вивчені групи орфограм	17
Зв'язне мовлення. Докладний переказ розповідного тексту художнього стилю з елементами опису зовнішності (усно) .	24

Морфологія. Орфографія

Дієслово

§ 4. Дієслово як частина мови. Форми дієслова	27
Зв'язне мовлення. Докладний переказ художнього тексту з описом зовнішності людини (письмово)	32
§ 5. Неозначена форма та особові форми дієслова	34
Зв'язне мовлення. Аудіювання художнього тексту	39
§ 6. Види дієслова	41
§ 7. Часи дієслова	47
§ 8. Дієвідмінювання дієслів. Дієслова I та II дієвідмін ...	55
Зв'язне мовлення. Твір-опис зовнішності людини в художньому стилі (усно)	64
§ 9. Способи дієслів. Загальне ознайомлення	67
§ 10. Творення способових форм дієслова	75
Зв'язне мовлення. Твір-опис зовнішності людини за картиною в художньому стилі (письмово)	79
§ 11. Безособові дієслова	83
§ 12. Творення дієслів	86
§ 13. Написання не з дієсловами. Правопис -ться, -шся в кінці дієслів	92
§ 14. Букви е, и в особових закінченнях дієслів. Буква ь у дієсловах наказового способу	95
Зв'язне мовлення. Читання мовчки публіцистичного тексту про процес праці	98
Завдання і запитання для повторення й узагальнення ..	100

Дієприкметник

§ 15. Дієприкметник як особлива форма дієслова	101
§ 16. Активні та пасивні дієприкметники. Творення активних і пасивних дієприкметників теперішнього і минулого часів	105
§ 17. Дієприкметниковий зворот. Відокремлення комами дієприкметникових зворотів	111
<i>Зв'язне мовлення. Стислий переказ розповідного тексту з елементами опису процесу праці .....</i>	<i>115</i>
§ 18. Безособові дієслівні форми на <i>-но, -то</i>	117
§ 19. Правопис дієприкметників. Уживання <i>н</i> у дієприкметниках та <i>ни</i> у прикметниках дієприкметникового походження	121
§ 20. <i>Не</i> з дієприкметниками	126
<i>Зв'язне мовлення. Твір-опис процесу праці за власним спостереженням (усно) .....</i>	<i>131</i>
<i>Завдання і запитання для повторення й узагальнення ..</i>	<i>133</i>

Дієприслівник

§ 21. Дієприслівник як особлива форма дієслова	135
§ 22. Дієприслівники доконаного та недоконаного видів. Їх творення	138
§ 23. Дієприслівниковий зворот. Коми при дієприслівниковому звороті й одиничному дієприслівникові	143
<i>Зв'язне мовлення. Контрольний переказ публіцистичного тексту .....</i>	<i>146</i>
§ 24. Правопис дієприслівників. <i>Не</i> з дієприслівниками ..	147
<i>Зв'язне мовлення. Робота над помилками, допущеними в переказі публіцистичного тексту .....</i>	<i>150</i>
<i>Завдання і запитання для повторення й узагальнення ..</i>	<i>152</i>

Прислівник

§ 25. Прислівник як частина мови	153
§ 26. Творення прислівників. Правила наголошування прислівників	157
<i>Зв'язне мовлення. Аудіювання тексту монологічного характеру публіцистичного стилю .....</i>	<i>162</i>
§ 27. Ступені порівняння прислівників	164
<i>Зв'язне мовлення. Твір-опис процесу праці за власним спостереженням у художньому стилі (письмово) .....</i>	<i>169</i>
§ 28. Правопис прислівників	171
§ 29. Написання <i>не</i> і <i>ні</i> з прислівниками	176
§ 30. Написання прислівників через дефіс та разом. Написання прислівникових сполучень	180
<i>Завдання і запитання для повторення й узагальнення ..</i>	<i>190</i>

Службові частини мови

Прийменник

§ 31. Прийменник як службова частина мови	193
Зв'язне мовлення. Твір-роздум дискусійного характеру в публіцистичному стилі (усно)	199
§ 32. Вживання і правопис прийменників	202
Завдання і запитання для повторення й узагальнення ..	209

Сполучник

§ 33. Сполучник як службова частина мови. Сполучники сурядності	211
§ 34. Сполучники підрядності	218
Зв'язне мовлення. Записка в газету дискусійного характеру в публіцистичному стилі	222
Зв'язне мовлення. Робота над помилками, допущеними в замітці	225
§ 35. Правопис сполучників	226
Завдання і запитання для повторення й узагальнення ..	231

Частка

§ 36. Частка як службова частина мови. Розряди часток за значенням	233
Зв'язне мовлення. Види читання. Ознайомлювальне читання	237
§ 37. Правопис часток	240
Зв'язне мовлення. Читання мовчки художнього тексту монологічної та діалогічної структури	246
§ 38. Не і ні з різними частинами мови	249
Зв'язне мовлення. Твір-оповідання за поданим сюжетом ..	253
Завдання і запитання для повторення й узагальнення ..	254

Вигук

§ 39. Вигук як особлива частина мови	256
Зв'язне мовлення. Контрольний твір-роздум	261
Зв'язне мовлення. Робота над помилками, допущеними у творі-роздумі	263
§ 40. Правопис вигуків	265
Завдання і запитання для повторення й узагальнення ..	270

Узагальнення та систематизація вивченого

з морфології	272
--------------------	-----

Додаток

Тлумачний словник	279
Відповіді до вправ та ігрових завдань	283

Рідна мова: Підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл./
Р49 М. І. Пентилюк, І. В. Гайдаєнко, А. І. Ляшкевич,
С. А. Омельчук. За заг. ред. М. І. Пентилюк.— К.: Освіта,
2007.— 288 с.

ISBN 978-966-04-0689-6.

ББК 81.2УКР—922

Навчальне видання

ПЕНТИЛЮК Марія Іванівна
ГАЙДАЄНКО Ірина Василівна
ЛЯШКЕВИЧ Антоніна Іванівна
ОМЕЛЬЧУК Сергій Аркадійович

РІДНА МОВА

Підручник для 7 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

**За загальною редакцією доктора педагогічних наук,
професора М. І. Пентилюк**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Відповідальна за випуск *С. С. Литвин*.
Редактор *О. С. Криворучко*. Художній редактор *М. Ю. Крюченко*.
Технічний редактор *Ц. Б. Федосіхіна*. Коректори *Л. А. Еско*,
Л. В. Липницька, *Н. Г. Сніцарук*. Комп'ютерна верстка *С. Є. Злочевської*

Здано до набору 16.10.06. Підписано до друку 26.04.07.

Формат 60×90/16. Гарнітура Шкільна. Друк офс.

Ум. друк. арк. 18+0,31 форзац. Ум. фарбовідб. 73,74.

Обл.-вид. арк. 16,68+0,48 форзац.

Тираж 185 160 прим. (2-й завод 95 143—185 160 прим.).

Вид. № 37156. Зам. № 7-575.

Видавництво «Освіта», 04053, Київ, вул. Юрія Коцюбинського, 5

Свідоцтво ДК № 27 від 31.03.2000 р.

Набір та верстка комп'ютерного центру видавництва «Освіта»

Віддруковано з готових діапозитивів ТОВ «Оберіг»

61140, Харків, пр-т Гагаріна 62/97.

Свідоцтво ДК № 2249 від 01.08.2005 р.

Права авторів та видавничі права ДСВ «Освіта» захищені Законом України
«Про авторське право і суміжні права» від 23.12.1993 р. (зі змінами від
11.07.2001 р.).

Друковане копіювання книги або її частини, будь-які інші контрафактні ви-
дання тягнуть за собою відповідальність згідно зі ст. 52 цього Закону.
